

**T.C.
KARABÜK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**TRABLUSGAR (LİBYA)'DA
1844-1943 YILLARI ARASINDA EĞİTİM SİSTEMİ**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Ghait. A. Ali ALARABİ**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Zeki TEKİN**

**Karabük
Haziran/2019**

**T.C.
KARABÜK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**TRABLUSGAR (LİBYA)'DA
1844-1943 YILLARI ARASINDA EĞİTİM SİSTEMİ**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Ghait. A. Ali ALARABİ**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Zeki TEKİN**

**Karabük
Haziran/2019**

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	4
DOĞRULUK BEYANI	5
ÖNSÖZ	6
ÖZ.....	7
ABSTRACT.....	8
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	9
ARCHIVE RECORD INFORMATION	10
KISALTMALAR	11
ARAŞTIRMANIN KONUSU	12
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	12
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	12
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ.....	13
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	13
1. BİRİNCİ BÖLÜM OSMANLI TANZİMAT DÖNEMİNE KADAR TRABLUSGARP VİLAYETİ'NİN TARİH, TOPLUMSAL, KÜLTÜREL VE SİYASİ DURUMU	15
1.1. Tarihi.....	15
1.2. Siyasal Durum	32
1.3. Sosyal Durum	60
1.4. İktisadi Durum	63
1.4.1. Tarım.....	63
1.4.2. Sanayi.....	65
1.4.3. Ticaret.....	66
1.5. Kültürel Durum.....	68
2. İKİNCİ BÖLÜM 1884-1911 YILLARI ARASINDA TRABLUSGARP VİLAYETİNİN EĞİTİM SİSTEMİ	74
2.1. Özel Dini Eğitim	74
2.1.1. Camiler (Mescitler).....	76
2.1.2. Sıbyan Mektepleri/Kuran Kursları (el-Ketatîb	78
2.1.3. Zaviyeler	85

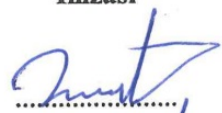

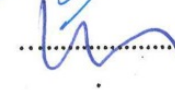

2.2.	Vilayet İçindeki Yabancı Okullar ve Yabancı Eğitimi	106
2.2.1.	Yahudi Okulları ve Dini Misyonerler	106
2.2.2.	Misyonerler ve Yabancı Okullar	109
2.3.	1884-1911 Yılları Arasında Trablusgarp Vilayetindeki Resmi Osmanlı Okulları	116
2.3.1.	İlkokullar (İptidai Mektepler)	118
2.3.2.	Rüştiye Mektepleri (Okulları)	132
2.3.3.	İdadi Mektepleri (İdadi Okulları)	141
2.4.	Teknik ve Mesleki Eğitim	148
2.4.1.	İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu	148
2.4.2.	Tarım Okulu	155
2.4.3.	Dârülmualimîn (Öğretmen Okulu)	156
2.4.4.	Diğer Eğitim Müesseseleri	158
2.4.4.1.	"İrfan Mektebi" Okulu	158
2.4.4.2.	Anaokulu	159
2.4.4.3.	Kızlar Eğitimi	159
2.5.	Yüksek Öğretim	161
2.5.1.	Aşiret Çocukları Okulu (Aşiret Okulu)	161
2.5.2.	Mekteb-i Mülkiye-yi Şahani (Sivil)	163
2.5.3.	Mekteb-i Sultani	163
2.5.4.	Tıp Mektebi	163
2.5.5.	Dâr-ul Muallimin (Öğretmen Okulu)	163
2.5.6.	Dâr-ul Muallimat (Bayan Öğretmen Okulu)	163
2.5.7.	Hukuk Mektebi	164
2.5.8.	Ticaret Mektebi	164
2.5.9.	Dâr-ul Fünûn Üniversitesi	164
2.5.10.	Askeri Okullar	164
2.6.	Vilayette Eğitim Öğretimin Denetlenmesi	165
3.	ÜÇÜNCÜ BÖLÜM LİBYA'DA İTALYAN'IN İŞGAL ÖNCESİ FAALİYETLERİ	167
3.1.	Roma Bankası ve Libya'daki İtalyan Nüfuzundaki Rolü	168
3.2.	İtalyan Basını ve İstila Karşısındaki Tutumu (1910-1911)	175
3.2.1.	Ulusal Gazeteler	177

3.2.2.	Katolik Gazeteler	180
3.2.3.	Liberal Gazeteler	182
3.2.4.	Güney İtalya Gazeteleri.....	184
3.2.5.	İstilaya Karşı Çıkan Gazeteler	185
3.3.	Uluslararası Uzlaşma ve İtalya'nın Libya'yı İşgali.....	190
3.3.1.	Uluslararası Uzlaşma.....	190
3.3.1.1.	İtalya-İngiliz Uzlaşması.....	191
3.3.1.2.	İtalya-Almanya Uzlaşması.....	193
3.3.1.3.	İtalya-Fransa Uzlaşması	194
3.3.1.4.	İtalya-Avusturya Uzlaşması	195
3.3.1.5.	İtalya-Rusya Uzlaşması.....	195
3.3.2.	1891-1911 Libya'nın İşgaline İlişkin Askeri Hazırlıklar.....	196
3.3.3.	İtalya'nın Libya İşgali	198
3.4.	İtalya'nın Hüküm Sürdüğü Dönemde Eğitim Koşulları ve İtalyan Okullarının Kurulması	209
3.4.1.	Trablusgarp Eyaletindeki Genel Durumlar ve İtalya'nın İzlediği Eğitim Politikası.....	209
3.4.2.	İtalyan Okulları.....	218
3.4.3.	Arap Okulları.....	220
3.4.4.	Yahudi Okulları	224
3.4.5.	Misyoner Okulları ve Avrupa Toplulukları Okulları	225
SONUÇ		229
KAYNAKÇA.....		233
EKLER		238
ÖZGEÇMİŞ		256

TEZ ONAY SAYFASI

Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Ghat Abduala ALARABİ'ye ait "Trablusgarb (Libya)'da 1884-1943 Yılları Arası Eğitim Sistemi" adlı bu tez çalışması Tez Kurulumuz tarafından Tarih Doktora programı tezi olarak oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

	Akademik Unvanı, Adı ve Soyadı	İmzası
Tez Kurulu Başkanı	:Prof Dr. Zeki TEKİN	
Danışman Üye	:Prof.Dr. Zeki TEKİN	
Üye	:Doç.Dr. Sinan YILMAZ	
Üye	:Doç.Dr. Hikmet Zeki KAPCI	
Üye	:Doç.Dr. Cengiz KARTIN	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Sami AĞAOĞLU	
	Tez Sınavı Tarihi: 28.06.2019	

Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu bu tez ile **Doktora** derecesini onamıştır.

Doç. Dr. Sinan YILMAZ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdür V.

DOĞRULUK BEYANI

Doktora tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu esarlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı : Ghait. A. Ali ALARABI

İmza :

ÖNSÖZ

Dünyanın herhangi bir ülkede eğitim ile siyasi, ekonomi ve sosyal rejimler arasında sıkı ilişki bulunmaktadır. Bu yüzden siyasi, ekonomi ve sosyal düzenlemeler eğitim sisteminin yapısını belirler ve eğitim sistemine yön verir. Libya'daki eğitim sistemi burada oluşan koşullar ve yaşanan tarihi olaylar ile şekillenerek önem kazanmıştır. Sosyal düzen, coğrafi, tarihi ve kültürel faktörlerden etkilenmiştir. Geçmişte yaşanan tecrübelerin, şimdi yaşanan olayların ve problemler ile gelecekteki umutların yani bunların hepsi eğitim üzerinde oldukça etkisi bulunmaktadır. Libya 644'te İslamiyet'ten önceki dönemde birçok medeniyetin beşiği olmuştur. Halk bu medeniyetlerden etkilenmiştir. Bu etkilenmenin temelinde eğitim vardır. Müslümanların fethinden sonra eğitim özel bir şekle bürünerek, İslam dinini öğretmek temel amaç olmuştur. Bunun için ciddi anlamda çaba gösterilmiş ve bütçeler ayrılmıştır. Başlangıçta bu eğitim Libya'nın doğu ve batısından geçen kabileler bulunan şeyh ve ilim adamlarının ribat ve mescitlerde kurdukları halkalardan ibaretti. Daha sonra ülkenin her tarafında halkın çabasıyla tekke ve zaviyeler çoğalmıştır. Böylece eğitim alanında birçok gelişme olmuştur.

Trablusgarp (Libya)'da 1884-1943 Yılları Arası Eğitim Sistemi adlı tezimizle Libya'da yakın tarihte eğitim üzerinde nasıl bir etki olduğu bahsedilecektir. Böyle bir tezin ortaya çıkmasında her anlamda yardımcı olan danışmanım sayın Prof. Dr. Zeki Tekin'e bu tezin bitmesi için verdiği akademik desteklerinden dolayı şükranlarımı sunuyorum. Her konuda bize yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Barış Sarıköse'ye ve bölümde bulunan tüm hocalara hoş görüleri ve bize sundukları eğitim, rehberlik ve tavsiyelerinden dolayı en derin saygılarımı sunuyorum.

ÖZ

Bu araştırmanın önemi, Libya/Trablusgarp vilayetindeki eğitim sistemi konusuna ve resmi eğitim temelinin atılmasına, resmi eğitim okullarının inşa edilmesine ve 1884-1943 yılları arasında bu eğitimin yayılması ile meydana gelen temel gelişmelere ışık tutmasıdır. Bu araştırmanında tarihi verilere göre bilgileri ve belgeleri toplamak, soyut tarihi gerçeklere ulaşmak için araştırmaya ve mantıksal bir analizi yapmaya dayalı bir metod takip edilmiştir. Bu araştırma ve incelemede Osmanlı Dönemi ve özellikle “Osmanlı Tanzimat Dönemi”nden sonra Trablusgarp vilayetindeki eğitimin, devlet eğitim temelinin atılması ve eğitim teknik okulların inşa edilmesi, bu okulların açılmasına teşvik edilmesi ve tüm vilayetteki kamuoyu ve halkın kabul edebileceği şekilde devam edilmesi, kanun ve resmi yönetmeliklerle okunması gibi temel ve önemli değişikliklerden geçtiği sonucuna değinildi.

Anahtar Kelimeler: Trablusgarp, Eğitim Sistemi, Osmanlı Okulları, İslam fethinde eğitim, İtalyan işgalcileri.

ABSTRACT

The importance of this research is that it sheds light on the education system in Libya/Tripoli province and on the development of the formal education base and the construction of official education schools and the development of this education between 1884-1943. According to historical data, it was followed by an analysis method based on collecting information and documents, searching for abstract historical facts and doing a logical analysis. After this research and examination, in the Ottoman period after the Ottoman Tanzimat Period, the education in the province of Tripoli, the foundation of the state education and the construction of educational technical schools, I have concluded that these schools are undergoing fundamental and important changes, such as encouraging the opening of schools and continuing to work in a way that public and indigenous people in the entire province can accept, and read by law and official regulations.

Keywords: Tripoli, Education System, Ottoman Schools, Islamic conquest education, Italian invaders.

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Trablusgarp (Libya)'da 1884-1943 Yılları Arası Eğitim Sistemi
Tezin Yazarı	Ghait. A. Ali ALARABİ
Tezin Danışmanı	Prof. Dr. Zeki TEKİN
Tezin Derecesi	Doktora
Tezin Tarihi	28.06.2019
Tezin Alanı	Tarih
Tezin Yeri	KBÜ/SBE
Tezin Sayfa Sayısı	256
Anahtar Kelimeler	Trablusgarp, Eğitim Sistemi, Osmanlı Okulları, İslam fethinde eğitim, İtalyan işgalcileri

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Education System in Tripoli (Libya) Between 1884-1943
Author of the Thesis	Ghait. A. Ali ALARABĪ
Advisor of the Thesis	Prof. Dr. Zeki TEKİN
Status of the Thesis	Ph.D.
Date of the Thesis	28.06.2019
Field of the Thesis	History
Place of the Thesis	KBU/SBE
Total Page Number	256
Keywords	Tripoli, Education System, Ottoman Schools, Islamic conquest education, Italian invaders

KISALTMALAR

age. : Adı geçen eser

ev. : Çeviren

Km : Kilometre

MÖ. : MÖ.

no : Numara

Yay. : Yayınları

yy. : Yüzyıl

ARAŞTIRMANIN KONUSU

AraŐtiranın konusu olarak 1884-1943 yılları arasında Trablusgarp vilayeti Libya konusu seçilmiştir. Trablusgarp'taki kamu okullarının ve eğitiminin yayılması ile bunun sonucunda oluşan kültür durumuyla ilgili gelişmeler hakkında tezde konu sınırlamasına gidilmiŐtir. Tezde Libya'da Osmanlı ve İtalyan yönetimi döneminde yaşanan kültürel faaliyetleri, deęiŐimleri ve olayları ele alınmıştır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

1884-1943 yılları arasında Trablusgarp'ta kültür, bilim ve eğitim üzerindeki deęiŐikliklere ışık tutmaktadır. Trablusgarp Libya eğitim tarihi üzerine çalışmalar yapılmamıştır. Geçmişte yapılan çalışmalarda bu konu üzerine sadece kısmi olarak deęinilmiŐtir. Trablusgarp'ın tarihi ve kültürü irdelenmemiŐtir. Bu tez Libya'nın eğitim tarihine katkı sağlayacak bir çalıŐmadır.

Bu nedenle araŐtiranın amacı, Osmanlı ncesi Libya'nın kuruluşu ve tarihi gelişmeleri belirtildikten sonra Osmanlı döneminde Libya'nın siyasi, idari ve kültür durumundan bahsetmektedir. 19 yy. ikinci yarısında ülkenin kültürel durumlarını bahsettikten sonra Osmanlıların eğitim alanı dâhil birçok alanda ıslahatları görülmektedir. 1884 yılından sonra genel eğitim kurumu kanunu çıktıktan sonra vilayette ortaya çıkan ve yayılan kültürel ve bilimsel faaliyetler hakkında bilgi verilmiştir. Bu dönemde kamu okullarının ne kadar yayıldığını ve aynı dönemde rolünü belirleyerek Libya eğitim tarihi üzerinde etkisinden bahsedilecektir.

1911 yılında Osmanlı döneminin sona ermesiyle birlikte ülkenin İtalya yönetimindeki döneminden bahsedilecektir. İtalyancanın resmi dil olarak dayatılması gibi İtalya politikalarının eğitim üzerindeki bahsinden sonra Libya halkının bu konuda nasıl tepki verdiğinden bahsedilecektir. Osmanlı ve İtalyan yönetimindeki Libya eğitim tarihi üzerine bilgi verilmesi amaçlanmaktadır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Elimizde bulunan tarihi kaynaklara dayanarak bilimsel yöntemler kullanılmıştır. Bu akademik bakıŐla elde edilen bilgi, belge ve farklı çalıŐmaların toplanması ile tez bir bütün olarak tarih gerçeklerine dayanarak aktarılmıŐtır.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ

Bu çalışmada adı geçen dönemde Trablusgarp'ın kültürel durumu incelenecektir. O dönemde Osmanlıların uyguladığı reformlardan biri de devlet eğitimi üzerine olmuştur. Devlet okullarının inşa edilmesi, okullara önem verilmesi ve ülkedeki eğitim ruhunu ihya edilmesi gibi gelişmeler yaşanmıştır. Osmanlı'nın aksine İtalyanlar eğitim politikasıyla İslam ve Arap kimliğini yok ederek İtalyanlaştırma politikası gütmüştür. Bunu gerçekleştirmek için eğitim üzerinde İtalyanlar çeşitli politikalar izlemiştir. Bunlardan biri de İtalyanca okumanın teşvik edilmesi şeklinde olmuştur. Uygulanan bu politika ile Libya halkının eğitimi üzerindeki etkisi ve yansımalarına bakılacaktır.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Çalışma zaman olarak 1884-1943 yılları ve coğrafi olarak Trablusgarp Vilayeti ile sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda birçok kaynak, referans ve tarihi çalışmalardan yararlanıldı. Bu kaynaklar şöyledir: İstanbul Dış İşleri Bakanlığı Arşivi, Ankara Dış İşleri Bakanlığı Arşivi, tarihi çalışmalar ve kitaplar, Milli Merkez Libya Arşivinden yararlanılmıştır. Döneme ait eğitim tarihi üzerine bazı çalışmalar şöyledir:

Ahmed Al-Naib Al-Ansari Azip Al-Manhal adlı kitabında Trablusgarp'taki eğitim durumunu farklı başlıklarla ifade ederek Osmanlı valilerinin eğitime katkısına değinmiştir.

Araplarda Eğitim Tarihi kitabının yazarı Abdullah Al-Omari Araplarda bilimin nasıl oluştuğuna değinmiştir. Eğitimde uygulanan yolları ve yöntemlere işaret etmiştir. Bu kitaptan Araplarda bilim tarihinin temellerini ilgilendiren konulardan yararlanılmıştır.

Libya'da Eğitim İdaresinin Geliştirilmesi kitabını bilimsel bir yöntemle hazırlayan Ahmed Mohammed Al-Kammati, Libya'daki eğitim idaresinin gelişimini incelemiştir. Ayrıca eğitim üzerine Osmanlı döneminde çıkartılan kanunlar ve anayasaları irdelemiştir.

1835-1911 arasında Osmanlı Döneminde Trablusgarp Şehrindeki Eğitim kitabı yazarı Mohammed Al-Kouni Belhaj Osmanlı'da eğitim üzerine bilgi vermektedir. Ancak bu çalışmada araştırmacı eğitimle ilgili olarak Osmanlılar tarafından çıkartılan kanun ve yasalara yer vermemiştir. Diğer taraftan bu çalışma sadece 1835-1911

Osmanlı dönemi ile sınırlı kalmıştır. İtalyan dönemindeki eğitimin ve eğitim uygulamalarından bahsedilmemiştir.

İslam Fethinden Türk Döneminin Başlangıcına Libya Kültür Faaliyetleri kitabının yazarı Prof. Dr. Ahmed Mouhtar Oumar bu kitapta İslam fethinden Türk döneminin başlangıcına kadar Libya kültürel faaliyetleri hakkında bilgilere yer vermiştir. Bu dönemdeki eğitim sadece din eğitimi olup sadece mescit ve zaviyelerde okutulmaktaydı.

Bunlara ilaveten birçok çalışma ve üniversite tezleri bulunmaktadır. Fatih Kadara ait olan Osmanlı Dönemindeki Zawiye Şehri, Mouhtar Al-Afifi ait olan Osmanlı Döneminde Sokuna Şehri ve Gays Abdullah Al-Arabi'ya ait olan Osmanlı Dönemi Mıslata Şehri adlı çalışmalar örnek verilebilir.

Araştırma üç bölüm, sonuç, kaynak ve eklerden oluşmaktadır. Birinci bölümde Libya tarihi, siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel durumu incelenecektir. İkinci bölümde çalışmada belirlenen tarihi dönemde eğitim ile ilgili gelişmeleri ve kamu okullarının yayılması ile ilgili çıkartılan kanunların ve idari reformlar açıklanmıştır. Üçüncü bölümde, İtalyanların ülkeyi işgal etmeleri buna karşı yerel halkın tepkisi ve cihat ilan edilmesi bahsedilecektir. İşgalci İtalyanların eğitim politikası olan İtalyan okulları açması bahsedilecektir. Sonuç bölümü ile tez sonlandırılacaktır.

1. BÖLÜM OSMANLI TANZİMAT DÖNEMİNE KADAR TRABLUSGARP VİLAYETİ'NİN TARİH, TOPLUMSAL, KÜLTÜREL VE SİYASİ DURUMU

1.1. Tarihi

Birçok araştırmacının belirttiğine göre “Libya” eski bir isimdir ve MÖ. 2000’li yıllara kadar dayanır. Dikkate değer olan ise coğrafi manada geçmişte ve bugün de olduğu gibi devletlerin ve bölgelerin isimlerinin nasıl konulduğu belli olmayışıdır. Her coğrafi bölge yerli halkı tarafından isimlendirildi. Halk uzun veya kısa süreli olmak üzere göçebelik zamanları geçirdiler. Göçebelikten dolayı sabit bir coğrafyada yaşamaya devam etmedi. Bu durum onların zaferleri ve yenilgileri sebep oldu. Onların bu hareketlerine bağlı olarak büyüme ya da küçülmelerinde etkili oldu. Diğer bir açıdan ise ülkeye aidiyet kavramı, insanda göçebelikten ve kendisine olan bağımlılığını sadece kabileciliğe zorlayan bir anlayıştan uzaklaşmadığı sürece oluşmaz.¹

Yerleşik hayattan önce coğrafi manada her coğrafyanın ya da ülkenin adı zaman zaman değişirdi. Eski Mısırlılar Libya’yı, batıdan komşu olan ve ölümler âlemine kadar uzanan çöl sanıyorlardı. Yunan tarihçi Herodot ise MÖ. 5. yüzyıllarda Libya kelimesini ya Mısır dahil bütün Kuzey Afrika ya da tüm Afrika için kullandı.²

Burada zikredilmeye değer olan şudur ki kişisel ve toplu hareketler büyük ölçüde serbestti. Kendi menfaatleri ve eksikleri dışında hiçbir kısıtlamaya tâbi değildi. Bir taraftan eski Libya kabileleri özgürlük derecesinin arasında yer aldığı ve genellikle bu yönde istikamet ettikleri bir ülkeydi. Diğer yandan ise muazzam Libya’nın büyümesi ve çöl tabiatının üstünlüğü Güney de ona belli bir sınır çizdiriyordu.

Son derece zor olan Libya ismi 20. yüzyıla kadar dikkatli bir şekilde kullanılmadı. Ondan önce “Antablus, Bantapolis” gibi isimler yaygındı. Bu da “Beş Şehir” anlamına gelen o bölgedeki Doğu yerleşimlerine ifade ederdi.

¹ Abdullatif Muhammed, *ElBerğuti Asırlardan Beri İslami Fethi Kadar Olan En Eski Libya Tarihi* (Eljzayr: Tamngst Yayınevi, Tarihsiz), 17.

² Abdullatif Muhammed, *age.*, 17.

“Trablus” kelimesi Trablus’un Batısındaki 3 şehir anlamına gelmekteydi. Bu iki bölgenin tarihi günümüzdeki Libya coğrafyasının tarihini teşkil eder.³

Libya ismine ilk olarak Tunus’taki Finike nakışlarında rastlanmıştır. “Libya” ismi buradaki verilere göre müzekker durumunda L-B-Y harflerinden oluşur. (LOBİ-LİYBİ) Müennes durumunda ise L-B-T harflerinden oluşur. Bu zikredilen iki durumda tekil halidir. Çoğul durumunda ise L-Y-B-I-T (LOBİM-LOBAT)’dir. Bu ise cins isimdir ve Anzak kavmine verilen ad olup bölgenin coğrafik ismi değildir.⁴

Yunanlılar tarafından Libya ismi sadece bölgeye verilen bir isimdi ve onu coğrafi terim olarak kullanıyorlardı. En eski yazıt olarak bilinen Homeros’un meşhur efsanesine göre Libya adı Edisa’da bir bölgeye verilen isimdi ve ayrıca Libya Lotus bitkisinin adı olan “Lotofaci” isminden adını almıştır. Ama Herodot’ta “Libya” ismi tamamen farklı bir şekilde zikrediliyor. “Filibya” adını Afrika kıtasında olduğu bilinen bir coğrafyaya verilen isim olarak kullanıyor. Buradan da Afrika kelimesinin eş anlamının olduğu ve aynı zamanda Libya ismini kıtanın kuzeyinde oturanlardan başkası için kullanılmadığı anlaşılıyor. Güney de kalanlar için ise “Etyup” adını verilmiştir. Libya için Herodot’tan sonra bazı şairler ve Yunan âlimleri belirli isimler kullanmışlardır.⁵

Yunanlılarda bu adlandırmayı bölgeye verilen coğrafi terim olarak kullandı ve bu duruma Mısır’ın tamamı ya da bir kısmı dahil değildir. Sonradan Romalılar da Yunanlılardan aynı ismi almışlardır. Latince metinlerde ifade edilen Libya ibaresi Yunan ve Fenike dillerinden geçmiştir. Çünkü geçmişte Finikeliler ve hatta “Kartacalılar” adında bir ordu Kuzey Afrika bölgelerini sömürmek için geldiklerinde Libya’dan taciz görüyorlardı. Bu yüzden onlara göre Libya demek Libyalıların vatanı ya da Libya topraklarına verilen isimdi. Yunanlılarda Libya’nın bu anlamının aksine Romalılarda daha da küçük bir bölgeyi ifade ediyordu. Şimdiki Libya’nın küçük bir parçası olan “Berka ve Batı Mısır Çölleri” dışında adlandırılmamaya başlandı. Bunun sebebi ise Afrika isminin onun yerine kullanılıyor olmasıdır.⁶

³ Abdullatif Muhammed, *age.*, 18.

⁴ Muhammed Mustafa Bazama, *Libya İsmi'nin Köklü Tarihi* (Bingazi: Korina Yayınevi, 1975), 30.

⁵ Muhammed Mustafa Bazama, *age.*, 31.

⁶ Muhammed Mustafa Bazama, *age.*, 32.

Eski Araplarda Libya ismi sadece coğrafi anlamda kullanılırdı. Araplardaki eski kaynaklara göre Libya bir cins ismi ya da etnolojide kullanılan bir terim değildir. Onlara göre bu isim çok eskidir ve nereden geldiğine dair önemli ölçüde eksiklikler vardır ve bu isim İskenderiye ve Berke arasında kalan bir bölgeye verilen isimdir. Bu şehrin anlamı coğrafi bir anlama gelmekte olup o bölgede bulunan Mısır, Berka ve Trablus halkı bu ismi kullanmadılar. Arapça kaynaklardan kalan bu kelime 20. yüzyılın sonlarına doğru çevrilmiştir. İlk zamanlarda tercüme edilen kelime Yunan ya da başka kaynaklardan geçtiği zannedilmiştir ve Araplar onu o bölgenin halkından almamıştır.⁷

Bunun “Liybi” kelimesinden geldiği ve onların da Libya ve Mısır arasındaki ortak sınırdaki yaşadığı zannediyordu. Bu adlandırmaların bir ihtimal “Levata-Lebatata-Liybo” kelimelerinden doğduğu zannediliyordu. Roma zamanı ve öncesi sağlam rivayetlere göre Libya 1912 yılına kadar belirli bölgelere ayrılmamıştır. Libya ismi Batı Trablus ve Berke adı konulana kadar da Kuzey Afrika’nın çoğunluğu anlamına gelirdi.⁸

Burada zikredilmeye değer şey ise Fenikeliler 200 yıl içerisinde Trablus sahili üzerine çokça merkezler inşa ettiler. Bazı coğrafyacılara bu merkezlerden sadece 10 tanesinin ismini zikretmişlerdir. Onlardan maksat merkez noktasında yerlilere nazaran Fenikeliler sayıca az olmaları idi. Roma Kamaka-Tagurga körfezinde bulunan Kerakiz-Taltan şehri bu merkezlerden birisidir. Zufis şehri ise deniz yoluyla Trablus’a 1 günlük mesafededir. Bu şehirlerin hepsi balıkçılıkla meşhur şehirlerdir. Bu arada Romis şehri mor ilaçları üretmekle meşhurdu. Fenikeliler bu boyaları bazı balıklardan temin ediyordu ve bu özelliğiyle eskiden beri meşhurdu.⁹

Ama asıl şehirleri Trablus’ta inşa etmişlerdir ve sayıları üçü geçmeyen bir grup topluluk buraya yerleşmiştir. Buralarda Liptis (Lisis) ya da gerçek ismi ile Libka o bölgenin en verimli ovalarındandır ve bu şehir Libde Vadisi’nin girişinde inşa edilmiştir. Çünkü burası o zamanki gemilerin yanaşmasına çok uygun bir yerdi.

⁷ Muhammed Mustafa Bazama, *age.*, 33.

⁸ Aturi Rusi, *Arap Fethinden 1911’e Kadar Rusya*, çev. Halife Muhammed Telisi (Bingazi: Arap Kitapları yayınevi, 1911), 24.

⁹ Rasim Reşdi, *Eski ve Yeni Trablusgarb* (Trablus: Trablus Yayınevi, 1953), 38.

Afrika ismi tarihçiler ve coğrafyacılar göre “Berberiyeye” boylarından geldiği tahmin ediliyor. Fakat çoğu kez aslının “Erika” kökünden geldiği tahmin edilmektedir. Romalılar bu “Afrika” kelimesinin “Efri” ya da “Efrikani” kelimelerinden geldiğini düşünürler. Kuzey Afrika’nın çoğu bu görüştedir.¹⁰

Eski Yunanlılar Libya kelimesini Kuzey Afrika’yı kastetmek için kullanırlardı. Nil Nehri’nin doğusu Atlas Okyanusu’nun batısı Güney Akdeniz ve çölün tam ortasında kalan bölgeye Libya derlerdi. Bazıları bu ismin MÖ. 2 binli yıllarda Libya’nın doğusunda yaşayan bir kabile isminden geldiğine düşünüyorlardı ve burada yapılan arkeolojik çalışmalarda bunlara işaret etmektedir. Aslında kültürel ve arkeolojik kazılardan çıkan eserlere bakılınca ikinci ve üçüncü yüzyıllarda Cezayir ve Trablus’un var olduğuna dair izler bulunmuştur. Özellikle buradan çıkartılan taşlar, giysiler, çanlar eski Mısırlıların eserleri ile benzerlik gösteriyordu. Afrika kıtasının kuzeyinden de bu tür eserler çıkmakta olup bu arazilerin Akdeniz’in Güney kıyılarından Teşat Cumhuriyetine, Nijer’in güneyinden Mısır sınırlarına, Sudan’ın doğu ve batısına kadar dayanmaktadır. Ama Libya’nın batısına kadar Tunus ve Cezayir sınırları ortaktır. Coğrafi konum olarak ise karadan 25,9 boylamı doğudan 18.45 enlemi 36 derece ve kuzeyden ise 4. Bölgededir.¹¹

Libya Akdeniz’e güneyden 1900 km ile en uzun sahili olan ülkedir. Ayrıca Kuzey Afrika’da 500 km ile en uzun körfeze sahip olan ülkedir.¹² Libya’nın bulunduğu konumdan dolayı Akdeniz’de olması Libya’nın siyasi ve ekonomik yönden gelişmesine ve eski medeniyetlerin buluşmasına katkı sağlamıştır. Bu medeniyetlerin içerisinde eski Mısır, Yunan, Roma, Afrika ve Finike gibi medeniyetlerinin birleştiği yerler de vardır. Birçok tarihi eserde adı geçen medeniyetlere ait numuneler mevcuttur. Yunanlılar bu sahilde kendilerine “Beş memleketin birleştiği yer” anlamına gelen “Pentapolis” adlı bir şehir inşa etmişlerdir.¹³

Buradan da Libya’nın birçok eski medeniyetlere ve tarihi merkezlere sahip olan bir yer olduğu anlaşılıyor. Arkeolojik kazılardan da anlaşıldığı üzere Buzul

¹⁰ Aturi Rusi, *Arap Fethinden 1911’e Kadar Rusya*, 24.

¹¹ Yazarsız, *Araştırmacılar ve Öğretmenler Mecmuası İslami Medeniyetin Libya’daki öğretileri* (Kahire, Uluslararası Yayınevi, 2008), 9.

¹² Yazarsız, *age.*, 12.

çağından bu yana insanlar bu bölgede birçok tarihi eser bırakmışlardır. Bu bölgeler Libya'nın eski medeniyetlerinin var olduğu ve çok yağmur alan yerleridir. Çölün ortasına varınca eski medeniyetlerin eserleri ve Libya'nın güney bölgesindeki Cerme şehrinde kalan kalıntılar görülür. Bu bölgede yerleşim hayat başlayınca MÖ. 900 yılındaki Cermenilerin eserlerine rastlandı. Cermaniler çöllerde fil, zürafa ve devekuşu gibi hayvanları avlamakla meşhurdular. Aynı zamanda Ğedamis mıntikasından Tesila, Car ve Adar yüksekliklerine kadar birçok işlerini at arabalarıyla halletmişlerdir.¹⁴

Kenanoğulları (Finikeliler) MÖ. 1000 yılında Trablus şehrini inşa ettiler ve ona 'Oya' adını verdiler. Burası onların vatan edindikleri 3 yerden birisidir. Bütün ticari hareketleri buradan yürütüyorlardı. Bu sahilin doğusunda ise 'Libde' adlı şehri inşa ettiler. Çünkü burası ticari merkezin yoluydu ve Finikeliler deniz yoluyla buralara mal getiriyorlardı. Şimdiki Suriye sahilleri ve İspanya sahilleri MÖ. 2000'li yıllardan beri ticaret yolu buradan geçmekteydi. Libde tarihi büyük şehirlerden sayılır.¹⁵

Yunanlıların ve Romalıların bu ülkedeki hâkimiyeti döneminde önemli toplumsal ve ekonomik eserler bırakmışlardır. Çünkü Romalılar tarıma çok ehemmiyet vermişler ve halkı tarıma teşvik etmişlerdi. Hatta bunlar Libya'yı tahıl ambarına çevirdiler. Bu şehirler ve bu araziler zamanla en üst seviyeye ulaştılar.¹⁶

Libya arazisine Libba, Tahnu, Muş, Eş ve Cermenio gibi farklı kabileler uzun süreli yerleşmişlerdi. Bu kabileler orayı vatan olarak kabul etmişlerdi. Daha önce belirtildiği gibi Yunanlılar, Romalılar, Finikeliler burayı vatan edinmek için farklı yerlere gittiler ve burada büyük medeniyetlerin doğmasına vesile oldular. Beni-Süleym ve Beni-Hilal kabilesinden art arda olarak buraya Fas yolu üzerinden geldiler. Bunlardan bazıları buraları vatan olarak kabul edip yerli halkla karıştılar. Onlardan daha önce oraya yerleşenler Libya'nın esas yerlileri olmuşlardır. Özellikle İtalyan sömürgesi sonrası Libya'nın toplumsal, ekonomik ve sağlık yönünden güçlenip nüfusu da zamanla artmıştır.¹⁷

¹³ Yazarsız, *age.*, 10.

¹⁴ Yazarsız, *age.*, 12.

¹⁵ Yazarsız, *age.*, 13.

¹⁶ Yazarsız, *age.*, 12.

¹⁷ Yazarsız, *age.*, 14.

Arkeolojik kazılar sonucu çıkan eserler Libyalılara işaret eder ve Mısırlıların ilk kaynaklarından sayılmaktadır. Başlarda bu kaynakların hiçbirinin bir belgeyle desteği olmamakta olup sonradan Mısır tarihli belgelerle tamamlanmıştır. İkinci arkeolojik kazılar ise bu kaynaklar doğrultusunda Mısır ve Libya arasında bir savaş olduğunu gösteriyor. Mısırlılarda bunları tarihi eserlerinde belirtmişlerdir. İlk tarihi kaynak ise bıçak sapıdır. Bu bıçak sapının bir yüzüne gerçekleşen savaşı diğer yüzüne ise Libya ve Mısırlıların eski elbiseleri çizilmiştir.¹⁸

Herodot'a göre Libya insanlık âleminin 3. kıtasıdır ve Libya'nın sınırı Mısır'ın batısına kadar uzanıp sınırları Tanca'nın güneyi Atlantik Okyanusundaki Sul ve Cus'un başına kadar olan Maryut gölüne uzanıyordu. Herodot Tiyritanus'u Libyalıların arasını ayıran sınır olarak göstermektedir. Bunlardan bir grup, gölün batısında çiftçi olarak yaşarken diğerleri ise gölün doğusunda çobanlık yaparak hayatlarını devam ettirmekteydi. Herodot ise grupları ayırma çizgisini ırka göre değil de yaşam şartlarına göre belirlemiştir. Bazılarının dediği gibi Doğu Libyalılar ve Batı Libyalılar şeklindedir.¹⁹

Libya bütün nitelikleriyle kuzey Afrika'da tarih öncesi zamana ait bitkisel ve yaşam şartları bakımından insanlara çok büyük imkanlar sunmaktaydı. Taş devrinin parlak dönemine rağmen Trablus'un kuzeyinde Tufan kuyularının bulunduğu Merdu deresine akan vadide sahilden 100 km uzakta olan bu bölge bütün medeniyetlerden üstün bir halde idi.²⁰

Trablus şehri ülkenin merkeziydi ve Finikelilerin elindeydi. Böylece "Malkart Vavayt" ismi verildi ve Romalılar bu ismi tahrif edip "Avya" adını verdiler. Batılılar bögeleye "Benare" adını ve daha sonra "Katar" adını verdiler. Son olarak ise 'Trablus' ismini koydular.²¹

Eski coğrafyacılara Libya'yı Rizacum (Tunus) ve Siritka Kabus körfezinde Sırtı Sagır'den Sırtı Kebir'e kadar Cunul Kibrit Körfezi ve Sirinayka Afrika kuzeyindeki ve gar emaneti Fizan bölgesine kadar olan bölgeye Libya derlerdi.

¹⁸ Yazarsız, *age.*, 27.

¹⁹ Mustafa Kemal Abdulalim, *Libya Tarihi Çalışması* (Bingazi: Libya Üniversitesi, 1966), 1.

²⁰ Mustafa Kemal Abdulalim, *age.*, 2.

²¹ Mahmud Naci, *Trablusgarp tarihi*, çev. Abdüsselam (Bingazi: Libya Üniversitesi, 1970), 21.

Onlardan sonra gelenler ise Tunus'u o mıntıkanın dışında saydılar. Bu adı şimdiki Trablus'un batısı olarak adlandırıyorlar.²²

Eskiler Libya ismini genel olarak kendilerinin bildiği Afrika olarak adlandırıyorlardı. Błgeleri Avrupa, Asya ve Libya olarak ayırmaktaydılar. Çünkü Afrika kıtasının kuzeyinden başka bir bölge bilmiyorlardı. Libya isminin iki anlamı olup genel anlamı bilindiği üzere Afrika ve özel anlam olarak Trablus'un batısını kapsayan yerdir. İmparator Adrian zamanında Trablus'un batısına Denizli Libya derlerdi. Konstantin zamanında Libya ismi Trablus'un doğusundan başka bir yere söylenmezdi. Günümüze kadar Libya'nın "Büyük Çöl" adlı sahrasının doğu kısmındaki çöle Libya Çölü deniliyordu. Bazı yazarlar Büyük Libya derken "Siraiki'yi" Küçük Libya derken de "Mermerika"yi kastediyorlardı.²³

Trablus imparatorluğu döneminde (Subuyintana) 3. Yüzyılda Romalılar "Trey" ve "Letin" adını Tunus sahil bölgelerine vermişlerdir. Bu isim "Üç Şehir" anlamına geliyordu ve o zamanda olan üç şehri kapsıyordu. O da "Avya", "Trablus Sabrata", "Sabra" ve "Velbet"tir. Tarih bize Batı Trablus'a ilk hükmedenlerin Finikeliler olduğunu gösteriyor. Onlar Batı Trablus'ta "Lebde ve Aviyat" adında şehirler kurmuşlardır. Bu da "Buğday Pazarı" anlamına gelmektedir. "Sabrata" "sabır" anlamına, "Terepolis" "Üç Şehir" anlamına gelmekte olup zamanın Libya sahillerinin ticaretinin meşhur olduğu bölgelerdi.²⁴

Yunanlılar bölgenin doğusunu ele geçirdiler ve burada bazı sömürgeler kurdular ve buraya "Siri Nayik" adını verdiler. Bu isim ise günümüzdeki "Bingazi" şehridir. Kartacalılar Roma İmparatoru (Tarikin El Azim) döneminde bu bölgede Finike devletine son verip bu bölgede hüküm sürmeye başladılar. Bu saldırı Kartacalılar için çok önemli ve sevindiriciydi. Çünkü onlar bu vesileyle ellerini üç ticaret yoluna açılan Afrika'nın üzerine koyuyordu.²⁵

Zama savaşından sonra Kartacalılar hezimete uğradı. Batı Trablus'un bir parçası Romalıların eline geçti. Buraya Afrika Eyaleti adını verdiler ve son olarak

²² Mahmud Naci, *age.*, 121.

²³ Mahmud Naci, *age.*, 121.

²⁴ Mahmud Naci, *age.*, 122.

²⁵ Mahmud Naci, *age.*, 122.

buranın idaresini ele geçirdiler. Trablus vilayeti o zamanlarda çok işlekti ve sadece Romalılara her yıl vergi olarak binlerce fiçı yağ veriyordu.²⁶

Romalılar MÖ. eski üç şehre verilen isimleri tahrif ettiler ve ‘Libits, Many, Avye ve SabiratSabre’ isimlerini verdiler. Roma ordusu ‘lotshiyokurinolobalbu cihat nefer fazanaya’ ‘Fazan’ ‘Seyyidmus’ ‘Gadamis’ komutalarında Roma’ya döndüklerinde zafer kâselerini kazandıkları zafer ve şeref için kaldırdılar.²⁷

MS. 37. yılında Sudan’a kadar yayılmışlardı ve bu tarihlerde sahil ve iç bölgelerde beldeler kurulmuştur. “Sebtem Siyverin” doğduğu yer olma münasebetiyle Avya ve Sabrata özellikle Libdenin hükmüne geçmiş olup bazı vergilerden muaf tutuldular. Çünkü Romalıların gerileme dönemlerinde Libya sahillerine birçok konuda ayrıcalıklar tanınmıştır.²⁸

Dördüncü yüzyılda Romalıların hâkimiyetinden sonra ayaklanmalar ortaya çıkmıştır ve bu da iç bölgelerde yaşayan barbarlara ilk olarak Libde’yi sonra da tek tek bütün şehirleri ele geçirdiler. Sonra da 439’da Kuzey Afrika sahillerini işgal ettiler. 426’da Alunidal’ı hezimete uğrattılar ve sonrasında 533’te Bizanslıların önünde önemli bir hezimete uğradılar ve o tarihten sonra Trablus Bizanslıların hâkimiyetine geçmiştir.²⁹

Bizanslılar Afrika sahili boyunca uzanan kalelerde bir miktar askerlerini bıraktılar ve iç bölgede yaşayan barbarları tamamen bağımsız bıraktılar. Malların toplanmasını ve ulaşımını kendileri yapardı. Barbarlar belli bir vergi ödemekle ve gerektiğinde ihtiyaç kadar asker göndermekle mükellef idiler.³⁰

Trablus Yunanca bir kelime olup iki heceden oluşur. “Tebi” yani “üç” ve “Polis” ise şehir anlamına gelmektedir. Yani Trablus kelimesi aslen “Üç şehir” anlamındadır. Trablus’ta 3 ana şehir bulunuyordu. “Büyük Lübde” Trablus’un 125 km doğusunda kalmaktadır. Trablus’un isimlendirilmesinde farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Maryani Rubuni’nin dediğine göre Oya’nın konumu MÖ.ki tarihlerden beri o bölgedeydi. Trablus sahilindeki ilk yerleşimler Finikelilerin MÖ. 900 ve 1200’lü yıllarda oraya girişiyle başlamıştır. Tarihçi Molır’a göre “Oya” ismi “Libi”

²⁶ Mahmud Naci, *age.*, 123.

²⁷ Mahmud Naci, *age.*, 124.

²⁸ Mahmud Naci, *age.*, 123.

²⁹ Mahmud Naci, *age.*, 124.

³⁰ Mahmud Naci, *age.*, 125.

kelimesinden gelir ve Kartacalıların parasında Trablus'a işaret eden bazı simgeler vardır. Trablus'a verilen adlardan birisi ve Oya eskiden beri Libya'da yaşayan bir kabilenin adıdır.³¹

Burada zikredilmeye değer tarihçi Silviitalikos Trablus'ta yaşayan Finikelere Lirinkanyos Firis Birmikikalos derlerdi. Bu şehir Finikelere önce Sakliye Adasından gelenlerin yeri idi. İmparator Diyoklatiyanos zamanında Trablus vilayeti Afrika'nın doğusundaki Librokonsoliye üç ilden oluşuyordu. Büyük Libde, Spratet ve Oya. Libdet hepsinden daha büyüktü ve konsolun vekili olan hâkim burada duruyordu. Bir süre sonra başına gelenle olaylardan ötürü idare Oya şehrine geçti ve sonra Trablus olarak isimlendirdiler.³²

Trablus Finikeler oraya yerleştikten sonra MÖ. 600 yıllarda Trablus inşa edilmişti. Finikeliler Trablus'un sahilinden geçerken ticari gemilerle MÖ. 1000 yıllarında ticaret için İspanya'ya geçerlerdi. Gümüş ve alüminyum folyoları getirmek için giderlerdi. Finikeliler, İspanya'ya doğru ticaretinden dolayı Fas, Cezayir, Tunus ve Trablus'ta kendilerine yer kurdular. Daha sonra bu merkezler her biri bir sahil şehri oldu. Bu Kartacalar Sabraet, Oya ve Susa zamanında mühim bir yer işgal ettiler.³³ Bu ortamda Sabratet Libde ve Oya Trablus gibi mühim merkezleri inşa ettiler. Bunlar daha sonra Oya Trablus gibi şehirlere dönüştüler. Bu arada adı geçen bölgeler Kartacaların himayesine altına girmiştir. Bu Kartacaların etkinliği Barka sınırına kadar giderdi. O sahillerdeki muhacir Yunanları da mahiyetine aldılar. MÖ. 6. yüzyıllarda verimli bölgeler haline gelmişti. Yunanlar Finikelerle Barkada komşu idiler. Her biri kendi hududunu muhafaza eder ve ticaret konusunda birbirilerine yardımcı olurlardı.³⁴

Libya'nın eski tarihi bilinen bir ismi yoktu yalnız her ne pahasına olursa olsun eski Mısırlıların yanında 4000 yıldan beri o isim onların belgelerinde mevcuttu. Bazı Mısır kitaplarında Mısırın batısına düşen bölgeler Libya'da birçok kabilenin olduğunu yazıyor. Bunlar Mısır tarihindeki meşhur firavunun tarihine denk geliyor. Bunlardan El libu, El hanu ve El mişvaş kabileleri gibi. Yunanlılar Afrika'nın kuzeyine geldikten sonra MÖ. 700 yıllarda Libya kelimesini Burka'nın

³¹ Muhammed Sıddık Ebu Hamid Muhammed AbdulAziz, *Finike Hükmünden Bizans Dönemine Dek* (Trablus: Arapça Yayın Kitabevi, 1978), 8.

³² Muhammed Sıddık Ebu Hamid Muhammed AbdulAziz, *age.*, 9.

³³ Muhammed Sıddık Ebu Hamid Muhammed AbdulAziz, *age.*, 11.

etrafındaki 5 bölgeye verdiler. Yunanlılar bölgeye Buntapolis dediler ve bunlar da Bingazi, Tukrit, Meric, Şehat ve Süse'dir. Bu isimlerin kullanım alanları genişletilerek Kuzey Afrika kıtasında Nil Nehri'nin Doğusu ve Büyük Okyanus'un Batısına kadar olan bölgelere bu ismi verdiler.³⁵

Burada dikkatleri çeken şey ise Yunan tarihçi Herodot MÖ. 5.yy'da bu bölgeyi detaylıca coğrafi konum bakımından, yerlilerin ırkından, önceki yaşayışlarından ve yaşam koşulları bakımından vasıflandırmasıdır. Zikredilmeyi hak eden noktalardan biri ise Afrika ismi o zamana dek bilinmiyordu. Libya kelimesinin bu kıtada bir sürü eş anlamlı kelimesi vardı. Onlardan birisi de Herodot olmak üzere bazı yazarlar dünyayı Asya, Avrupa ve Libya kıtası olmak üzere 3 kıtaya ayırmışlardır. Bu düşünceyi bazı Müslüman coğrafyacılara da takip etti. Onlardan birisi de 11. yy'da yaşayan Biruni'dir.³⁶

Afrika kelimesi MÖ. 2.yy'a dek Romalılar tarafından kullanılmamıştı. Kıtanın kuzeyinde Yunanlılar ve Finikelilere üstün gelene dek. O zaman da Romalılar kendi Latin dillerinde ilk defa "Efriyka" kelimesini bu bölgedeki hâkim oldukları her bölge için kullandılar. Bu kelimenin kıtanın kuzey batısında hüküm süren Berberi kabilesinden alındığı gözlemlenmiştir. Bunlardan biri de "İfriki" kelimesidir. O da büyük bir kabile olup şu ana dek Tunus'ta bulunan Efra kabilesinin, Romalıların ismini yanlış bir şekilde dillendirmesi ile "Efrika" yapması sonucu ortaya çıkmıştır. Bu ismi Kuzey Afrika'daki bildikleri bütün bölgelere koydular. Başka bir ifadeyle Yunanlılar zamanında Libya kıtasının kapsadığı bütün bölgeler anlamına gelirdi. Müslümanlar kıtanın kuzeyini fethettiklerinde Berberice olan "İfrikiye" kelimesini kullanmışlardır.³⁷

Libya ismi Müslümanlar arasında çok kullanılmamıştır. Bilakis kendi aralarında Berke ve Trablus isimlerini kullandılar. MÖ. 2000'li yıllarda Roma'nın Yunanlıları yendiğinde Roma hâkimiyeti altında birleşmiş olmaları bunların arasında güçlü bir bağ oluşturmuştur. Ama burada Yunan hâkimiyeti altındaki iki bölgenin zikredilmeye değer bir bağı yoktur. Bilakis aralarındaki farklı medeniyetlerden dolayı ayrılığa bile düşmüşlerdir. Ama bu ayrılık aralarındaki

³⁴ Muhammed Siddık Ebu Hamid Muhammed AbdulAziz, *age.*, 12.

³⁵ Muhammed Siddık Ebu Hamid Muhammed AbdulAziz, *age.*, 11.

³⁶ Muhammed Siddık Ebu Hamid Muhammed AbdulAziz, *age.*, 12.

³⁷ Muhammed Siddık Ebu Hamid Muhammed AbdulAziz, *age.*, 8.

toplumsal bağı silememiştir. Sonuç olarak Berke'deki Yunan ve Trablus'taki Finike hâkimiyetlerinden önceki 2 bölge Farısların Kuzey Afrika'yı ve Berke'nin de bir parçası olduğu Mısır'ı kuşatması ve işgali sonucu ayrılmıştır.³⁸

Yeni çağa ve tarihe bakıldığında Berke ve Trablus'un Romalılarından gelen ortak bir birliğı bulunuyor. Buna bazı siyasi anlaşmazlıklar dahil değildir. Fizan büyük bir çoğunluk ile Trablus'un bir parçası sayılıyordu. 20. yüzyıla kadar Libya adı geniş bir bölgeye yayılmadı ve Libya çeşitli bölgelere verilen isimlendirmelerle varlığını devam etti. Bazen Berke ve Trablus ismi beraber zikredildi bazen de sadece Trablus olarak zikredildi. Birlikte zikredilmesin sebebi iki bölgenin önceden beri beraber oluşudur.³⁹ 1903'te şu anki Libya topraklarına ismini veren ise İtalya hükümetidir. Bu ismi İtalyan hükümeti 1912'de resmen tanımıştır.⁴⁰

Roma hâkimiyetinde İmparatoru Cest Noyan komutanı yardımıyla Libya'ya adaleti getirmeye çalıştı, sınırları belirledi ve isyanları püskürtmek için garnizonlar kurdurdu. Bu garnizonlardaki adamların görevi barış zamanında ekim-biçim ve savaş zamanlarında ise savunmaydı ama yıllar geçtikçe savaşçı ruhunu zayıflattı ve bu kişiler zamanla ailelerinin geçimiyle ilgilendiler. Aynı şekilde imparator Romalılara kimlikleri belli eden bir belge çıkardı ve askerlik yaptırıp bazı ayrıcalıklar tanıdı. Devlete başkaldırabilecek prenlere de Roma devletinin yanında olma karşılığı mal yardımında bulundu. Konstantin'e de merkez zayıflayınca bazı liderler saldırmaya başladı ve ülke Libya kabilelerinin saldırılarına maruz kaldı. 582-602 yıllarında Merik adlı imparatorun kötü girişiminden sonra durumu kurtarmak için Trablus'u Barka gibi Afrika'dan ayırıp Mısır'a vilayet yaptı ve buna gerekçe olarak Mısır'a ulaşımın kolay olması olarak gösterdi. Bu iki vilayet ve kuzey Afrika'nın arasındaki siyasi bağları kesti ve o vakitten sonra Mısır hâkimiyetine tabi oldular.⁴¹

Kâşifler ve seyyahlar Batı Trablus eyaletini farklı isimlerle ifade ediyorlardı. Bunlardan biri de 'kuşatılmaz' diyen Hasin Vazin burayı Afrikalıların inşa ettiğini söylüyor ve büyük surlarının bulunduğunu belirtiyordu. Burada bolca hurma ağaçlarının bulunduğunu, bunlarda kumlu topraklarda yetiştiğini ifade ediyordu.

³⁸ Muhammed Siddık Ebu Hamid Muhammed AbdulAziz, *age.*, 9.

³⁹ Muhammed Siddık Ebu Hamid Muhammed AbdulAziz, *age.*, 8.

⁴⁰ Muhammed Siddık Ebu Hamid Muhammed AbdulAziz, *age.*, 9.

Pazarlarının bitişik ve kapalı olduğunu ve özellikle de dokumacılığın başta geldiğini belirtiyordu. Çoğu kişi tohumların eksikliğinden şikâyetçiydi çünkü köyün hepsi kumdu. Yüzyıllar boyunca kuzey tarafta büyük bir arazi de suların altıdaydı. Şehir kuzeye doğru uzanıyordu ama suların basıncından dolayı güneye doğru geri çekilmiştir. Şehir de çok sayıda camiler, kimsesizler ve miskinler için okul bulunuyordu. Sakinlerin bildiği en iyi meslek ticaretti çünkü şehir Nomidya ve Tunus'un yakınlarındaydı ve İskenderiye de dâhil hiçbir şehir yoktu. Aynı sırada Malaga ve Sicilya'nın yakınlarındaydı. Savaş gemileri oraya demir atardı ve Trablus'un tacirleriyle ve o bölgeye alışverişe gelenlerle büyük ticaret yaparlardı.⁴²

Bazı kişilerde Trablus 'Oya' şehrinin Finikelerin Akdeniz'in orta ve batı bölümünde çıkışından sonra belirdiğini ifade etmişlerdir. Çok sayıda merkezler ve ticari istasyonlar yapmış olup bu kaynaklar MÖ. 1000'li veya 1500'lü yıllara kadar tarihlenmektedir. Finikeler bu dönemde Akdeniz'de çok sayıda sömürge oluşturup ticaret ve medeniyet kurmuşlardır.⁴³

MÖ. 9. yüzyılda imparator Diyo Geltan Barka'nın kuzey bölümünde büyük ve küçük Libya'yı kurunca bazı gruplar Kuzey Afrika sahillerini ziyaret etmeye başladılar ve bunların arasında Trablus'un batı sahilleri de vardı. Bugünün Lübnan sayılan Finike sahillerinin limanlarından da buralara gelirlerdi. Finikeliler çok çalışkanlardı özellikle ticaret ve denizcilik konusunda, buralarda sürekli gezerlerdi ve buldukları altınları, gümüşleri ve bu tarz mücevheratı ucuz fiyata alıp pahalıya satarlardı.⁴⁴

Ticareti istek veya bir uğraş olarak değil aksine bir zaruret olarak görüyorlardı ve bu yüzden Batı Trablus'a adım atmışlardı. Finikeliler gezintileri sırasında Akdeniz'in batısı olan Trablus'un sahillerini de ziyaret ettiler. Şüphesiz ki körfez ülkelerinin güvenlik konusundaki şöhretini işitmişlerdi ve bu da onları oraya itmiştir. Bu şekilde Finikeliler ve bu ülkenin sakinlerinin arasındaki bağ başlamıştır.⁴⁵

⁴¹ Salih Mustafa, *Miftah Arap Fethinden Fatimi Hilafetine Dek Libya* (Libya: Trablus, Yayıncılık, Dağıtım ve Reklamcılık Genel Şirketi Yayınevi, 1978), 3.

⁴² Hasan bin Muhammed, *el Vezzan el Fasih Afrika Vasfi*, çev. Muhacci tercümesi (Beirut: Batı İslam Yayınevi 1983), 40.

⁴³ Halife Muhammed, *Yabancı ve Arap Gezginlerinde Trablus Şehrini Hikayesi* (Trablus: Arapça Yayınevi 1999), 7.

⁴⁴ Rasim Reşdi, *Eski ve Yeni Trablusgarb* (Trablus: Trablus Yayınevi, 1953), 37.

⁴⁵ Rasim Reşdi, *age.*, 37.

Finikeliler bu bölgenin Afrika'nın kalbine açılan yer olduğunu, altın, fildişi, deve kuşu tüyü ve kölelerin çok olduğunu gördükten sonra buralara sadece gemilerine binip ticaret yapmak için gelmekten başka daha fazla ticari yönden istifade etmek için buraları sömürme planları yapmaya başlamışlardır.⁴⁶

Bu şekilde Finikeliler 200 yıldır Trablus sahili boyunca merkezler inşa ettiler. Yunan coğrafyacıları sadece destek noktası adını verdikleri ve Finikeli tüccar azınlıklarının oturduğu ve çoğunluğunu bölge halkından olan 10 tane yer ismini belirtiyorlar. Bu merkezlerden bazıları (Kerelsik) Talntan şehri, Roma, Komaka, Tavurga (Vuzufeys)'dir. Bu yer deniz Trablus'un batısından deniz yoluyla 1 günlük mesafededir. Bu zikrettilen yer balık korumacılığı ile meşhurdu. Zumi adındaki merkez ise Finikelilerin özel balık çeşitlerinden elde ettikleri mor renkli boyamacılığıyla eski çağlardan beri meşhur olmuştur.⁴⁷

Finikelilerin Trablus'ta oluşturduğu ve istikrar sağladığı şehirler ise 3'ü geçmemişti. Bunlar (Lübüs ya da Lisis ve gerçek adı ise Libki) olan en verimli ovalardan oluşan yerlerde kurulmuştur. Gemilerin güvenli bir liman olarak kabul ettiği şehir ise Lübde vadisinin girişinde kurulmuştur.⁴⁸

Finike kabileleri bu şekilde buradaki sömürgecilik turlarına başladılar. Buranın sakinleri ise tek ihtiyaçları olan su ve yiyeceklerini karşıladılar. Son olarak Finikelilerin koymuş olduğu Sabrata şehri ise "Marra Bağdamis sahili" adı verilen önemli bir ticaret yolu üzerine kurulmuştur.⁴⁹

Trablus'un Kartacalılar'a ya da Finikelilere ait olduğunu söyleyen görüşler vardır. MÖ. 795'te Kartacalı nüfuzu "Sırt Körfezi" ve "Kabiz Körfezi" üzerinde yoğunlaştı. Oya, Sabrata ve Lübüt Mania adında limanlar kurdu. Bu bölgelerin Afrika ile kabileler arası ve Kartaca ile yaklaşık 823 km sahil yolu bağlantısını kurdu. Kesin olan şey ise buranın Sabrata ve Lübde'den sonra kurulmasıdır. Fakat kuruluş tarihi ile ilgili kimse bir şey belirleyememiştir. 3. yy başında Güney kabilelerinden gelen saldırıları savunmak için bir sınır çizdi. Bu savunma hattına "Lims Triboliytanos" adını verdi. Bu vakitten sonra "Triboliytanos" adı "Kabiz Sırtı" ve "Körfez Sırtı" bölgeleri için verildi. Triboliytanos ismi "Üç Şehir"

⁴⁶ Rasim Reşdi, *age.*, 38.

⁴⁷ Rasim Reşdi, *age.*, 38.

⁴⁸ Rasim Reşdi, *age.*, 40.

⁴⁹ Tahir Ahmed ezZabi, *Arap Fetih Tarihi* (Beirut: Elmadar Elslamı Yayınevi, 2004), 14.

anlamına gelmektedir. Lübde, Trablus ve Sabrata şehirleri için denilmiştir. Bu isim uzun zaman boyunca kullanılıp daha sonra “Tripoli” olarak değişti. Bu isim de aynı anlama gelir çünkü “Tri” üç, “poli” ise şehir anlamındadır. 3.yy’da ise Oya Hristiyanların dini merkezi haline geldi. 1911 İtalyan işgali sonrası her şehir kendi ismiyle (Sabrata-Lübüts-Oya) anılmaya başlandı.

Arapların Endülüs’ten çıkmaya başlaması ve Arap ülkelerinin üzerindeki etkisinin azalmasıyla beraber İspanyolların vatan sevgisine katkıda bulundu. Dini ve milliyetçilik duygularındaki abartılarıyla ve devamlı mağlubiyetin verdiği intikam duygusuyla Müslüman Araplardan çok şiddetli bir intikam aldılar. Son darbe ise düşman tarafından şiddetli bir şekilde olmuştur. İspanyollar Arapları güzel adalarından kovmakla yetinmeyip ülkelerinin sınırları dışında bile yakalamaya çalışmışlardır. Bunların hepsi Arapların onlara olan güzel uygulamalı İslami hükümlerinden ve Arap-İslam sanatlarını bahsettikten sonra olmuştur. İspanyollar Katolik kilisesinin, kardinallerin, din adamlarının, Kral Ferdinand ve Kraliçe İsabela Katşala’nın etkisiyle Arapları ülkeden kovma düşüncesine girdiler.
50

1460’tan önce Trablus’a bakınca Havsalılara ait bir bölge olduğu görülüyor. Devlet işlerini Havsa Sultanının atadığı bir vali yapmaktaydı. Onun görevleri vergi toplamak ve savaşa zorunlu kalınca ordu oluşturmaktı. Havsalılar Trablus’tan kovulduktan sonra o bölgeyi çok sayıda yönetim biçimi idare etmiştir. Havsalılardan sonra Trablus’a hükmeden hâkimin adı Seydi Mensur ve Şeyh Abdullah’tır.⁵¹

Burada zikredilmeye değer olan şey ise Trabluslara hitaben denilen Trablus kelimesi Trablus’un (Arapça kurallarına göre) B’nin dammeli olması B’nin ve S’nin dammeli olması – Trablus B harfinin dammeli ve S harfinin sakın olmasıyla ve İt-Trablus T’den öncekinin hemzeli ve B ve L’nin dammeli halidir. Bu isim Hicretten 22 yıl sonra Arapların orayı fethiyle kullanılmaya başlanmıştır. Ömer İbnil-As’ın Ömer İbnil-Hattap’a Trablus’un fethinden şöyle yazmıştır “Şüphesiz ki Allah Trablus’u fethettirmiştir. Onun ve Afrika’nın arasında sadece 9 gün vardır. Emir el-Mü’minin’nin elinde Allah orayı fethettirmiştir.” Ömer ibnil-As’ın açıkça

⁵⁰ Ömer Yahya El Baruni, *Trablus’ta İspanya ve Kutsal Atlılar Yuhanna* (Trablus: Maggie Yayınevi, 1952), 4.

⁵¹ Ömer Yahya El Baruni, *age.*, 14.

yazdığı gibi Trablus kelimesi ona konulan ilk Arapça isimdir. Bu sebepten dolayı ihtilafa gerek yoktur. Bu yazıya verilen cevap bütün hatiplerin sözünü kesmiştir onu harekelendirmeye gerek yoktur. Bazı Trabluslu şairlerin şiirlerinde geçen Trablus'un farklı şekillerde yazılmış olması şiirin zaruriyetindedir.⁵²

Amr'ın yazısından anlaşıldığı üzere Trablus kelimesi bütün ülkeye verilen addi. Çünkü Sırt, Lübde, Trablus ve Sabrata fethedildikten sonra bu bölgelerin hepsine Trablus olarak hitap edilmiştir. Bu bölgelerden başka hiçbirinin adı zikredilmemiştir. Bundan da anlaşıldığı üzere "Tribyo-Letanus" kelimesinde sin harfi yoktur. Bu sebeple yabancı dilden geçmiştir.⁵³

Hicri 20. yılda İslam orduları Amr İbnil-As'ın komutası altında Trablus, Fazan ve Bingazi'yi kuşattılar ve buradaki Bizans hükmüne son verdiler. Böylece Hicri 22-23 yıllarında Hulefa-i Raşidin'den olan Ömer bin Hattap'ın döneminde Ömer bin As'ın komutasında Trablus Mısır ülkesine girdi. İslami ülkeler arasına girdiği zaman Bizans imparatorluğuna ait bu iki şehre yürüdü. Barka hemen aldı ve yılda 3 bin dinar cizye vermeye razı oldu. O zamandan beri buralar İslam orduları için güvenilir yer oldu. Kuzey Afrika'yı istila etmek için Barka'ya yollanan İslam orduları ağırlığını Trablus'a yarım saat mesafede bir yer olan Seydi Şuab olarak bilinen yere verdi.⁵⁴

Burada zikredilmeye değer Amr Bin El As İskenderiye'nin fethini tamamlayıp düzenlemeyi yaptıktan sonra ordusuyla Barka'ya ilerledi. Mısır'a getirdiği birliği 3.500-4.000 asker arasındaydı. 12.000 kişilik ordu yardımlarına gelmişlerdi. Fas'a doğru ilerleyen ordu Mısır'a yardım ettikten sonra çölde savaş eğitimi ve savaş sanatlarını öğrendiler. Arap ordusu Barka'ya ulaştığında burayı kuşattı ama fethedemedi. Bütün kaynaklara göre burası sulh ile fethedildi. Halkı ise Amr Bin El As'a 13 bin dinar cizye vermeye söz verdiler. Bu kadar cizye istenmesi konusunda farklı görüşler vardır.⁵⁵

Barka şehri İslam ordusunu kabul ettikten sonra, Amr Bin El As seyrini eski sahil yolundan Trablus'u fethetmek için devam etti. Yol üzerindeki diğer şehirleri de fethetti. Bunlar Tokir, Tokre, Bernik ve Bingazi'dir. Hicret 22. yılı

⁵² Tahir Ahmed ezZab, *Libya Beldeleri Rehberi* (Trablus: Alnor Yayınevi, 1968), 25.

⁵³ Tahir Ahmed ezZab, *age.*, 26.

⁵⁴ Mahmud Nacı, *Trablusgarb Tarihi* (Bingazi: Bingazi Libya Üniversitesi Yayınevi, 1970), 126.

Amr bin al As Acdobya şehrine ulaşip orayı barış yoluyla fethetti. Halkından 5 bin dirhem talep etti ve halkın çoğu Müslüman oldu. Bu arada Amr Bin El As seyrini Trablus'a yöneltip Barka'nın fethini planladı ve yolları güven altına almaya çalıştı. Bu yüzden Akabe bin Nafi güneye doğru 'Vadan' beldesini sağına alarak ve iç bölgeleri fethederek Zeviyle'yi aldı. Onlara 300 tane köle şartı koydu ve bu hareketinden dolayı Akabe bin Nafi büyük bir lider olarak bölgedeki İslam'ın yayılmasına öncülük etti.⁵⁶

Akabe güneye doğru ilerlerken Amr Bin El As Trablus'a doğru gidiyordu. İki de sırttan geçtiler ve hiçbir sorunla karşılaşmadılar. Fethettikten sonra Libde'ye doğru gidip onu da karşılık konulmadan fethettiler. Sonra Amr bin al As ordusuyla Trablus'a kadar devam etti. Trablus şehri her yeri surlarla kaplı sadece denize tarafı açıktı. Amr bin al As keşif yaptı. Yüksek bir yerden doğu tarafından şehre bakan yönden ve bir ay boyunca kuşatma altında kaldı.⁵⁷ Bunların hepsi bin Azari ve el Ticani'den rivayet edildiğine göre Trablus şehrinin teslim olmamasının sebebi kalabalık olarak bilinen barbar kabilesinden yardım almalarıydı. Amr Bin El As Vadan'ı fethetti ve buranın halkından 300 köle fidye istedi. Vadan ve Nüfus'a dağlarının Beşer bin Erte'nin elinden aldıktan sonra, Amr bin al As güney bölgesinden emin oldu ve Trablus şehrinin fethine tamamlanana kadar devam etti . Bazı tarihçiler Trablus'un fethi hakkında şöyle diyor "doğusundaki tepelere indi, bir ay orayı kuşattı ve kimse çıkamadı. Beni Mudlic'den bir adam çıktı, yedi kişiyle o bölgeden batıya sahile doğru ilerlediler. Surlar denize yapışık idi. Şehir ile deniz arasında sur yoktu ve Rumların gemileri evlerin dibine demirliyorlardı. Müdlic'i ve arkadaşları baktıklarında denizin biraz geri çekildiğini gördüler ve buradan girdiler kilisenin yakınına gelene kadar ve tekbir getirdiler Rumların gemilerinden başka sığınacak yerleri yoktu. Amr ve ashabı şehrin içinde bir kargaşa duyular ve askerleriyle onların içine girdiler Rumlar ancak gemiye sığılacak kadar kaçabildiler. Amr Medine'deki her şeyi ganimet olarak aldılar. Akla

⁵⁵ Salih Mustafa Miftah, *Arap Fethinden Fatimi Hilafetine dek Libya* (Trablus: Yayıncılık, Dağıtım ve Meramcılık Genel Şirketi Yayınevi, 1978), 30.

⁵⁶ Salih Mustafa Miftah, age., 31.

⁵⁷ Muhammed bin Osman, *ELHaşaişi EtTunusi Haşaişi'nin Libya'ya Yolculuğu* (Lübnan: Beyrut Yayınevi, 1965), 32.

gelen şudur ki bu kadar az bir grupla şehrin içine giren bu grup nasıl oluyor da ordu girmeden kalenin içinde kargaşalık çıkartıyor.”⁵⁸

Ticani Trablus’un fethi hakkında şöyle diyor: “Medleci ve arkadaşları denize baktıkların da gördüler ki etrafı denizle çevrilmiş şehre nerden grup sokabiliriz diye ve bir boşluktan fırsatını bulup küçük bir grup girmiştir ve fetih gerçekleşmiştir. Bu şekilde Amr bin al As zorlanmadan şehri fethetmiştir.”⁵⁹

Seyyah el Ticani ekliyor ve diyor ki “Önceden Trablus şehrinin fethi sahabe olan Amr bin al As’ın elinden Hicri 22 yani Miladi 643-642 yılında Mısır ve İskenderiye’nin fethinden sonra gerçekleşti. Mısır’dan devam eden orduları doğu köşesinden şehri bir ay süreyle kuşattı ve kimse kımıldayamadı bu süre zarfı içinde ve onlar sonradan Hristiyanlığa geçmiş olan barbar kabilesinden yardım istediler. Bir gün Amr Bin El As’ın ordusundan ve Mudlic kabilesinden biri çıkıp batı bölgesine avlanmaya çıkan iki kişi batı tarafına sahile gittiler ve surların şehre bitişik olduğunu gördüler. Deniz tarafından ise hiçbir şey yoktu ve şehrin önü açıktı. Bunu gören Amr ve adamları çekilmiş olan denizden bir grubu kale içine sokmayı başardı ve Rumların gidecek sadece gemileri vardı. İçeri girdiklerinde gemileri olan Rumlardan başka kimse kaçamadı ve Amr bin al As şehirdeki her şeyi ganimet olarak alarak ve surlarını yıkarak buradan gitti.”⁶⁰

Ticani yine söyle anlatıyor: “önceleri beni Hazr’un Trablus’u kuşattı onlar ve Sanhaciler arasında daha öncesinden olaylar olmuştu. Rakik yazdığı tarihte şunu işaret ediyor. Hicri 540 Miladi 1145 yılında Zennatiler çok sert bir açlığa maruz kaldı ve helak oldular daha sonra bu insanlar vatanlarını terk ederek Trablus’a gittiler ve orayı vatan edindiler.”⁶¹

Son olarak diyebiliriz ki Libya ismi İtalyan ansiklopedilerinde zikredildiğine göre eskidir ve tarihi coğrafyaları temsil eder. Buna ilk değinen coğrafyacı ise 1903 yılında “Libya Coğrafyası” adlı kitabı bastıran FimenVedli’dir. Bu kitapta Türkiye’nin Trablus ve Berka’yı kapsayan illerini göstermiştir. İtalya buradaki egemenliğini göstermek için “Trablus” ismini tarihi bir isim olarak

⁵⁸ İbnul Esir, *Elkamilfiy Tarih* (Beyrut: Arap Kitabevi 1980), 12; Tahiri Zavi, *Libya’da Arap Fetih Tarihi* (Trablus: Alturath Alearabi, Yayınevi, 1969), 63.

⁵⁹ Ebu Abdullah Muhammed bin Ahmed, *El Ticani-Ticani’nin Gezisi* (Trablus: Ar Yayınevi, 1981), 33.

⁶⁰ Muhammed bin Osman, *ELHaşaişi EtTunusi Haşaişi’nin Libya’ya Yolculuğu* (Lübnan: Beyrut Yayınevi, 1965), 33.

⁶¹ Muhammed bin Osman, *age*. 33.

kullanmıştır. O zamandan sonra kullanım alanı bütün dünyaya yayılmıştır ve Trablus, Barka, Fezan ve oralara ait çölleri de kapsamıştır. Çoğu Trabluslu ülkelerine “Libya” adının verilmesine itiraz etti. Çünkü “Libya” kelimesi İtalyanların bu kelimeyi “sömürge” anlamında kullanmasıyla Arapçaya girmiştir. İtiraz edenler devletlerine Trablus isminin verilmesini istediler. Trablus kelimesi İslami fetihten sonra yüzyıllardır orası için kullanılan isimdir.⁶²

Trablus isminin ilk geçtiği yer komutan Amr bin-el As tarafından Ömer bin Hattap’a şehrin fethinden sonra yazılan “Allah bize Trablus’u fethettirdi. Onun ve Afrika arasında sadece 9 gün vardır. Allah o şehri onun elinden fethettirmiştir” yazısında et-Trablus olarak yazılmıştır ve başında elif harfi fazladan yazılmıştır ve lam harfi zammelidir. Aynı şekilde 5.yy’da yaşayan El-Bekri Trablus’un başında bir elif harfi olduğunu ve sonradan unutulduğunu savunmuştur.⁶³

Osmanlı zamanında Trablus ismine “Batı” kelimesi Trablus-Şam’dan ayrılması için eklendi. O vakit Türklerin nüfuzu Arap ülkelerinde geniş mesafelere yayılmıştı. Trablus ismi sadece bir şehir anlamına gelmeyip çevresi için de kullanıldı ve bazen de Libya’nın batısı için kullanıldı.⁶⁴

1.2. Siyasal Durum

Çatışan yabancı güçlerin ilgi odağına dönüşmüş olan Libya’nın önemi, batıda Kuzey Afrika’nın hemen bütün ülkeleri ve doğuda Mısır ile adeta bir köprü vazifesi görmesi rolüne dayanır. Libya geniş yüzölçümüyle Mekke-i Mükerreme’ye giden Müslüman Kuzey Afrikalı hacılar için bir geçiş güzergâhı olmasının yanı sıra Avrupa ve Afrika arasında da bir geçiş güzergâhıydı.

Aynı zamanda ticaret kervanlarının geçtiği üç ana güzergâhın merkeziydi. Bunlardan bahsedecek olunursa, bu güzergahlardan ilki Kuzey Afrika’da Trablus’tan güneyde Fizan Vahası’na buradan da yine güneyde bulunan Çad Gölü’ne uzanan bir hattır. İkinci güzergâh ise, Libya’nın güneybatısında Ghadamis boyunca Libya’nın en güney noktasında olan Gat’a, buradan da Afrika kıtasının güneyindeki Timbuktu’ya (Mali’de bir şehir) kadar uzanan bir rotadır. Üçüncü ve

⁶² Tahir Ahmed ezZabi, *Arap fetih tarihi*, 18.

⁶³ Muhammed Sıddık Ebu Hamid Muhammed AbdulAziz, *age*.10.

⁶⁴ Muhammed Sıddık Ebu Hamid Muhammed AbdulAziz, *age*.10.

sonuncu güzergâh ise Kufra Vahası boyunca, bereketli, zengin ve verimli kaynaklara sahip Darfur ve Waday'a kadar uzanan hattır.⁶⁵

Trablus şehrinin nüfus ve yüzölçümü açısından Libya'nın en büyük şehirlerinden biri olduğu, sömürgecilerin ve macera arayanlar için cazibedar olduğunu bahsetmeye değerdir. Bunun nedeni ise Avrupa ülkeleriyle Libya arasında denizciliğe ve ticarete çok önemli bir değer kazandıran Orta Akdeniz ile olan bağlantısı ve ticari konumudur.

Libya iki ana kısma ayrılır; Kuzey kısmı yağışlara ve mevsimsel hayata dayalı zirai faaliyetlerin büyük bölümünün yapıldığı verimli bir karaktere sahip sahil şeridiyle başlıca büyük şehirleri kapsar, ikinci ana kısım ise dar sahil şeridinden güneye uzanır ve Mısır, Sudan, Cezayir, Çad ve Nijer ile sınıra sahip olan çölü kapsar. Bu çöl neredeyse hayattan yoksun olan ve etrafında bazı şehirlerin bulunduğu vahalardan meydana gelir. Çöl bölgesi, Amaziglere (Berberiler) Arap Dağı halkının kalesi olan Nafusa Dağı ve Garyan Dağlarında bulunan büyük yaylalardan yoksundur.⁶⁶

Bu yüzden üzerinde durulması ve bu konuda söylenmesi gereken bir başka şey de, Libya'nın ilk yerleşenlerin Arap fatihleri gelene dek oraya yerleşen ve orayı vatan edinen Amazigler (Berberiler) olduğudur. Bu fatihler oraya girip yerleşmişler ancak bunların sayıları, Hicri 5. Yüzyıl/Miladi 11. yüzyılın başlarına kadar, burayı nihai olarak kendi renkleri olan Arap rengine boyamaya yetmemiştir.² Böylece Amazigler (Berberiler) nüfus üzerinde, özellikle iç bölgelerde, baskın topluluk olmaya devam ettiler. Bu durum, Trablus ile Barka arasında sağlıklı bir yaşam ve meralar arayışında olan ve kendi açık iradeleriyle oraya yerleşen Beni Hilal ve Beni Selim kabileleri gelene dek böyle olmuş ve Beni Hilal Trablus ve eteklerinde yerleşmişlerdir. Beni Selim kabilesi ise Barka'ya yerleşmiş ve bu süreçte her biri Arap adet ve geleneklerini muhafaza etmişlerdir. Her iki kabile de Amazigler'den (Berberiler) kalan toplulukla birbirine karışmıştır. Trablus, Barka, Tunus ve Cezayir'in dahi Araplaşmasında Beni Selim ve Beni Hilal kabilelerinin büyük katkısı olduğu gerçeği, bu açıdan üzerinde durulması ve ifade edilmesi gereken bir

⁶⁵ Richard Tulle, *Trablus Sarayı'nda 10 yıl*, çev. Ömer EdDirawi BuHicle (Trablus, Darf Almahdudh Yayınevi, 1961), 8.

⁶⁶ Richard Tulle, *age.*, 8.

olgudur.⁶⁷ Bu temelde, Libya'nın gerçek nüfusunun, İslami Arap fethinden önce konuşabilecekleri yazılı bir dilleri olmayan Berberiler olduğu söylenebilir. Bu da onların Arapçayı, Kitab'ı olan Kur'an ile beraber, dil olarak kabul etmelerini sağlamış ve baskı ve zorlama olmaksızın İslam dinine girmişlerdir. Çünkü İslam'da kurtuluşlarını ve sapkınlıktan hidayete geçişi görmüşlerdir.

Belirtmek gerekir ki Libya, Osmanlılar bölgeye gelmeden önce birçok olay ve zorluğa maruz kalmıştır. Yukarıda da ifade edildiği gibi Trablus, 12. yüzyıl boyunca Normanlar tarafından büyük akınlara, istilalara maruz kalmış ve şehrin birçok bölgesini harap olmasına ve halkının uzun süreli bir cizye (haraç) ödemesine sebebiyet vermiştir. Libya, o dönemlerde kuraklık, verimsizlik, yokluk ve savaşlarla boğuşurken, Miladi 13 ve 14. yüzyıllarda Hafisler için mülk elde etme amacından başka bir anlam ifade etmemiştir.⁶⁸

İspanyollar Miladi 1510 yılında Trablus'a saldırmış ve orayı ele geçirmişlerdir. Bu Osmanlılarla İspanyollar arasında 15 ve 16. yüzyıllarda Orta Akdeniz'de deniz hâkimiyetinin sağlanması için ortaya çıkan büyük anlaşmazlıklar neticesinde meydana gelmiştir. Avrupa'nın bu barbar savaşı, İspanya Kralı'nın Trablus'u işgalinden vazgeçerek, 1535 yılında Fransa, Malta olarak bilinen Kutsal John Şövalyeleri'ne hediye etmesine sebep olmuştur. Osmanlıların Kutsal John Şövalyeleri'ni 1551 yılında Rodos Adası'ndan kovmasının (çıkarmasının) ardından, Şövalyeler Malta Adası'nı kendilerine karargâh haline getirmişlerdir.⁶⁹

Yine ifade etmek gerekir ki, Libya'nın zenginliğinin başlıca doğal tedarik unsuru ticaret, hayvanlar ve tahıl olmuş, fakat o dönemde tarım gelişmemiş ve yağışların az olmasından ötürü durma noktasına gelmiştir. Batı Afrika kıtasında yeni ticaret merkezlerinin (istasyonlarının) kurulması, birçok yeni güzergâh inşa edilmesi, ticari malların gönderilmesi ve birçok ticaret hattının Libya'dan sapmasıyla ticaret biraz zayıflamıştır. Bu durum o dönemde Libya'dan geçen bir gezginin, Libya'yı, "suyun olmadığı, sahil şeridindeki zeytin ve hurma dışında

⁶⁷ Ahmed Kerim Ali, *Gerçek ile Aptallık Arasında Tarihimiz* (Trablus: Darul Hikme Yay., 2003), 22.

⁶⁸ Ahmed Kerim Ali, *age.*, 23.

⁶⁹ Ahmet Abdurrahim Mustafâ, *Osmanlı Tarih Usulü* (Beyrut: Beyrut Şark Yayınevi, 1982), 92.

bütün ağaçların yok olduğu, ticaretten neredeyse eser kalmadığı ve hatta Libya'nın limanlarının kalmadığı" ifade etmesine neden olmuştur.⁷⁰

Genel olarak Libya'nın nüfusundan ve genel durumundan bahsedildiğinde, yüzölçümünün geniş fakat nüfusunun çok az olduğunu ve bunun da sahip olduğu genel yüzölçümüyle uyumlu olmadığı görülür. Bunun kanıtı ise nüfusun çoğunluğu genelde geniş sahralarda, dağınık vahalarda ve sahil bölgelerinde yaşadığı ve bu yüzden de 19. yüzyılda Libya'nın nüfusunun sayısının 1 milyonun dörtte üçü kadar olduğu (750 bin) ve bunun da 1.750,000 m²lik bir yüzölçümüne kıyaslandığında nüfus sayısının çok az olduğu sonucuna ulaşılır.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Libya'da "Trablusgarp" eğitimden ve gelişiminden bahsedecek olursak, ülkenin geçirdiği siyasi sürecin yanı sıra kültürel, ekonomik ve toplumsal koşullara değinilmelidir. Bu yüzden gerçeğin teyidi olarak söylenmesi gerekirse dünyanın herhangi bir devletinde eğitim, o ülkeyi kuşatan mevcut hâkim koşullardan etkilenir ve bununla doğrudan ilgilidir. Öyleyse hızlıca özetlenirse, burada birinci Osmanlı Dönemi (1551-1711), Karamanlı Ailesi (Yusuf Karamanlı: dönemin en etkin Paşası) Dönemi (1711-1835) ve ikinci Osmanlı Dönemi (1835-1911) boyunca Libya'nın kültürel, iktisadi ve toplumsal olgularıyla ilgilidir. Daha sonra aynı devrin o döneminde bu olgularla birlikte tarihsel olaylar ve siyasi sistemlere değinilecektir. Bu yüzden, eğitim sistemini doğrudan etkileyen en önemli olaylar ve gelişmeler ve çalışma süreci içindeki durumu üzerinde durulacaktır.

Bu resmin tamamlanabilmesi için ülkenin Osmanlıyla geçirdiği üç döneme ve bu süre boyunca yaşadığı siyasi duruma değinmek gerekir. Bu dönemleri sıralayacak olursak; Birinci Osmanlı Dönemi (1551-1711), Karamanlı Dönemi (1711-1835) ve İkinci Osmanlı Dönemi'dir (1835-1911). 1911 yılı, Libya için İtalyan işgalini ve İtalyanların ülkeye girişini ve Osmanlı'nın Libya üzerindeki kontrolünün sona erdiği tarihtir.

Yukarıda bahsi geçen dönemde Trablusgarp vilayetindeki eğitim sistemi ve gelişiminden bahsetmeden önce, eğitimin gelişimi hakkındaki düşüncenin

⁷⁰ Charles Ferro, *Libya Yıllıkları*, çev. Muhammed Abdülkerim elWafi (Trablus: Basım, Yayım ve Dağıtım Genel Kurulu, 1983), 47.

tamamlanabilmesi için, Trablusgarp eyaletinin Karamanlı dönemi, birinci Osmanlı ve ikinci Osmanlı dönemlerinde yaşadığı siyasi gelişmelerden bahsedilmelidir.

1535 yılında İspanyollar tarafından Kutsal John Şövalyelerine teslim edilen Libya'da otoriteyi ele geçiren Kutsal John Şövalyelerinin (Malta Şövalyeleri) hükümler dönemi, 16 Ağustos 1551 yılında, Türk donanmasının komutanı olan Sinan Paşa'nın komutasındaki Osmanlı askeri tümeninin gelişyle sona ermiştir.⁷¹

Bununla ilgili söylenmesi gereken bir diğer husus da Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'ı kurtarması (yönetimi ele geçirmesi) ve orayı kontrolü ve özellikle 1517 yılında Memlukler eliyle Mısır'ı topraklarına katmasıyla tamamlanmıştır. Daha sonra nüfuzu 1518 yılında Cezayir'e kadar uzanmıştır. Bu yüzden, Osmanlıların Libya gelmesi gayet doğal bir şey olup, Osmanlı güçlerine boyun eğmeye başlayan, (Arap dünyasının parçaları) Arap dünyasının yaşadığı olaylarla tutarlılık göstermiştir ki bu güç saltanatını hem Afrika'nın kuzeyine hem de Mağrip ve Maşrik'e kadar uzanmıştır.⁷²

Böylece, Osmanlıların Libya'yı fethetmesi ve orayı kontrol altına alması, o zamanlar hâkim İslami gücü temsil eden Osmanlı donanmasıyla Avrupa'nın Hristiyan gücünü temsil eden ve Osmanlılarla rekabet eden Avrupa devletlerinin donanmaları ve de İslami Arap topraklarına karşı düşmanca haçlı faaliyeti yürüten Kutsal John Şövalyeleri donanması arasında deniz çatışmasının zirvesini temsil eder.

Trablus şehrinin banliyölerinden bir banliyö olan Tacura'nın halkının, Kutsal John Şövalyelerinin (Malta şövalyeleri) temsil ettiği Hristiyan yönetiminden kurtulmak için ve (Hicri 956) 1549 yılında Osmanlı Sultanı Kanuni Sultan Süleyman'dan medet ve yardım dilemiş ve işlerini devralması için vali tayin edilmesi istemişlerdir. Bunun üzerine Kanuni, Trablusgarp'ta yönetimi devralan ilk Türk valisi olan Murat Ağa'yı vali olarak tayin etmiştir.⁷³

Öyleyse, Tacura halkının Maltalıların (Kutsal John Şövalyeleri) zulmünden ve kontrolünden kurtulmak için Osmanlı Sultanına yaptıkları bu yardım çağrısı, Osmanlıların Libya'ya gelişlerine yol açan başlıca ve doğrudan sebeptir. Yine aynı nedenle Osmanlıların gelişlerini hızlandırmışlardır. Buradaki Tacura halkı Osmanlıyı,

⁷¹ Charles Ferro, *age.*, 47.

⁷² Ömer Ali bin İsmail, *Libya'da Karamanlı Ailesi Hâkimiyetinin Çöküşü 1795-1835*, (Trablus: Trablus ElFercani kütüphanesi, 1926), 22.

ülkenin durumu ve zayıflığıyla ilgili ve küçük bir İslami güç de olsalar Osmanlıya yardım ve destekte bulunacaklarını, Malta Şövalyelerine karşı saldırı hazırlığı içinde olduklarını bildirmiştir.⁷⁴

Bu bağlamda, Osmanlı komutanı Murat Ağa küçük bir kuvvetle hareket etmiş ve Trablus şehrini ele geçirmek için Tacura banliyösüne inmiş fakat şehir onu geri püskürttüğünden oraya giriş yapamamış ve bu da onu Sultan'dan yardım istemeye sevk etmiştir. Osmanlı Sultanı Murad Ağanın bu talebine en hızlı şekilde cevap vererek, o vakit Orta Akdeniz'de bulunan Osmanlı Donanmasının komutanı Sinan Paşa'yı Murad Ağa'ya yardım etmesi için Trablus'a yönelmesini emretmiştir. Osmanlı donanması komutanı Sinan Paşa ve yardımcısı Turgut Paşa sayesinde Frenkler ve komutanlarının kalplerine korku düşmüş ve donanmalarının tehdit edildiğini hissetmişlerdir. Bu cevap ve gelişle Trablus şehri ele geçirilmiş ve 1551 yılında Malta Şövalyeleri şehirden kovulmuştur. Trablusgarp'taki ilk Osmanlı valisi olan Murat Ağa, Trablusgarp'ta -Libya- yönetimi devralmıştır.⁷⁵ Böylece, Osmanlı valileri İstanbul'dan sultan fermanıyla Trablusgarp'a geliyor ve Dayının (eyalet yöneticisi) başkanlık ettiği Divan Meclisinin idaresini ve Bey'in başkanlık ettiği Yeniçeri Himayesinin de yönetimini devralıyordu. Dayı ve Bey, Valinin zayıf düştüğü durumlarda fiili yönetimden etkileniyor ve çoğu zaman yönetimde aralarında çekişme oluyor ve bu çekişmeler ülkeyi yıkıma kadar sürüklüyordu.

Sultanlar, valilerin bağımsızlık ilan etmesine mahal vermemek için valilik süresini kısaltmışlardır. Öyle ki 1551-1711 yılları arasında Libya'yı yöneten vali sayısı 43'e ulaşmıştır. Libya halkı bu valilerden bazılarının döneminde güven ve istikrar içinde yaşamıştır. Diğer bazı valiler döneminde ise istikrardan uzak yaşamışlar ve bu valileri ülkeden çıkarmak, onlara itaat etmemek için bunlara karşı birçok isyanda bulunmuşlardır.⁷⁶

İki yıl valilik yapan Murat Ağa, Trablusgarp halkının, yönetsel anlamda güvenli, istikrarlı ve rahat bir hayat sürdüğü en önemli vali olmuştur. Vali Murat Ağa bölgede normal hayatın devamlılığı için iki yıl boyunca çok sıkı çalışmıştır. En önemli işlerinden biri de ismini yaşatmak için Tacura beldesinde inşa ettirdiği camidir ki bu

⁷³ Ömer Ali bin İsmail, *age.*, 22.

⁷⁴ Ahmet Abdurrahim Mustafâ, *Osmanlı Tarih Usulü*, 92.

⁷⁵ Ömer Ali bin İsmail, *Libya'da Karamanlı Ailesi Hâkimiyetinin Çöküşü 1795-1835*, 23.

camii bölgedeki en büyük camii olup, Avrupalı esirlerin yardımıyla yapılmış ve erkek çocukların eğitimi için bir de medrese eklenmiştir. 1555 yılında vefat eden Murat Ağa, günümüze kadar ayakta kalan kendi yaptırdığı mescidine defnedilmiştir.

Birinci Osmanlı döneminde (1551-1711) Libya'ya hükmetmiş valilerden biri de Libya'yı 12 yıl boyunca yöneten Turgut Paşa'dır. Ülkede onun döneminde yeni bir toplumsal sınıf olan "Kuloğlu" tabakasıyla tanışmıştır. Bunlar Turgut Paşa ile Trablus'a gelmiş, sayıları binleri bulmuş ve kendilerini Yeniçeri Askeri olarak adlandırmışlardır. Geçen zaman zarfında, bu tabaka halkla karışmış, yerel Arap kadınlarıyla evlenmiş ve böylece başta sayıları çok olmayan bu topluluktan yeni bir tabaka oluşmuştur. Daha sonraları sayıları çoğalmış, zamanla Osmanlıların Libya'ya devamlı bir akışı ve burada yerleşmeleriyle bu tabakanın nüfuzu artmıştır. Turgut Paşa aynı şekilde Trablus'u, kocaman bir filo kurduktan sonra, Orta Akdeniz'in batısında Osmanlı Donanması için bir deniz üssü haline getirmiştir. Kendisi için yaptırdığı camii günümüze dek yaşamış ve onun adını taşımaktadır. Turgut Paşa, tarımın, sanayinin ve ticaretin canlandırılmasını teşvik etmek çeşitli siyasetler izlemiş ve halkın yaşadığı sıkıntıların üzerinden almak için elinden gelen tüm çabayı sergilemiştir. Gelirinin büyük kısmı Avrupa'ya yapılan seferlerde elde edilen ganimetlere dayanıyordu. Turgut Paşa 1565 yılında Malta yakınlarında Kutsal John Şövalyeleriyle meydana gelen silahlı çatışmada vefat etmiştir.⁷⁷

Yukarıda bahsi geçen dönemde hüküm süren diğer valiler ise Mehmet El-Türki (1578-1586) ve Cafer Paşa (1586-1631)'dir. Cafer Paşa döneminde Libya'daki Osmanlı yönetimi, hükümetin Yeniçeri zulmü ve yaşattığı kargaşadan acı çeken ulusalcıların devrimi (kalkışma) tarafından tehdit altındaydı. Ulusalcıları yönetime karşı bu güçlü ve ezici kalkışmalara iten şey, bu yeniçerilerle temsil edilen Osmanlı Türklerin uyguladığı baskıcı yanlış uygulamalardır. Bu dönemde ortaya çıkan kalkışmalardan Yahya Es-Sweydi'nin isyanı Tacura'da başlamış ve bastırılıp sona erdirilmiştir.

Sakızlı Mehmet Paşa (1631-1649) dönemi ve sonrasındaki Sakızlı Osman Paşa (1649-1672) döneminde Barka'nın da yönetime boyun eğmesiyle Libya'nın tamamı

⁷⁶ İbni Galbun, *Trablus Kralının Anısı ile Müsemma Trablusgarp Tarihi ve Haberleri* (Kahire: EtTahir EzZavi Yayını, 1940), 93.

⁷⁷ EtTahir EzZavi, *Arap Fethinin Başlangıcından Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Trablus Valileri* (Beyrut: Almadar Aliislami Yayınevi, 1970), 155.

tek bir Osmanlı vilayeti (sancak) haline gelmiştir. Osman Paşa'nın en önemli işlerinden biri Trablus Bab El-Bahir'da kendi adıyla inşa ettiği medresedir. Bu medrese Kur'an'ın muhafazası ve bilimin yayılmasında Trablus'un evlatları için büyük faydası olan enstitülerden biri olup, günümüzde hala Sakızlı Osman Paşa'nın adını taşımaktadır.⁷⁸

Bu dönemin önem arz eden son valileri "Bozuk Göz" lakaplı Mehmet Paşa (1688-1702) ve sonrasında Sahra Halil Paşa (1702-1709)'dır. Bozuk Göz'ün en önemli işlerinden biri Sahra Halil Paşa'nın da yardımıyla Deniz Filosuna gösterdiği ihtimamdır. Diğer bir işi de Trablus şehrindeki Türk Çarşısı'na cami yaptırmasıdır. Yine aynı yolu izleyen Sahra Halil Paşa ise Trablus şehrindeki El-Zahra mahallesine cami yaptırmış ve böylece kendisi cami yaptıran son kişi olmuştur.⁷⁹

Ne var ki, Libya'daki birinci Osmanlı dönemi, ülkenin Osmanlı Hükümdarlarının valilerine bağlı kalmasının devamlılığını sağlama arzusuyla hiçbir şey yapmamış ve mevcut statükoyu koruma siyaseti izlemiştir. Bu hırs, valileri ülkenin ve halkının iç düzenini etkileyecek temel değişikliklerden kaçınmaya itmiştir. Bu, insanlar devlete bağlı kaldıkları sürece hayatlarına müdahale edilmemesi isteğinden olmuştur. Bu bağlamda, yukarıda bahsi geçen devir boyunca Libya'nın yönetilmesinde Osmanlı siyasetinin özelliklerini aşağıda belirtilen hususlarda betimlenebilir:

Özellikle Afrika ve Asya kıtasında denize kıyısı olan ülkelerin büyük bölümüne ve Orta Akdeniz'e olan Osmanlı hâkimiyetinin sağlamlaştırılmasına katkısı olan Libya'nın kontrolünü elinde tutmak stratejik bir hedeftir. Bu, iç kısımlara girmeden sahili kontrol etmek fikrini destekler niteliktedir. Çünkü Fizan ve Barka'nın Osmanlı yönetimine katılması, Trablus ve banliyölerinin katılmasından daha sonra gerçekleşmiştir.

Osmanlı'nın, Libya'nın bir Osmanlı vilayeti olarak kalmasını istemesi, ülkede bağımsızlık ilan edeceği korkusuyla merkezde uzun bir süre vali bulundurmamasına yol açtı. Bu da ülkede yönetimi devralan valilerin sağlığa ve eğitime olan ihtimamın yayılması anlamında siyasetlerinin olmadığı gibi, iç ve dış ticaret ve yerel sanayinin teşvikinde, tarım alanların kullanılmasında da izledikleri belli bir siyasetlerinin olmamasına neden olmuştur. Bu sadece Trablus eyaletine has durum olmayıp, Osmanlı

⁷⁸ EtTahir EzZavi, *age.*, 156.

⁷⁹ EtTahir EzZavi, *Libya ülkeleri sözlüğü* (Trablus: Alnor Yayınevi, 1968), 302.

yönetimini benimseyen Arap ülkelerinin çoğunda Osmanlı Devleti'nin uyguladığı bir politika olmuştur. Öyle ki valilerin görev süreleri, kişisel hırslarını gerçekleştirmek için proje ve plan ortaya koymaya yetecek fırsatları olmasın diye kısıtlanmıştır.⁸⁰

Diğer başlıca etkenler de Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu ayrıcalıklı mülkler arasında Asîthane (İstanbul)'den sonra Trablus eyaletinin ayrıcalıklı konumda bulunması, ardı ardına gelen Osmanlı hükümetlerinin buradaki gerçek durumu tasavvur edememesidir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin bu eyalete çok fazla ihtimam göstermemesine neden olmuştur. Ekonomik anlamda Osmanlıya fazla katkı sunamamasına ilaveten İstanbul'daki Bâb-ı Âli hükümetine halkın sesinin fazla duyulur olmamasıdır.

Eğer bazı valilerin sadece Trablus eyaletinin imarına dair çabaları olmuş olsaydı, bu çabaların ferdi olduğunu ve herhangi bir sabit hükümet siyasetine ya da planlamasına dayanmadığını görecekları gibi, yine bu çabaların deniz filosunun ganimet ve yağmalarla tanımlanan Orta Akdeniz'deki faaliyetlerinin bir sonucu olduğunu göreceklardı. O yüzden de bu çabalar eyaletin valisinin süresinin bitiminde tamamen duruyordu.⁸¹

Ülkenin topraklarının genişliği ve içinde yaşayan nüfusun az oluşu, ulaşım araçlarının eksikliği ve hareket etmenin yavaşlığı Osmanlı Türklerinin Libya'nın her yerinde kontrolü sağlamasını geciktirmiştir. Osmanlı valisinin hâkimiyeti sahil kentleriyle kısıtlı kalmışken güney kentleri ve iç bölgeler Osmanlı yönetimini kabul etmemiş olan bu bölgelerin sakinleri çoğu zaman Osmanlıya karşı bir miras olarak buraları terk ediyor ve bu alanlar bazı valiler tarafından çoğunlukla elenip feshediliyor ve burada yaşayanlar ve sorumlular cezalandırılıyorlardı.

Libya Osmanlı döneminde Trablus olarak adlandırılıyor ve yine aynı dönemde tek bir eyaleti oluşturan Trablus ve Barka idari yönden Bingazi sancağı, Mısırata sancağı ve Trablus sancağı olarak üç sancağa ayrılıyordu. Her sancak kendi içinde birkaç kazaya, her bir kaza da kendi içinde birkaç nahiyeye bölünüyordu. Trablus şehri Eyalet başkentlik ediyor ve paşa için karargâh vazifesi görüyordu. O (paşa) yüksek otorite sahibi olup, sultanı temsil ediyordu. Eyalet merkezlerinde yönetim için yerine

⁸⁰ EtTahir EzZavi, *age.*, 303.

⁸¹ Muhammed Enis, *Osmanlı Devleti ve Arap Doğusu 1514-1914* (Kahire: Anglo Mısırlı Yayınevi, 1966), 142.

vekiller tayin ediyor, paraların toplanması ve düzenin devamı için onlarla birlikte askeri koruma gönderiyordu.⁸²

Kötü yönetim ve bunu takip eden kötü ekonomik sonuçlar, Osmanlı yöneticilerinin gözünden uzak olan Bedevilerin ihmeline yol açmış ve kopuş onları, kabile reislerinin elinde kolay bir lokma haline getirmiştir. Bu kabileler işleri kendi üslubu olan Bedevi üslubuyla istedikleri gibi yürütüyor ve bedevileri kendi savaşları için, husumetleri için ve düşmanlıkları için bir tiyatro alanına dönüştürmüşlerdir. Bu durum, el-Badiye'yi (toprakları verimli bedevi bölgeleri) çok şiddetli kabile savaşlarına ve en çirkin yüzüyle istilalara sebep olmuştur. Eyalet yöneticileri buna bir çare bulamamışlardır. Aynı zamanda, bu insanlar sefalet ve fakirliğin ve vergi sisteminin egemen olduğu ve her şey için vergi ödediği sefil bir hayat yaşıyorlardı.⁸³

Genel olarak, Osmanlı Devleti'nin ilgisi ilk dönemi boyunca sivilden çok askeri anlamda olmuştur. Bu yüzden sahil kentlerinden bazıları ilgiden nasibini almamıştır. Ekonomik canlanma ise basit bir düzeyde kalmış ve bu eyaletin fakir bir hayat ve istikrarsızlık yaşamasına ve hatta, kötü yönetimin neticesinde otoritelerin zayıf düşmesi ve eyalet üzerindeki kontrollerini kaybetmeleriyle sonuçlanmıştır. Bu durum, yönetimi kullanarak olay sahnesine (tarih sahnesine) çıkışına ve otoriteyi tekelleştirmesine ve 1711'de yönetimi devralmasıyla sonuçlanmıştır.⁸⁴

Libya (Trablusgarp Vilayeti) birinci Osmanlı dönemi boyunca genel olarak 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyıl boyunca genel bir kargaşa yaşamıştır. Ülkeyi etkileyen bu kargaşa, ülkenin çeşitli yerlerinde popüler miras yapma ve kötü yönetim neticesinde ülkeyi etkilemiştir. Ayrıca, Yeniçeri askerleri arasında yayılan fitneler ve komplolar, asıl görevleri ülkeyi savunmak olan bu askerlerin bu işten uzaklaşıp, ardından da şöhret edinme ve maddi kazanç sağlama çabalarına girmeleri ve bazen valilerin yönetim tarafından maruz kaldığı izolasyona bazen de kendilerine (yeniçerilere) karşı yapılan devrime müdahale etmek, buna ilaveten, halkın tamamından zorla vergi toplama ile yağmalama gibi başka şeylere yönelmeleri de ülkeyi etkileyen başka bir faktör olmuştur. İşte bu sebep ve koşullar, Trablusgarp eyaletinin siyasi, kültürel,

⁸² EtTahir EzZavi, *Arap Fethinin Başlangıcından Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Trablus Valileri*, 280.

⁸³ Aziz Samihi, *Kuzey Afrika'daki Osmanlı Türkleri*, çev. Abdusselam Ethem tercümesi (Beirut: Alnahdat Yayınevi, 1969), 208.

⁸⁴ N. Bruşin, *Modern Zamanlarda Libya'nın Tarihi* (Trablus; Libyalı Cihad Merkezi Yayınevi, 2001), 48-49.

sosyal açıdan ve iktisadi açıdan geride kalmasına sebep olmuştur. Eyalet kargaşa ve devrimlere sahne olmuş, bu dönemde gözle görülür bir ilerleme kaydeden komşuları Tunus ve Mısır'a yetişememiştir.⁸⁵

Öyleyse, 18. yüzyılın başlarında (1701-1711) Libya'yı yöneten 9 Osmanlı valisi olmuştur. Bunların çoğu kendilerinden önce gelenler gibi, ülkenin tamamına yayılan yolsuzluk ve kargaşa durumunu ortadan kaldırmak için hiçbir eylemde bulunmayıp kendi şahsi çıkarlarıyla ilgilenmiştir. Burada ihtiyaç olunan şey, ülkeyi maruz kaldığı bu sıkıntılardan ve yaşadığı bu durumdan kurtaracak bir güçlü şahsiyetin insanların karşısına çıkması ve bu şahsiyetten istifade edilmesi gerektiğidir.⁸⁶

Bu şartlara istinaden şahsi çıkarları için, onu kuşatan şartlardan da istifade eden ve Karamanlı ailesinin kurucusu da olan Ahmet El-Karamanlı'nın aracılığıyla Karamanlı Ailesi ortaya çıkmıştır. Türk bir ailenin torunu olan Ahmet El-Karamanlı'nın soyu küçük Asya'daki Anadolu yaylasının güneyinde yer alan Karaman şehrine dayanır. Aslı Türk olan Karamanlı 1553 yılında Vali Turgut Paşa'nın askerlerinden biri olarak Trablus'a gelmiş, Libyalı Arap bir kadınla evlenmiş ve ailesiyle birlikte Trablus'a yerleşmiştir.⁸⁷

Trablus'un banliyölerinden (kenar mahalle) biri olan Amalet El-Munşiyye'nin (Osmanlı valisince verilen) yönetimini alana kadar devlet kademesindeki yükselişine aile efradı da eşlik etmiştir. Yeni görevini devralana kadar geçen süre zarfında Karamanlı Ahmet Paşa'nın, o dönemde çoğu zaman yeniçeri askerleri, paşa ve divan arasında patlak veren çatışmalar ve ihtilaflara seyirci kalmış olması, onun hakkında mülhaza edilen bir olgudur. Taraflar arasında gelişen bu mücadeleler, anlaşmazlıklar ve çatışmalar esnasında taraf ve grup tutmak istemiyordu. Onun şahsiyeti, şartlar buna uygun olduğu ve müsaade ettiği sürece tutum belirlemesine imkân tanıyordu.⁸⁸

Ahmet Paşa hâkim siyasetiyle, divan üyeleri, Trablus ayanının çoğundan ve yeniçeri askerlerinden uzak kalmış, onları, Ahmet Paşa'nın kendilerine vali olmasına karar verecek kadar doğrudan etkilemiş ve Libya'ya yeni vali olarak atanmasında Osmanlı Sultanı ile birlikte onu desteklemesi ve Trablus Ayanının Karamanlı Ahmet

⁸⁵ N. Bruşin, *age.*, 50.

⁸⁶ İbni Galbun, *Trablus Kralının Anısı ile Müsemma Trablusgarp Tarihi ve Haberleri*, 107; EtTahir EzZavi, *Arap Fethinin Başlangıcından Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Trablus Valileri*, 209.

⁸⁷ EtTahir EzZavi, *Arap Fethinin Başlangıcından Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Trablus Valileri*, 210.

⁸⁸ Hasan Muhammed Mahmut, *Geçmiş ve Şimdiki Libya* (Kahire: Arapları Kaydet Yayınevi, 1962), 180.

Paşa'yı desteklemesi ve onun 1711 Ağustos ayında Osmanlı sultanından ferman alarak Trablusgarp "Libya" eyaletine vali olarak atanması etkileyici ve somut faktör olmuştur.⁸⁹ Böylece, Karamanlı Ahmet Paşa Trablus eyaletine "Libya" 1711-1745 yılları arasında yaklaşık 34 yıl hükmetmiş, bu süre zarfında Karamanlı ailesinin Libya'da yönetimini sağlamlaştırmış ve hatta Trablus'un yanı sıra Fizan, Barka ve hemen her bölgesinde bunu teyit etmiştir. Yaptığı ilk işlerden biri Libya'daki hâkimiyetini sağlamlaştırmak için kendisine karşıt olan yeniçeri askeri komutanı ve askerlerinden kurtulmak ve yönetim yıllarının çoğunu halk devrimlerine karşı büyük ve şiddetli bir savaş başlatıp onları bastırılması ve tam bir itaate ulaşıncaya kadar ve de ülkedeki durumlar normale dönene kadar mücadele etmek olmuştur. Ahmet Paşa hakkında bilinen bir şey de giriştiği bu savaşlarda kullanabilmek için para toplanması amacıyla ülkenin önde gelenlerinden yardım almasıdır. Bazen de Osmanlı sultanına hediyeler göndererek yönetimde kalışını garanti etmeyi ve kendisinden sonra oğullarının veraset yoluyla Libya'da yönetime geçebilmesini sağlamak amacıyla yine ayandan (önde gelenler) yardım almıştır. Bu dönem hakkında kitap yazan bazı yazarlara ve bazı tarihçilerin görüşüne göre Ahmet Paşa dönemi gerçek anlamda Karamanlı ailesinin en iyi dönemi hatta en iyi Türk dönemi olmuştur. Ahmet Paşa'nın dönemi boyunca yaptığı, bölgede büyük etki bırakan en önemli işlerini şöyledir:

Osmanlı donanmasının Turgut Paşa döneminde şöhretine kavuşabilmesi için donanmaya çok ihtimam göstermiş ve deniz yüzeyindeki Avrupa gemilerine cihat ilan etmiştir. Bu saldırılar çok büyük para ve ganimetler elde etmesine ve dönemindeki Libya deniz gücünün Avrupalıların gemilerini tehdit etmesi ve onların kalplerin korku salmasına yol açmış ve bu saldırılarla Avrupa gemilerinin Libya kıyılarına saldırılarını bertaraf etmiştir.⁹⁰ Trablus'taki Türk yönetiminin kontrolünden daima uzak kalmış olan Fizan'ın kontrolünü geri almış ve Afrika'dan yeni ticaret güzergâhları açmıştır. Yine, Paşa'nın hazine varlıklarının artırılması yanında kervan ticaretinin gelirinin çoğundan istifade etmiş ve böylece halkın ekonomik durumunu canlandırmıştır.⁹¹

Ahmet Paşa'nın Trablusgarp eyaletindeki en önemli inşa faaliyetlerinden biri de 1737 yılında yaptırdığı ve Trablus'ta kendi adını yaşatan meşhur camidir. Söylendiği kadarıyla bu caminin inşası ilk Müslümanların Trablus şehrine girdiği

⁸⁹ Ömer Ali bin İsmail, *Libya'da Karamanlı Ailesi Hâkimiyetinin Çöküşü 1795-1835*, 25.

⁹⁰ Ömer Ali bin İsmail, *Libya'da Karamanlı Ailesi Hâkimiyetinin Çöküşü 1795-1835*, 30.

esnada şahsiyetli Arap komutanı olan Amr Bin El-As'ın şehri fethettiğinde yaptırdığı mescidin enkazında inşa edilmiştir olmasıdır. Erkek çocukların eğitimi için yapılan medrese eklemesiyle yapılan bu caminin tamamlanmış ve vakıfçılar (bağışçı) buraya çok sayıda mal ve vakıf bağışlamıştır ki bu cami varlığını hala sürdürmekte ve Ahmet Paşa Külliyesi olarak anılmaktadır. Bunun yanı sıra birçok hisar ve kale yaptırmıştır. Trablus şehri ve limanına daimî tatlı su kaynağı sağlamıştır. Kendisinin yaptığı işlerden sayılan diğer bazı durumlarda felaketlere çözüm bulunması için bilimsel bir dernek, şeriat mahkemeleri oluşturmuştur. Kendisi vicdan sahibi ve adaletten etkilenen uysal bir karaktere sahipti. (Hicri 1158) Miladi 1745 senesinde vefat etmiştir. Kendisinden sonra yönetime oğlu Mehmet Paşa'ya bırakmıştır. Mehmet Paşa ülkeyi aralıksız 9 yıl yönetmiştir.⁹²

Karamanlı Mehmet Paşa ülkenin yönetimini babasından almış ve ülkeyi istikrara kavuşturduktan sonra gelirleri artmıştır. Böylece Avrupalı devletlerin korktuğu bir taraf haline gelmiştir. Bu yüzden donanmaya önem vermiş ve güney Avrupa sahillerine saldırmıştır. Bu durum genel olarak denizler için Avrupa devletlerinde ve özellikle de tarafsız devletlerde büyük endişeye sebep olmuştur. Bu endişe bazı Avrupa devletlerinin onun şerrinden sakınmak için hızlı bir şekilde antlaşmalar imzalamalarına neden olmuştur. Bu bağlamda İngiltere devleti Mehmet Paşa'nın şahsında temsil edilen Libya hükümetiyle 1751 yılında uluslararası deniz antlaşması akdeden ilk ülke olmuş ve bu antlaşma birkaç maddeyi kapsamıştır. Bundaki gerçeklik şu ki bu tür antlaşmaların akdedilmesi Libya deniz gücünün gelişiminin ne ölçüde olduğu ve Orta Akdeniz'deki merkezinin neresi olduğu hakkında doğru bilgi vermektedir. Diğer bir gerçeklik de Trablusgarp'ın (Libya) ulaştığı bu noktada dış egemenliğinin ve bağımsızlığının ortaya çıkmasıdır. Bu uluslararası egemenliğine delil ise İngiltere ile yapılan uluslararası antlaşmanın o dönemde Osmanlı Sultanının bilgisi dışında imzalandığıdır.⁹³

Mehmet Paşa 1754 yılında vefat etmiş ve ülkeyi yaklaşık 40 yıl yönetecek olan oğlu Ali Paşa yönetimi devralmıştır. Ali Paşa, yönetimi devraldığına belli bir süre deniz siyaseti izlemiş ve babasının izinden giderek diğer bazı devletlerle antlaşmalar imzalamıştır. Ancak, 1774 yılından beri baş gösteren hastalıklar ve açlığın yayılması

⁹¹ EtTahir EzZavi, *Arap Fethinin Başlangıcından Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Trablus Valileri*, 23.

⁹² Hasan Muhammed Mahmut, *Geçmiş ve Şimdiki Libya*, 180.

ve hükümetin askerlerin maaşlarını ödemedeki sıkıntısı yanında Paşa'nın oğulları arasındaki çekişmeler ve bu dönemde hâkim gücün mezalimleri ve yağmalarına karşı ülkenin birçok yerinde olup biten halk ayaklanmaları Osmanlı sultanının yeni vali olan Ali Bulgur Paşa'yı tayin etmesine neden olmuş ve yine bu Paşa'nın rastgele ve uygun olmayan tasarrufları Karamanlı ailesinin ülkeyi terk etmesine ve yönetiminin sona ermesine yol açmıştır. Tunus valisinin yardımıyla Osmanlı sultanı ve Karamanlı ailesinin arasını bulana kadar ve Karamanlı ailesinin yeniden Trablusgarp'a dönüp tekrar yönetimi ele almasına kadar bu istikrarsızlıklar devam etmiştir.⁹⁴

Ailenin dönmesinin ardından, Ali Paşa'nın oğlu 2. Ahmet Trablusgarp eyaletine vali olarak tayin edilmiştir. Ne var ki 2. Ahmet'in zayıflığı ve kardeşi Yusuf'un güçlü kişiliği, servet ve otorite düşkünlüğü nedeniyle, Ahmet Trablusgarp'a vali olmasına rağmen yönetim kardeşine geçmiş ve bir fermanla kardeşi Yusuf'a 1795 yılında Trablusgarp valiliği yetkisi verilmiştir.

Yusuf Paşa yönetimi devraldıktan sonra eyaletteki idari işleri tanzim etmeye ve mali işleri toparlamaya başlamıştır. Bazı tarihçiler onu idareci ve deneyimli olarak vasıflandırmış, bazıları da onu Karamanlı ailesi döneminin ve kendi zamanının istikrar ve güvenlik yönünden en büyük Emirlerinden biri olduğu düşüncesine varmışlardır. Buna sebep olarak da onun 1795'ten 1832'ye kadar süren döneminde zaman zaman ortaya çıkan fitneler ve halk ayaklanmalarını demir yumrukla ortadan kaldırması sonucunda ülkenin refaha kavuştuğu gerçeğini gösterirler. Kabile halkları ve reislerinin topraklarını yabancıların ve Arap olmayanların kontrolüne ve oraya tahakküm etmesine rıza göstermeyişi karşısında hiçbir bahane altında sükûnet göstermemiştir. Yusuf Paşa, Orta Akdeniz'deki hâkimiyetini güçlendirmek ve ülkeyi birçok yönden kalkındırmak için Avrupa devletlerinin kendisine ödediği bedelleri arttırmaya çalışmıştır. O dönemde, Napolyon Bonapart'ın 1798 yılında Mısır'ı işgalinde Fransız güçlerinin güvenliğinin sağlanması, onlara ihtiyaç duydukları ekipmanları ve malzemelerin temini için Yusuf Paşa ile irtibata geçmesi, gücünün Libya merkezinin dışına taşımıştır. Bununla birlikte, tarafsız bir tarihçi, Karamanlı Yusuf Paşa'nın hükümranlığında kariyerinde sona yaklaşmış olsa bile bu dönemde reforma giden bir yol olduğunu düşünebilirdi. Fakat tarihçi burada sıkıntıya neden olan bir şey bulup umutsuzluğa kapıyı açmış ve bazen de bu dönemde Libya'nın diğer komşu Arap

⁹³Hasan Muhammed Mahmut, *age.*, 181.

ülkelerine yetişmede geç kalmasının ve tutunamamasının başlıca sebebinin bu dönem olduğunu söylemek zorunda kalmıştır.⁹⁵

Amerika Birleşik Devletleri ile Karamanlı Yusuf Paşa arasında 1801-1805 yıllarında dört yıl kadar süren bir silahlı çarpışma ve savaş yaşandığı ve bunun Amerika'nın hezimetini Libya donanmasının ise zaferiyle sonuçlandığı zikretmeye değerdir. Bu durum Amerika'yı 1805 tarihinde uluslararası bir antlaşma imzalamaya mecbur etmiştir. Bazı tarihçiler ve yazarların belirttiklerine göre bu antlaşmanın, Karamanlı Yusuf Paşa'nın ve merkezinin, antlaşma şartlarına itiraz eden ve bunun gereklerini yerine getirmeyi reddeden ve bunun yerine Amerika ile benzer bir uluslararası anlaşma imzalamak isteyen Avrupa devletleri karşısında zayıf düşmesine neden olduğu bilinir.⁹⁶

Bu hususta söylenmesi gereken şey, Yusuf Paşa'nın, kendi döneminde, lüks ve tantanalı (şaşalı) bir hayat yaşamasının ve para toplama prosedürlerine ve ona karşı gelişen halk ayaklanmaları karşısında savunmasız bırakılmış olması ve Avrupa devletlerinin tehdidi ve yeni şartlar koşması ve bu durumun onun oğlu 2. Ali Paşa lehine 1832'de yönetimden çekilmesine neden olmuştur. Ancak bu durum Osmanlı sultanından kendilerini Karamanlı ailesinden kurtarmasının isteyen vatanseverler için uzun sürmemiş ve ardından Osmanlı Sultanı Ali Paşa'yı görevinden azlederek yerine 1835 tarihinde Necip Paşa'yı göndermiştir. Bu azil ve görevlendirmeye Libya, Karamanlı ailesinden önce olduğu gibi doğrudan Osmanlı yönetimine bağlı kalmaya başlamıştır.⁹⁷

Karamanlı ailesi ve bu aileye mensup altı emir saltanat usulüyle (babadan oğula geçen) Libya'ya "1711'den 1835 yılına kadar" 124 yıl hükmetmiş olmakla birlikte ülkeye sahip çıkamamışlardır. Çünkü ülkeyi korumak ve yönetmek adına elle tutulur ve açık bir siyasetleri veya kanunları olmamıştır. Bu yüzden bu ailenin yönetiminde

⁹⁴ Ahmed EnNaib ElEnsari, *Trablus'taki Elmanhal Tarihi* (Kahire: Toparlayan Yayınevi, 1961), 325.

⁹⁵ Mustafa Abdullah Bayu, *Libya Tarihinde İncelemeler* (Kahire: İskenderiye Tarihi Topluluğu Yayınevi, 1945), 100.

⁹⁶ EtTahir EzZavi, *Arap Fethinin Başlangıcından Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Trablus Valileri*, 223; Ömer Ali bin İsmail, *Libya'da Karamanlı Ailesi Hâkimiyetinin Çöküşü 1795-1835*, 30.

⁹⁷ EtTahir EzZavi, *Arap Fethinin Başlangıcından Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Trablus Valileri*, 234.

ülkede istikrara dair bir şey hissedilmemiş ülke tamamen yine eski kargaşa dönemine geri dönmüştür.⁹⁸

Ailenin önem verdikleri tek bir politika olmuştur. O da her vesileyle daha fazla mal mülk edinme ve bunları lüks saraylarında şaşalı ve refah içinde yaşamak için sarf etmeleridir. Bu siyasetlerine dair iki şık vardır. Birincisi ülke yönetiminde Karamanlı Emirlerin yeniçeri askerleri eliyle keyfe keder yöntemlerle vergi toplamaları ile temsil edilen siyasetleridir. İkincisi de Karamanlı Emirlerin Libya'daki yönetimlerinde takip ettikleri siyaset, Orta Akdeniz havzasındaki korsan üslubu siyaset idi. Açıkçası bu üslup o yüzyıllarda Orta Akdeniz'e egemen bir üslup olmuştur. Bu üslup devletlerin üslubu olmayıp bilakis Karamanlı Emirlerin yaptığı gibi, şiddet kullanarak dolandırıcılık derecesine kadar varan çete bireylerinin bir üslubudur. İlk başlarda ciddi manada mal ve mülkleri oldu, Avrupalıların kalplerine korku saldılar fakat sonunda onlara karşı ve yaptıkları bu işlere karşı ittifaka yol açtı.⁹⁹

Avrupa devletlerinin ve Avrupalıların, para birimi organizasyonları gibi, yaptığı işler ise zahirde genel gibi görünen ve onların aktardığına göre devletlerin büyük çoğunluğunu ve çıkarlarını ilgilendiren fakat görünmeyen ise o dönemdeki Libya deniz politikasını ilgilendiren özel bir vakıadır. Öyle ki Avrupalı devletler deniz korsanlığına karşı Libya'ya düşmanca bir tutum takınmışlar ve bu durum 1815 yılında Viyana'da düzenlenen bir konferansta açıklığa kavuşmuştur. Bu konferansta korsanlık faaliyetlerine karşı mücadele ve onu ortadan kaldırmaya yönelik bazı maddeler kabul edilmiştir. Burada en kötü durum Avrupalı devletlerin daha önce yaptıkları gibi Libya'ya, Karamanlı ailesinin son yıllarında, belli başlı şartları dayatma ve bedeller ödetme çabalarıdır.¹⁰⁰

Yusuf Paşa'nın Amerika Birleşik Devleti'ne deniz politikasını kabul ettirmede başarısız olması, 1830 yılında Fransa'nın Cezayir'i işgaline, belki de Libya'nın deniz alanında zayıflamasına ve Libya donanmasının tamamen yok olmasına yol açmıştır.

⁹⁸ Kola Fulyan, *Karamanlı Yusuf Paşa döneminde Libya*, çev. Abdulkadir ElMuheyşi tercümesi (Trablus: Tarihsel Araştırmalar İçin Libyalıların Cihat Merkezi Yayınları, 1980), 99; Ömer Ali bin İsmail, *Libya'da Karamanlı Ailesi Hâkimiyetinin Çöküşü 1795-1835*, 35.

⁹⁹ Kola Fulyan, *Karamanlı Yusuf Paşa döneminde Libya*, çev. Abdulkadir ElMuheyşi tercümesi (Trablus: Tarihsel Araştırmalar İçin Libyalıların Cihat Merkezi Yayınları, 1980), 100.

¹⁰⁰ Ahmet Aşur İks, *Silahlı Libya Mücadelesine Tarihsel Bakışlar* (Trablus: Genel Kuruluş Yayın Dağıtım İlan 1985), 97.

Bu bağlamda, genel bir sonuç olarak bu hususu özetlenirse ve çıkarımda bulunacak olunursa, Karamanlı ailesi döneminde, insanların sevgilerini kazanmak adına bazı vatanseverleri orduya ve idareye katan ve Arapçayı resmi dil haline getirip Türkçeyi de muhafaza eden Ahmet Paşa dışında, Libya’da Arap halkını göz önünde bulundurmeyen bu belirsiz politika sonucunda Libya, akılda kalan, hiçbir şeyden istifade edememiştir. Diğer yandan, Ahmet Paşa’nın yaptığı bu iş işlerin yolunda olduğu bir yıldır. Ondan sonra gelenler de aynı şekilde davrandı.

Bazı tarihçiler bu dönemin isimlendirilmesi açısından, bu dönemin Osmanlı’nın Libya’daki üçüncü dönemi olduğu üzerinde anlaşmaya varmışlardır. Bunda argümanları Karamanlıların zaten Osmanlıların uzantısı olduğudur. Karamanlı ailesi çağrı Osmanlı hükümetinin ayrılmaz bir parçası olduğunu hatta aile yönetiminin aynı ailedeki fertleri arasında veraset (saltanat) yoluyla geçtiğini dile getirmişlerdir. Yine bu dönemde Libya Osmanlı Sultanına bağlı olup, aile üyelerinin vali olarak atanması da sultan fermanıyla olmuştur.

Diğer bazı tarihçilerin doğru bakış açılarına göre Karamanlı ailesinden sonra gelen bu dönem, Osmanlı’nın ikinci dönemi yani Osmanlı hâkimiyetinin Libya’daki ikinci evresi olup, bu dönem Karamanlı ailesinin en son valisinin otoritesinin sona ermesiyle başlar ve 20. yüzyılın başlarına kadar yani tam olarak İtalyan işgalcilerin ülkeye gelip işgal ettikleri ve yaklaşık 360 yıl süren Osmanlı kontrolünü ve hâkimiyetini sona erdirdikleri 1911 yılına kadar devam eder. Bu dönem Libya’daki sömürgeci hırslarla yakından ilgili oluşu ve doğru ve kesin bakış açısıyla, Osmanlı Devleti’nin genel olarak Trablusgarp vilayetinde ve Libya’daki Arap varlıklarını Avrupalı devletlerin hırsları karşısında savunmaktan aciz olmasıyla ilgili olması hasebiyle çok büyük önem atfedilen bir dönem olmuştur.¹⁰¹

Bu dönem, vatandaşların, dönmek istedikleri kendi normal yaşantılarından alıkoyan ve ülkeye egemen olan huzursuzluklardan ve fitnelerden bıktıktan sonra, bazı vatandaşların Karamanlı ailesinin son yıllarını yaşadığı dönem esnasında ülkede meydana gelen bölünmeler ve kargaşadan ülkeyi kurtarmasını Osmanlı sultanından talep ettikten sonra yönetime gelen bir dönem olmuştur. Osmanlıların yeniden doğrudan yönetime gelmesi, Libyalılar için ilerleme ve istikrar sağlayamayan bu

¹⁰¹ Costanzo Bernia, *Trablus 1510-1850*, çev. Khalife EtTalisi tercümesi (Trablus: Elfercani Yayınevi, 1969), 662.

dönemin sonlandırılmasını Osmanlı sultanından isteyen bu vatandaşlar tarafından huzur ve sevinçle karşılanmıştır. Öyle ki, bu Karamanlı dönemi yaşamlarında mağlup olmuş halkın fertlerini, onlardan para toplamakta yarışa giren ve yönetime gelmek için çatışan yabancı Osmanlı güçlerinden dahi koruyamamıştır.¹⁰²

Eğer, bazı Libyalılar Osmanlı'nın yeniden Libya'nın doğrudan yönetimine gelmelerine sevindilerse de bu Karamanlı yönetiminden zarar gördükleri için olmuştur. Bununla birlikte, Libya'daki Arap halkın çoğunluğu Osmanlı valilerinin İstanbul'dan gelişlerine tereddüt ve şüpheyile bakıyorlardı. Çünkü bunlar da daha önceki yöneticiler gibi Libya halkını ilerlemeye ve refaha götürecek faydalı işler yapmamıştı. Bu yüzden, bu vatandaşlar çok geçmeden devlete düşman olmuş ve yönetime boyun eğmeyi reddetmişlerdir. Nitekim bu yönetim ülkeye dönerken beraberlerinde eski düzeni de getirmiş ve hiçbir şeyi değiştirmeye gayret etmemiştir ki bu durum eskiden olduğu gibi halkın memnuniyetsizliğine yol açmıştır.¹⁰³

Ne var ki, ikinci dönemlerinde Osmanlıların yönetimi Libya'da yaklaşık 77 yıl sürmüştür. Bu süre zarfında 33 vali göreve gelmiş, bazılarının görev süreleri bir yıldan fazla sürmemiş ve hatta bazılarının görevleri bir yıla yaklaşan bir süre ile sınırlı kalmıştır. Bu valilerin ilki, Necip Paşa'nın Karamanlılara son verdikten ve onları Asitane (İstanbul)'ye geri göndererek uzaklaştırdıktan sonra gelen Rauf Paşa'dır. Rauf Paşa 1835 yılında Trablus vilayetinin yönetimini devraldıktan sonra, yaşı geçkin olan Yusuf Paşa ve ailesi dışında burada hiçbir Karamanlıyı barındırmamıştır. Rauf Paşa'dan sonra da valilerin gelişleri devam etmiş fakat hemen hiçbiri Libya eyaletinde çok yerleşmeden çıkarılan Osmanlı fermanıyla azledilmiş ve yerlerine başka valiler görevlendirilmiştir. Bu yüzden de valiler görevlerinde çok kısa bir süreliğine kalacaklarını bildiklerinden, Libya'ya varır varmaz mümkün olan en çok meblağları (para) toplamaya çalışmışlardır.¹⁰⁴

Bu bağlamda, Osmanlı valilerini vakitlerinin çoğunu Libya'nın birçok yerinde zaman zaman patlak veren Libyalı Arapların ayaklanmalarını ortadan kaldırmaya yönelik çabalara sarf etmişlerdir. Bu dönemde patlak veren ayaklanmalardan en önemlileri Mısırata'da Osman Ağa ayaklanması, Libya'nın batı bölgesindeki Goma El-

¹⁰² Costanzo Bernia, *age.*, 56.

¹⁰³ Hasan Muhammed Mahmut, *Libya Geçmiş ve Şimdiki* (Kahire: Arapları Kaydet Yayınevi, 1962), 185.

Mahmudi ayaklanması, Libya'nın güneyinde bulunan Fizan'daki Abdulcelil Seyf El-Nasr ayaklanması ve Barka'daki Adil ayaklanmasıdır. Bunlar ferdi ayaklanmalar olmamış aksine yabancı egemenliğine boyun eğmeyi reddeden ve özgürlüğe muhabbet duyan kabilelerin de desteklediği bir görüntüye bürünmüştür. Bu ayaklanmalar Libya'daki Osmanlı devlet otoritesini baskılamış ve zayıf düşürmüştür. Eğer bu ayaklanmalar Osmanlılardan kurtulmayı ve ülkede yaşayan halk arasından bir yerel hükümet kurmayı gerçekleştirmede başarısız olmuşsa, bu başarısızlık devrime liderlik edenlerin kendi aralarındaki rekabetten, insanların devrime olan bağlılıklardan ve ülkeyi ve bu devrimleri vuran kıtlıklarla baş etmedeki hedeflerini gerçekleştirmedeki başarılarını teminat altına almadaki cehaletlerinden kaynaklanmıştır. Bu asrın başlarında, dağların âsisi Goma El-Mahmudi Karamanlıların gidişinin ardından Türk yönetimini kabul etmek istemiş, Mahmudilerin önde gelenlerinden oluşan bir grupla Necip Paşa'ya gelerek hükümeti kabul etmek üzere ittifak etmişlerdir. Fakat Necip Paşa Türklüğünden ödün vermemiş ve böyle bir ittifakı reddetmiştir. Şeyh Goma'nın arkadaşlarının evlerine dönmelerine müsaade etmiş fakat Şeyh Goma'yı Rauf Paşa serbest bırakana kadar hapsedmiştir. Burada önem verilen durum halk devrimlerini ayrıntılı olarak ele almak değil valilerin bu devrimleri kaba kuvvetle ortadan kaldırmaya çalışmalarıdır. Bu isyanlar, insanlara yapılan zulmün tekrar ettiğini ve valilerin yönetimi suiistimal ettiğini göstermektedir.¹⁰⁵

İnsanlara hizmet sunma fırsatı olan bazı valilerin yaptıkları belli çalışmalar bu tür ayaklanmaların patlak vermesini azaltıyordu. Kabile reislerinin liderliğini yaptığı bu geleneklerin (devrimler) gerilemesinin nedenlerinden biri de valinin, onların taleplerini yerine getirmek için sık sık verdiği sözlerdir. Bu devrim devam edip amacına ulaştığında bile, vali ahbine vefa göstermeyip kuruluştaki amacı olan hırsızlık ve yağmalara geri dönmüştür.¹⁰⁶

Öyleyse, kısa süre hüküm sürmüş olmalarına rağmen Libya ve halkına iyi izler bırakan iyi niyet sahibi valilerde mevcuttur. Bu valilerden biri de Mehmet Rauf Paşa döneminde Mısırda Osman Ağa ayaklanmasına son veren ve 1837 yılında görevine son verilen bölgede sadece birkaç ay kalabilmiş olan Tahir Paşa'dır. Sonrasında

¹⁰⁴ Charle Ferro, *Libya Yıllıkları*, çev. Muhammed AbdulkerimelWafi (Trablus: Basım, Yayım ve Dağıtım Genel Kurulu,1983), 185.

¹⁰⁵ Francesko Kourou, *İkinci Osmanlı döneminde Libya*, çev. Khalife Muhammed EtTalisi tercümesi (Trablus: Genel Kuruluş Yayın Dağıtım İlan, 1884), 25.

Trablusgarp vilayetine vali olarak atanan Hasan Paşadır ki kendisi görevi devraldığına halk isyanlarının liderleriyle birlikte ilk defa yeni bir siyaset izlemiştir. Öyle ki, bu halk devrimlerini düzenleyen liderleri kabilelerin temsilcileri olarak tanımıştır. Bu tanıma Abdulcelil'in Fizan'ı yönetmesine, yine onun kontrolünde Goma'nın da El-Cebel'i Osmanlı hükümetinin belirleyeceği belli bir bedel ödemek şartıyla yönetmesi kararına varıldı. Fakat isyancılar valilere ve Osmanlı yöneticilerine güvenmediklerinden bu siyaset uzun sürmemiştir. Aynı zamanda, vali de bu çözümü sonuna kadar devam ettirememiş ve devrimcilerin önceki yıllar için de bedel ödemesi hususunda ısrar etmiştir. Bu durum isyancıların bu fikri temelden reddetmesine Osmanlı yönetimiyle savaşma planları yapmaya itmiştir. Bu sebeplerden ötürü Osmanlı hükümeti Vali Hasan Paşa'yı azletmek zorunda kalmış ve yerine 1838 yılında Ali Asker Paşa'yı vali olarak tayin etmiştir.¹⁰⁷

Ali Asker Paşa da selefi Hasan Paşa gibi halk devrimlerinin liderlerini tanıma siyaseti izlemiş ve daha önce Hasan Paşa ile yaptıkları antlaşmaya bağlı kalmış fakat onlardan daha önceki yılların bedelleri ödemesini istememiştir. Bununla birlikte, devrimciler Osmanlı yöneticilerine güvenmemişler. Bu durumda, Libyalı kabile devrimcileri ile Osmanlı yönetimini temsil eden Ali Asker Paşa arasında zaman zaman silahlı çatışmalar yaşanmasına sebep olmuştur. Ancak bu silahlı çatışmalar ve anlaşmazlıklar liderleri için uzun süren bir devamlılık anlamına gelmemiş ve Fizan devriminin komutanı ve lideri olan Abdulcelil Seyf En-Nasr'ın yok edilmesiyle sona ermiştir. Bununla birlikte, Fizan ve El-Cebel'deki ayaklanmalar sona ermemiş ve devrimin hedef aldığı yerlerde devam etmiştir.¹⁰⁸

Osmanlı Devleti 1847 yılında, vilayetlerin istikrara kavuşması ve burada belli bir siyaset uygulanmasından önce valilerin çok kısa sürelerle değiştirilmesi politikası sonucunda vilayetlerinin maruz kaldığı yıkım ve kargaşaya bir çare bulabilmek için, görev süresi sonunda yapılan faaliyetlere ilişkin hesap sormak şartıyla valilerin görev sürelerini 4 yıla çıkarmıştır. Bu yeni düzenleme süreklilik kaydetmemiştir. Bundaki sebep ise, valilerin eyaletlerinde ilerleme göstermesinin ve düzeni ve güvenliği temin etmeyi başarmasının Osmanlı saray ricalinin hoşuna gitmemesidir. Bu yüzden, saray

¹⁰⁶ N. Bruşin, *Modern Zamanlarda Libya'nın Tarihi* (Trablus: Libyalı Cihad Merkezi Yayınevi,2001, 267.

¹⁰⁷ Francesco Kourou, *İkinci Osmanlı döneminde Libya*, 26; N. Bruşin, *Modern Zamanlarda Libya'nın Tarihi* (Trablus; Libyalı Cihad Merkezi Yayınevi,2001, 268.

ricali, genel anlamda vilayetindeki durumları iyileştirmek için bazı projeler üreten ve ıslahatlar yapan her validen kurtulmaya çabalıyorlardı.

Böylece, Mehmet Ragıp Paşa, sultanın valilerin görev sürelerini 4 yıla çıkarması kararından sonra Libya'ya atanan ilk vali olmuş ve 1847 yılının başlarında ataması tamamlanmıştır. Fakat, halk devrimlerinin sakinleştirilmesinde izlemiş olduğu bu siyaseti, batıdaki dağlık bölge olan Nafusa Dağ'ı halkından Amazig olan bir vatandaşı kendisine vekil ataması olarak ortaya çıkmasına rağmen çok geçmeden 1848 yılının sonlarında görevinden azledilmiştir. Bu vatandaş Goma El-Mahmudi'nin tebasından olup Kasım Bey olarak anılırdı. Bu fikir temelde başarılı olmuş ve güvenlik 1855 yılına kadar istikrarlı olmuştur.¹⁰⁹

Ülkede iyi izler bırakan valilerden biri de 1860 yılında tayin edilen Mahmut Nedim Paşa'dır. En önemli ıslahatlarından biri aynı sene, hükümet konağında bir matbaa tesis etmiş ve özellikle haber ve gerçekler için adı Trablusgarp gazetesi olarak konulan bir gazete çıkarmıştır. Aynı zamanda kendi döneminde Barka ile Trablus şehirleri arasında telgraf telleri çekilmiştir. Buna ilaveten bir kararname çıkartarak Trablusgarp eyaletinin vilayet olmasını sağlamıştır.¹¹⁰

Libya'da yönetimi devralan en önemli valilerden biri de Cezayir doğumlu olan ve Fransa'da eğitim gören Ali Rıza Paşa'dır. 1866 ve 1870 yılları arasında Libya'da yönetimi iki defa devralmıştır. Bu süre zarfında özellikle tarım yoluyla ülkenin ekonomisini canlandırmaya çalışmış, ticaret mahkemeleri kurmuş ve yargıyı düzenleyen birçok proje üretmiştir. Ancak bu valiye İstanbul'daki sultan sarayının yönetimince kıskanılmış, hakkında birçok dedikodu yapılmış ve böylece Osmanlı sultanının vali kararnamesiyle 1870 yılında görevinden el çektirilmiştir.¹¹¹

1872 yılında Ali Rıza Paşa ikinci valilik görevini almış fakat iktisadi ve yapısal projelerinde daha az heyecanlı olmuştur. Yaptığı en önemli iş birinci Osmanlı

¹⁰⁸ Muhammed Ahmed EtTavir, *Abdülcilil Seyf Ennasr Osmanlı Yönetimine Karşı 1831-1842* (Ezzaviye: Fayid Ezzaviye Yayınları, 2006), 75-87.

¹⁰⁹ EtTahir EzZavi, *Arap Fethinin Başlangıcından Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Trablus Valileri*, 151.

¹¹⁰ EtTahir EzZavi, *Arap Fethinin Başlangıcından Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Trablus Valileri*, 243.

¹¹¹ Ahmet EnNaib ElEnsari, *Trablus'taki Elmanhal Tarihi* (Kahire: Toparlayan Yayınevi, 1961), 345; Charle Ferro, *Libya Yıllıkları*, çev. Muhammed AbdulkerimelWafi (Trablus: Basım, Yayım ve Dağıtım Genel Kurulu, 1983), 639.

döneminde verilen ve Karamanlı ailesi yönetimi döneminde ziyadesiyle artan, yabancılara tanınmış olan imtiyazları sınırlamak olmuştur.¹¹²

Libya'da görevi devralan ve harika işlere imza atan bir diğer vali ise 1857 ve 1860 yıllarında iki defa bu görevi yürüten Vali Ahmet İzzet Paşa'dır. İkinci görevini 1879 Eylül ayında almış ve 1880 yılına sürdürmüştür. Kısa süreli görevlerden sayılan birinci valilik müddeti boyunca Ahmet İzzet Paşa halkı yapısal projelerine teşvikle sevgi ve sempati kazanmıştır. Sanat okulu adıyla bilinen ilk sanayi medresesini kurmuş, gurbetçiler için hastane tesis etmiş, yapımı tamamlanamayan hisarları, kaleleri ve surları tamir ettirmiş ve yerel malların artırılması ve yerel sanayinin ilerlemesi amacıyla Hamidiye çarşısı kurmuştur. Böylece Osmanlı Türk yönetiminde ilk defa, Osmanlı valileri aracılığıyla Libya halkının çocuklarının eğitim tahsil etmesi için Libya'da okullar kurulmuştur.¹¹³

1882 yılında vilayetin yönetimini devralan Ahmet Rasim Paşa valilik müddeti 15 yıl boyunca sürmüştür ve böylece bu asırda bir yöneticinin vilayette geçirdiği en uzun süre olmuştur. Bu Paşa'nın yönetiminde 1881 yılında Fransa'nın Tunus'u istilası sonucu Osmanlılarla Libyalılar arasında bir yakınlık oluşmuştur. Öyle ki, Libyalılar Tunuslu kardeşleri için hissiyatlarını dile getirmişler ve Fransızlara karşı gösteriler düzenlemişlerdir. İktidar gücü Libyalıların bu hissiyatını teşvik etmiştir. Bundan sonra Avrupalı Hristiyanların bir Müslüman ülkesini istilasının karşısında İslami dini duygu ortaya çıkmış ve bu duygu Osmanlı yöneticileriyle Libyalılar arasında yakınlaşma vesilesi olmuştur. Böylece Rasim Paşa döneminde halk ayaklanmaları (devrimleri) azalmış ve Osmanlı'nın ülkedeki kontrolünün uzatılması sağlanmıştır.¹¹⁴

Rasim Paşa'nın en önemli işlerinden biri de Trablus şehrindeki Bab El-Bahr'da askeri okul inşa etmesi, Trablus'un dış mahallerinden (banliyö) olan Ebu Melyana'dan Trablus'a su getirmesi ve ülkeye ipek üreticiliğini getirmesidir. Aynı zamanda, Trablus şehrine yakın bir bölgede bulunan Sidi El-Mısri'de binlerce dut ağacının ekilmesini emretmiştir. 1898 yılında Rasim Paşa'dan sonra görevi Namık Paşa devralmıştır. Namık Paşa önemli bir fazilete (hayır) sahiptir ki bu da Trablus'ta kurulan ve İslami

¹¹² Anthony Joseph, *Osmanlı'nın ikinci döneminde Libya 1835-1911*, çev. Kakia Yusuf ElAsli tercümesi (Kahire: Arapça Yayınevi, 1946), 52.

¹¹³ Ahmed En Naib ElEnsari, *Trablus'taki Trablus'taki Elmanhal Tarihi* (Kahire: Toparlayan Yayınevi, 1961), 395.

¹¹⁴ EtTahir EzZavi, *Arap Fethinin Başlangıcından Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Trablus Valileri*, 257.

sanatlar ve el sanatları medresesi olarak bilinen sanayi medresesi kurmasıdır. Yine bu dönemde, hayırseverlerin birçok vakıf bahşetmeleriyle, yetim ve fakir çocuklara barınak tesis edilmiş, burada daha sonra hayatlarını idame ettirebilmeleri için sanat öğretilmiş ve yetişmeleri sağlanmıştır. Başka bir iyiliği de bu dönemde Terakki gazetesinin kurmasıdır. 1899 yılında görevden el çektirilmiştir.¹¹⁵

Yine tarih sahnesinde ortaya çıkan dönemin bariz valilerinden biri de Mareşal Vali Mehmet Paşadır Kendisi, İtalya'nın Libya'yı işgal etme niyetinin ortaya çıkmasından sonra Libya'daki askeri durumları ele almak ve iyileştirmek amacıyla atanmıştır. 1881 yılında Tunus'un Fransız işgaline boyun eğmesinden sonra Avrupalı devletler Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinin parçalanması için mücadeleye başlamıştır.¹¹⁶

Recep Paşa gerçek anlamda Libya'daki durumları sakinleştirmeyi becerebilmiş ve aynı şekilde, kendisini başkentin güzelleştirilmesine vermiştir. Trablus şehrinde meşhur Mareşal Çarşısını inşa etmiş, ilkokullar ve yüksekokullar kurmuştur. 1908 yılında İttihat ve Terakki olarak bilinen Türk Gençleri Cemaati Hükümeti'nde savaş bakanı olarak tayin edildiğinden Libya'dan ayrılmış ve yerine Bekir Paşa tayin edilmiştir.¹¹⁷

1909 yılında yönetimi devralan İbrahim Paşa Osmanlıların Libya'daki en son valisidir. Osman Paşa'nın Libya'da artan İtalyan nüfuzuna karşı mücadele ettiğini bilinmektedir. Osman Paşa bu artan İtalyan nüfuzu tehlikesine karşı Osmanlı Devleti'ni uyardı fakat yeni Türkiye yönetimi o dönemde düşmana cevap veremeyecek kadar büyük sıkıntılar içindeydi. Hiçbir yönetici bu uyarıya karşılık veremedi. Bu yüzden, İbrahim Paşa eli her an saldıracak olan İtalyanlara karşılık vermek için yeterli kuvvet hazırlığı yapılması hususunda Osmanlı hükümetini uyarmak üzere İstanbul'a gitmek zorunda kalmıştır. İbrahim Paşa Asitane (İstanbul)'de iken, 1911 yılı Ekim ayının başında İtalyanlar Libya'yı işgal etmişlerdir.¹¹⁸

¹¹⁵ EtTahir EzZavi, *Arap Fethinin Başlangıcından Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Trablus Valileri*, 258.

¹¹⁶ EtTahir EzZavi, *Arap Fethinin Başlangıcından Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Trablus Valileri*, 258.

¹¹⁷ EtTahir EzZavi, *Arap Fethinin Başlangıcından Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Trablus Valileri*, 260.

¹¹⁸ Ahmed EnNaib ElEnsari, *Trablus'taki Elmanhal Tarihi*, 395.

İtalyanların Libya'ya girişi ve istilasıyla Libya'daki Osmanlı Türk hâkimiyeti sona ermiş ve Libya'da halk tarafından hoşça gitmeyen İtalyan yönetimi başlamıştır. 20. yüzyılın başlarında İtalya'nın Libya'yı istila etmekteki en temel amacı ham madde ve sömürge arayışıydı. İtalya'nın Libya'yı işgali Osmanlı'nın son zamanlarda Libya'yı ihmal etmesi ve ülkede süregelen kötü yönetiminin bir sonucuydu. Halk yönetimin onların iyiliği için çalıştığını hissetmemiş, bilakis yabancı azınlığın hükmüne şahit olmuştur. Bu yüzden de halk bütün gücüyle bu yönetime direnmiştir. Bu hususta söylenmesi gereken, Osmanlı Devleti'nin Libya'ya hâkimiyeti boyunca Libya'nın tüm renkleriyle tek bir idari yönetim düzenine bağlanmaya çalışmıştır. Öyle ki, Vali Trablus'ta ikamet edip, yerine vekâlet edenler aracılığıyla ülkenin her yerini bu rolüyle kontrol ediyordu. Örneğin Barka'nın bütün işlerini vali vekili olarak bilinen Mutasarrıf (sancak) hallederdi. Aynı şekilde Fizan'ı da vali adına mutasarrıf yönetirdi. Fizan, Trablus vilayetini oluşturan dört mutasarrıflıktan (sancak) biridir. Bunun yanı sıra, ülkenin tamamının Osmanlı hâkimiyetine girmesi için bütün valiler tarafından çaba gösterilmiştir. Libya'nın bütün vilayetlerinin Osmanlı Devleti'ne bağlı olmasının garanti edilmeye çalışılması bu hususta belirtilmesi gereken başka bir husustur. Sarf edilen bu çaba, ülkenin hemen her yerinde milletin evlatlarından oluşan isyancılarla valiler arasında daimî bir mücadeleye neden olmuştur.¹¹⁹

Osmanlı yönetimine boyun eğen bütün Arap ülkelerinde olduğu gibi bir durumun Libya'da da oluşması için hiçbir şey yapmaması Libya'nın kaderinin sona ermesinde kaçınılmaz bir sonuç olmuştur. Hatta, o dönemde ülkede genelleyen kapsamlı bir kargaşa ve idari yolsuzluk sebebiyle Avrupalı sömürgeci devletlere Osmanlı kendi eliyle Libya'yı sunmuştur. Bunun doğruluğu şöyle açıklanabilir. Osmanlı yönetimi altında hiçbir Arap ülkesi yoktur ki, Osmanlıdan ayrıldıktan sonra kendi kendini yönetebilmiş olsun. Bilakis bu ülkeler bağımsızlığa ulaşmadan önce yabancı bir yönetimin hâkimiyetine girmişlerdir.¹²⁰

Trablusgarp, Osmanlı hâkimiyetinden, 1860 yılında (Hicri 1277) Libya'da yönetimi devralan Mahmut Nedim Paşa dönemine kadar Osmanlı eyaleti olmuştur. Bu dönemde Trablusgarp eyaletinin ismi Trablusgarp vilayeti şeklinde değiştirilmiştir. İdari teşkilatı şöyle olmuştur.

¹¹⁹ Ahmet Sıtkı EdDacani, *1882-1911 İtalyan İşgalinden Önce Libya* (Kahire: Bingazi Üniversitesi Yayınevi, 1971), 199.

¹²⁰ Ahmet Sıtkı EdDacani, *age.*, 199.

Vilayetin merkezi: Trablus şehri. Trablus bölgesine bağlı mutasarrıflıklar (sancaklar): Trablus, El-Khums, Batı Dağı (El-Cebel el-Ğarbi) ve Fizan'dır. Bingazi mutasarrıflığı ise Trablus'tan farklı bir idari yapı olmuştur. Bingazi, sadece yargı, gümrükler, posta ve askeri meselelerde Trablus'a bağlı olmuş ve Asitane (İstanbul) ile doğrudan bağlantı kurmuştur.¹²¹

Valiye vilayetin merkezinde yönetim kurulu olarak da bilinen danışma kurulu yardım ederdi ki bu kurul, baş yargıç, müftü, mektepçi (basın haberleri kontrolörü) ve iki senede bir halkın seçtiği 6 üyeden oluşuyordu. Yönetim kurulu yargı ve iktisadi meselelerle ilgileniyordu. Hükümetin bütçesi, yönetimin harcamak için halktan toplandığı vergiler ve Osmanlı hükümetine gönderilmek üzere onun hesabına tahsil edilen vergiler olarak iki çeşittir. Ekonomik kaynağın önemli alanlarından biri olan tarım, ülkeyi etkisi altına alan isyanlar, zulümler ve kargaşadan etkilenmiştir.¹²²

Aynı şekilde, ehli zanaattan (esnaf) alınan vergiler bazı geleneksel sanayinin ilerleme ve gelişmesini engellemiştir. Bu dönemde bulunan bazı endüstriler yünden imal edilen ulusal kıyafet üretimi ve aynı şekilde Trablus'taki sınırlı yerli ipek üretimidir. Bunun yanı sıra Yahudilerin uğraştığı altın ve hasır üretimidir.¹²³

Libya'daki kervan ticaretine gelince bu ticaret 10 yıl içinde, 1872-1881 yılları arasında zirveye ulaşmıştır. Daha sonra, Fransa'nın Tunus'u ve Afrika'daki Timbuktu'yu ele geçirmesinden sonra bu kervan ticareti yok olmuştur. Libya'nın limanları özellikle de Trablus ve Bingazi limanları deniz ticaretinde önemli bir rol oynamıştır. İngiltere, Fransa ve Türkiye bu asırda Libya ile ticari ilişkiye giren en önemli ülkelerdendir.¹²⁴

Libya toplum sınıfı şu şekildedir başta vali olmak üzere yönetim (devlet) erkânı, askeri komutanlar, din âlimleri, tüccarlar ve sonrasında da meslek erbabından oluşmaktadır. Birinci tabaka ise Osmanlılardan ve Libyalılardan oluşan şeyhler tabakası, fukahalar (fıkıhçılar), tüccarlar, meslek erbaplarıdır. Aynı şekilde, özellikle Trablus bölgesinde yaşayan Yahudiler azınlıktadır. Yöneticilerin hoşgörüsünden

¹²¹ Ahmet Sıtkı EdDacani, *age.*, 1971), 199.

¹²² Ahmet Sıtkı EdDacani, *age.* 1971), 199.

¹²³ Ahmet Sıtkı EdDacani, *age.* 1971), 199.

¹²⁴ *Osmanlı anayasası*, çev. Navel Abdullah'un Çeviris (Beyrut: Edebi Yayınevi,1883), 382.

dolayı Yahudilerin Libya Arap topluluğuna dâhil olmasına katkı sağlamış ve onların Libya’da rahat bir şekilde yaşamalarını mümkün kılmıştır.¹²⁵

Bu dönemde Libya’da yaşayan yabancılar İspanyollar, İtalyanlar, Fransızlar ve İngilizler, Hollandalılar, Avusturyalar, Almanlar ve Yunanlılardır. Bunlar arasında İngiliz, İtalyan ve Fransızlar çoğunluğu oluşturmaktaydı.

İkinci Osmanlı döneminin hâkimiyeti sırasında Libya’nın durumu böyleydi. Bu dönemde net bir siyaset bulunmadığı fark edilmektedir. Bazı valiler tarafından benimsenen ıslahatlar ve düzenlemeler istenilen sonucu tam olarak vermemiştir. Çünkü bu icraat ve düzenlemeler Libyalılardan çok Osmanlıların çıkarlarıyla bağlantıydı. Bu yüzden, Osmanlılar Libya’da devlete olan bağlılığı oluşturamadı.

19. yüzyılın ikinci yarısında Barka’nın durumuna bakacak olunursa; Trablus’un durumundan bir nebze daha iyi olduğunu, bunun sebebinin ise vilayet merkezinden uzaklığı ve 19. yüzyılın yarısından beri Barka’nın büyük bölümünde Sennûsiler’in dini nüfuzlarının ortaya çıkışı olduğu görülür. Yine burada Osmanlılarla Sennûsiler arasında Osmanlı idaresinin ne ölçüde oraya müdahalede bulunacağı dair bir anlaşma yapılmıştır ve bu sayede de Barka halkı bu anlaşmadan çok iyi bir şekilde faydalanmıştır.¹²⁶ Yine burada bahsetmekte fayda görülen diğer bir olgu da Libya’daki Arap halkın Osmanlı yönetimine karşı sergiledikleri bazı tutumlardır ki bunlar halkın Araplığını vurgulaması, ona tutunması ve hayatlarını yeni bir tarzda kurmuş olmaları ile ortaya çıkmıştır. Bu anlamda bunlardan bazıları aşağıdaki gibi olmuştur.

19. yy. boyunca halkta Arap ruhunun gelişmesidir. Bu durum, Arap safının bütünleşmesine sebep olan ve Arap milliyetçiliğinin oluşmasına katkı sağlayan ayaklanmalardan olan Goma El-Mahmudi ayaklanması ve diğer Arap ayaklanmalarıyla ortaya çıkmıştır.¹²⁷

1853 yılında Türk-Rus savaşı başladığında, yerel halk Osmanlı Devletinden ayrılarak bağımsız olmaya çabalamış fakat bu süreç başarıyla sonuçlanamamıştır. Bu anlamda, ülkelerini saltanattan ayırıp bağımsızlık ilan etmeyen bazı Libyalılar özellikle bu durumu kendilerine tanınan bir fırsat olarak değerlendirmişlerdir. Bu yüzden bazı

¹²⁵ Teysir Bin Musa, *Osmanlı Dönemi Libya Arap Toplumu* (Trablus: Arap kitapları Yayınevi, 1988), 22.

¹²⁶ Teysir Bin Musa, *Osmanlı Dönemi Libya Arap Toplumu*, 22.

¹²⁷ Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra’da Fransız Türk Çarpışması*, çev. Ali Azazi tercümesi (Trablus: Libya Cihat Merkezi Yayınları, 1982), 37.

kabileler Fransa konsolosu aracılığıyla silah satın almışlardır. Fakat bu düşünce uygulama safhasına geçmemiştir. Çünkü bir taraftan Libyalıların hepsi bu düşüncede birleşememiş, diğer yandan da Sultan Abdülhamit zamanında Osmanlı hükümeti, Libya'daki Osmanlı valisinden ülkede silah adına bulunan ne varsa bunları kontrolü altına almasını istemiştir. Sennûsi zaviyelerinin de teftiş edilerek Libya halkının silahlardan arındırılmasını talep etmiştir. Bu durum Seyyit El-Muhdi El-Sennusi'nin Cağbub vahasından çölün iç kısımlarındaki Kufra vadisine göç etmesine neden olmuştur.¹²⁸ 1908 yılında ordu subaylarının ve eğitilmiş Türklerden oluşan bir grubun güdümünde Türk devrimi gerçekleştirdikten sonra Sultan 2. Abdülhamit'in azledilmesi ardından Selanik'e sürülmesi ve yerine kardeşi 5. Murat'ın getirilmesi olmuştur. Daha sonra adı Libya'da İttihat ve Terakki olarak ünlenen yeni bir parti kurdular. Bu partinin gerçek adı, hedefleri Türk devletinin Avrupalı bir tarzda yenilenmesi olan, Genç Osmanlılar'dı. (Jön Türkler). Bu hareket kurulduğunda Trablus heyecanlanmış ve Osmanlı yönetiminden kurtulmalarının yakın olduğunu hissetmişlerdir. Hemen ardından, Batı Dağı (El-Cebel el-Ğarbi) ahalisi Süleyman El-Baruni Paşa'yı, Bingazi ise iki temsilci seçmişti. Bu kişiler İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne düşman olarak bilinirler. Bunların hepsi Libya'da Arap halkın iktidar gücüne karşı meydan okuma şeklidir. İttihat ve Terakki hareketinin ortaya çıkışından sonra yeni hükümet partili kişileri çeşitli görevlere tayin etmiştir. Bu grubun üyeleri ılımlı politikadan uzak ve Arapçaya çok önem vermeyen bu görevliler Libya'ya geldiklerinde yerel halk Osmanlı hükümetinden bu görevlilerin Libya'dan çekilmesini talep etmiştir. Osmanlı hükümeti de Libyalıların bu talebine hemen cevap vermiştir. Bu hızlı cevap sadece vilayetteki halkın rızasını alma çabası değil aynı zamanda Libya'yı işgal etme niyetleri beliren İtalya'ya karşı durmak ve Libya'nın Osmanlı egemenliği altında kalmasını sağlamaktır.¹²⁹

Libya Arap halkı, birçok Arap ülkesini işgal eden Avrupalı devletlere karşı Libya'da düşmanlık göstermiştir. Libya Arap halkı 1881 yılında Tunus'u işgal eden Fransa'ya karşı kinini ve hoşnutsuzluğu gösterdiği gibi 1882 yılında Mısır'a saldırıp orayı işgal eden İngiltere'ye karşı da hoşnutsuzluğunu göstermiştir. Bu, Arapları himayesi altına almak isteyen sömürgeci devletlere karşı gelişen bir Arap bilincidir.

¹²⁸ Mustafa Abdullah Bayu, *Libya Tarihinde İncelemeler*, 65.

¹²⁹ Nicola A. Ziade, *İtalyan Sömürgesinden Bağımsızlığa Libya* (Kahire: Arap Araştırmaları Enstitüsü, 1958), 56-57.

Libya, eskiden camilerde ve zaviyelerdeki dini kültürün parıltısı dışında, Osmanlı döneminde modern eğitim alamamıştır. Modern okulların ve eğitimin eksikliğinden geri kalmıştır. Bu dini kültürde öğrenciler, büyük mescitlerde ders görerek Mısır'daki El-Ezher camisi'ne veya Tunus'taki Zeytuna camisine gitmek için hazırlanmışlardır. Vatandaşlar dini okullardan ilim almak adına ilmin ehemmiyetine inanarak, dinine sahip çıkarak ve çocuklarının eğitimine katkı sağlayarak dini ilimleri artırmak adına gayret etmişlerdir.¹³⁰

19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında Osmanlı iktidarları Libya'da eğitime doğrudan özen göstermiştir. Halkı okullar açılması için bağış yapmaya teşvik etmiş fakat halkın bu fikirleri benimsemesini hazırlayamamışlardır. Bu yüzden Libya'da eğitimin tesisi, halkı eğitimin çocuklarının faydasına olacağı hususunda ikna edilmesine dayanıyordu. Böylece halk zaman kaybetmeden, hemen her türden okulların açılması sağlanarak fazladan para, mal ve vakıf bağışında bulunmuş ve bu paraları okul binaları inşa etmek ve İstanbul'daki Maarif Nezareti'nce (Milli Eğitim Bakanlığı) tayin edilen öğretmenlerin maaşlarını ödemek için sarf etmişlerdir.

Libya halkı, Karamanlı döneminde ve Osmanlı yönetimi esnasında kendilerini kuşatan durumların hakikatinin farkındadır. Osmanlı Devleti 20. yüzyılın başında halkın devlete bağlılığını ve ülkede devletin devamlılığını garanti etmek amacıyla Libya halkının gönlünü kazanmaya çalışmıştır. Aynı şekilde, genel manada Avrupa'nın açgözlülüğünü Osmanlı'nın kendisinden, özellikle de Libya'dan, uzak tutmaya gayret etmiştir. Çünkü önce Cezayir, sonra Tunus ve daha sonra Mısır ile Sudan Avrupa sömürgecilerinin hâkimiyeti için savunmasız bir alan haline gelmiştir. O zamanlar bu ülkelerin hepsi Osmanlı Devleti'ne bağlı birer vilayetti.¹³¹

İtalya'nın Libya'ya dönük niyetleri artık Libya halkı için gün yüzüne çıkmıştır. İtalya'nın aldığı ekonomik tedbirler Libyalı çiftçilerin çok ciddi oranlarda kredi çekmeleri anlamına gelmiştir ki bu da Trablus şehrinde açılan bir banka yoluyla olmuştur. Yine bu bağlamda, İtalyanlar bazı Libyalı liderlere İtalya'nın en güçlü olduğu, Osmanlı Devleti'nin ise çok zayıf kaldığı yönünde propagandada bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin Arapçaya sırtını döndüğü şeklindeki propagandaya yoğunlaşmış ve Osmanlı hükümeti ile ona bağlı Arap vilayetleri

¹³⁰ Mustafa Abdullah Bayu, *Libya Tarihinde İncelemeler*, 107.

¹³¹ Aturi Rusi, *Arap Fethinden 1911'e Kadar Rusya*, çev. Halife Muhammed Telisi (Bingazi: Arap Kitapları yayınevi, 1911) 457.

arasında temel bağlantı olan dinin (Osmanlı tarafından) unutulduğunu iddia etmiştir. Aynı şekilde İtalyanlar Libyalı liderlere önce Cezayir'in, sonra Tunus'un ve daha sonra Mısır ile Sudan'ın Osmanlı Türklerinin gelen saldırıları geri püskürtmedeki ihmali sonucunda kaybedildiğini ve geri alınamadığını belirtmişlerdir.

Ancak, Libyalıların kendilerine olan güvenleri ve din kardeşlerinden gelecek yardıma olan inançlarıyla İtalyanlardan gelecek hiçbir tehdidi umursamadılar. Onlar Allah'a ve dine sıkı sıkıya tutunarak daha da büyümüşler ve sömürgecilerin kendilerini dahi şaşırtacak bir karşı çıkmayla bu nefret ve kin dolu İtalyan sömürmesine karşı çıkmışlardır.

1.3. Sosyal Durum

Sosyal koşulların hangi devlette ya da hangi dönemde olursa olsun eğitim ve gelişmesinin üzerinde doğrudan ve büyük etkisi vardır. Buradan hareketle toplumun, içinde sistemlerin ve fikirlerin birbiriyle etkileşime girdiği bir kaba benzediği gerekçesiyle "Sosyal Koşullar"a ciddi bir önem atfedilmiştir. Toplum, bireylerden meydana gelen bir topluluktur. Toplumsal hayatın içinde kendilerine göre anlamlı sistemlere, nesnelere ve aletlere evirildi. Doğal çevrelerin kültürel çevreye dönüştüğü, çakışan ve iç içe geçmiş faktörlerin, fikirlerin iletilmesinden ve sistemlerin oluşumundan bütünleşik olan sosyal faktörler tarafından meydana gelir.¹³²

Bu temelde Libya Arap toplumu, bir ölçüde toplumun kaynaşmasına yardımcı olan kabile bağlantısı bağlamında bireylerin arasındaki ilişkilere dayanır. Ardıl dönemlerde ülkenin geçtiği tarihsel olaylar ve şartlar bu Arap halkın ulusal birliğe bağlılığını engellemiş olsaydı, bunun çeşitli sözleşmelerdeki şeylerin yeteneklerini kontrol eden güçler aracılığıyla kati suretle sosyal açıdan etkili olduğu açıkça ortaya çıkardı. Kabileler arasındaki kavga ve çatışma sonucu meydana gelen kabile sosyal bölünmelerine yol açan şey, çeşitli antlaşmalardaki toplumun sosyal yapısının çözülmesinde yardımcı faktör olmuştur.¹³³

Genel olarak Libya Arap halklarını bir araya getiren temel sosyal belirleyiciler, Yahudi bir azınlık dışında, bir dini birlik olmalarını sağlamış olmasına rağmen halkın çoğunluğu İslam'ı kınıyordu. Bunlar Maliki mezhebine mensuptu. Batı Dağı (Nafusa

¹³² Nicola A. Ziade, *İtalyan Sömürgesinden Bağımsızlığa Libya*, 60.

¹³³ ElHadi Afifi, *Eğitim ve Kültürel Değişim* (Kahire: Anglo Bankacılığı Yayınevi, 1962), 32.

Dağı) sakinleri bir yana, sahildeki Zuwwara şehri sakinleri Abazi mezhebine bağlı idiler. Bunlar Hawamisler (bir çeşit dini topluluk) olarak biliniyordu.¹³⁴

Halkın tüm bireylerinin resmi dil olan Arapçayı kullanmasının yanında, az da olsa bunlardan bazıları Tuareg dili ve Berberi lehçesini de konuşuyorlardı. Libyalıların tamamı Arap ve Amazig olsa da onlar Arap asıllıydı ya da diğer milletlerle karışarak Araplaştılar.

İslami Arap kültür mirasına karşı ortaya çıkan direnişle, Libya Arap halkının Araplığı teyit edilmiş ve her bir fert tarihiyle, toprağıyla, dini ve Araplığıyla bu toplumda tutunmuştur. Kişi, dostluğu hissetmediğı, ortak bir dil, ortak kültürel miras, gelenek ve adetler gibi ilişkilerle isteklerini gerçekleştirip ihtiyaçlarını gideremediğı bireylerin arasında kendini bir topluma bağlı kabul etmez. Umulur ki bu, sömüren toplumların kendilerine boyun eğen sömürgeleşmiş toplulukların kişiliklerini kültürleri dışında bir kültürde eritmek için sarf ettiğı çabaların başarısızlığını açıklar.¹³⁵

Bu hususta şunu söyleyebiliriz ki Libya'daki Arap toplumunun önce Osmanlılara sonrasında İtalyanlara (Araplıklarını muhafaza etmek için) boyun eğmesine yol açan başlıca sebep nüfusun büyük çoğunluğunun bedevi bir toplum olmasıdır. Bu bedevi toplum, hâkimiyetini zorunlu kılmak için büyük şehirleri kendisine merkez edinen ve işler üzerinde kontrol kurmak isteyen büyük hâkim güçlerden uzak olmuştur. Bedevi toplumu çöl ortamından etkilenmiş ve bireyleri kuvvetleriyle İslam dinini ve Arap gelenek ve adetlerini muhafaza etmeleriyle ayırt edilmişlerdir. Bu da İslami Arap kültür mirasını muhafaza etmeleri anlamına gelmektedir.¹³⁶

Bedevi Arap toplumuna gelince bunlar, burada yabancı toplulukların bireyleri ile karışmaları (alışveriş vb.) sebebiyle modern hayatı tatbik etmeye devam eden bir şehir topluluğı olmuşlardır. Şehirdeki Arapların büyük çoğunluğı ticaretle uğraşıyorlardı. Bunlardan çok azı ise yabancı Yahudi topluluklardan edindikleri sanayiye önem vermiştir.

Ülkede köle ticareti yoluyla gelen çok sayıda Zenci olduğu ve aslında bunların Kuzey Afrika'dan Orta Afrika'ya olan ilk zenci göçlerinden beri burada buldukları

¹³⁴ Ahmet Sıtkı EdDacani, *1882-1911 İtalyan İşgalinden Önce Libya*, (Bingazi: Bingazi Üniversitesi Yayınevi, 1971), 22.

¹³⁵ Ahmet Sıtkı EdDacani, *age.*, 218.

gerçeği, aynı sosyal hayat bağlamında ve ilişkilerinde zikretmeye değerdir. Bunlar asıl ülke halklarıyla karışmışlardır. Durumları sosyal bir sınıf oluşturan Türklere benzemekle birlikte bunlar Kuloğlu (Osmanlı tarafından Zenciler için yapılan tanımlama) olarak tanınmışlardır. Bu durum, bazı Türk memurların, subayların ve askerlerin yerel Libyalı vatansever kadınlarla evlenmeleri neticesinde ortaya çıkmıştır.

Bu sınıfların dışında Libya'nın önemli şehirlerinde dağınık bir şekilde ikamet eden çok sayıda Yahudi azınlık da yaşıyordu. Bu azınlıkta mülhaza edilen şey, onların ekonomik faaliyet yönünden kontrolü elinde bulundurmasıdır. Bu dönemde hâkim Osmanlı yönetimleriyle uyum içerisindeydi. Yahudi şahsiyetlerden biri olan Şoloş 1906 yılında Trablus'a yaptığı bir ziyarette Osmanlı yönetimlerinin Yahudilere iyi muamelede bulunduğunu belirtmiştir ve Mareşal Vali Recep Paşa'yı Yahudilere yaptığı yardımlarla onlara samimi ve güzel davranışları dolayısıyla övmüştür. Aynı şekilde ticaret ehli Yahudilerin iyi şartlarda yaşadıklarından ve zengin Yahudilerin ticaret kervanlarına katıldıklarından bahsetmiştir.¹³⁷

Libya'daki sosyal hayat dini münasebetlerde, bayramlarda, ölümden, düğünde, kıyafette ve yiyeceklerde vb. gelenekler ve adetler yönüyle geleneksel Arap tarzı üzerinde devam etmiştir. Dindarlık insanlar üzerinde ağır basan bir sıfat olup, sufi tarikatların ortaya çıkması ve yayılmasına zemin oluşturmuştur. Bireylerin gelir kaynakları ise, Yahudilerin rekabetine boyun eğen ticaret ve ilkel tarıma dayalıydı. Bu da yaşam standartlarının düşmesine neden olmuş ve bu da birçok insanın fakirlik ve sefaletten kötü bir şekilde etkilenmesine yol açmıştır.

Osmanlı yönetimi esnasında Libya Arap halkının durumu buydu. Öyle ki Osmanlılar Libya'ya gelip uzun bir süre buraya hâkim olmasına rağmen bu olgulara temas etme çabalarını göstermediler. Böylece insanların dondurulmuş sosyal hayatı yerli yerinde kaldı. Dondurma ve bulanıklaştırma çabalarına rağmen Libya'daki Arap kültür mirasının olduğu yerde kalmasına ve toplumsal ilişkilerin duraklamasına yol açmıştır. Bu ise eğitim ve gelişiminin üzerinde etkili olmuştur. Bu da araştırmanın hedefi ve konusunun en önemli noktasıdır.

¹³⁶ ElHadi Afifi, *Eğitim ve Kültürel Değişim.*, 34.

¹³⁷ Mahmud Naci Nuri, *Trablusgarp'ın Tarihi*, çev. Kemalettin Muhammed İhsan (Trablus: Fikir Kütüphanesi Basımevi, 1973), 19.

1.4. İktisadi Durum

İktisadi hayatın belirleyici unsurlarının dünyanın hemen her devletinde ticaret, sanayi ve tarım olduğu bilinen bir gerçektir. Osmanlı dönemi ve önceki döneme bakacak olunursa iktisadi koşulların unsurlarıyla birlikte aşağıdaki belirtilmiştir.

1.4.1. Tarım

Osmanlı dönemi boyunca ve öncesinde ve hatta sonrasında dahi, Libya'nın ana geçim kaynağı olarak tarım, ülkenin %80'inin çalıştığı bir sektör olan hayvancılığın yanı sıra Libya'da gerçek nüfusun büyük bölümünün dayandığı en önemli kaynak ve sektörlerden biri olarak görülür. Tarım ürünleri ülkenin ihracatında büyük bir oranı temsil ediyor olsa da Libya'da tarım, Büyük Sahra'nın ve Orta Akdeniz'in değişken ve aşırı sıcak iklimine boyun eğen Libya topraklarına her yıl mevsimsel yağmur sularının mevcudiyetine bağlıdır.¹³⁸

Libya'da tarım, yağmurlar olduğu sürece yer altı sularının ya da yağmur sularının bolladığı, üzerine dağların ve yaylaların indiği ovalarda yoğunlaşır. Bu yüzden de tarım faaliyeti kuzeyde kıyı ovasında doğuda ise Barka'daki Yeşil Dağ'da daha da artar. Fizan'a gelince, bu güney bölgesi Libya'nın en fakir tarım bölgesi sayılır. Aynı şekilde, son derece sıcak olan çöldeki kuyu sularının bol olduğu dağınık vahalarda da tarım yapılır. Bu, Fizan'da tarım üretiminin yapılmadığı ve nüfusun üzerinde yoğunlaşmadığı anlamına gelmez. Bu yüzden insanların birçoğu Barka ya da Trablus'a göç etmektedir.¹³⁹

Bu durumda tarımın insanları istikrara davet ettiğın söylenebilir. Fakat Libya'daki tarımı kuşatan zor koşullar, birçok insanı tarım ve bileşenlerinin stabil ve bol olduğu Tunus ve Mısır'a göç etmeye zorluyordu. Bununla birlikte Libya'da tarım bazı sebzelere ek olarak Orta Akdeniz havzası meyvelerinden olan badem, hurma ve zeytin ağaçlarının yanında yonca, arpa ve buğday vb. gibi tahıl yetiştirmeye dayalıydı.¹⁴⁰

Bir grup insan tarımın yanı sıra, yağmurların ardından hayvan gütmek için ihtiyaç duyulan otların büyüdüğü ovalar, yaylalar ve dağların eteklerine yayılan meralarda hayvancılık ile uğraşıyorlardı. Hayvancılık halkın servetinin en önemli

¹³⁸ Ahmet Sıtkı EdDacani, *1882-1911 İtalyan işgalinden önce Libya*, 227.

¹³⁹ Ahmed ElFinniş, *Libya Toplum ve Sorunları* (Trablus: Alnor Yayınevi, 1967), 180.

¹⁴⁰ Abdulaziz Şeref, *Tarihi Libya Coğrafyası* (İskenderiye: İskenderiye Kitap Merkezi, 1996), 23.

kaynaklarındandı. Eyalet (Trablus), daha sonraları eşek, at, deve, inek, keçi ve koyun ve benzeri gibi hayvanların çoğunun yetiştiriciliğiyle ünlenmiştir. Osmanlı döneminde bazı Osmanlı yöneticileri ve valileri halkı, eyaletin ağaç, özellikle de bazı dağlık bölgelerinde çok fazla yaygınlaşan zeytin ağacı ekimine teşvik etmiştir. Bu ağaca büyük ekonomik önem atfedilmiş ve Osmanlı Hükümeti'nin kendisinin de özel göstermiştir. Bu bağlamda zeytin ağacının çoğaltılması ve buna önem verilmesi için özel talimatlar çıkarmıştır. Buna örnek olarak Trablus Vilayeti Evkaf Merkezi'nden Kaza (Msallata: Zeytin ekiciliğiyle meşhur iç bölgelerden biri) Evkaf Vekiline ulaşan şu yazışmaları verilebilir. “Talimatın içeriği, Msallata kazasından iyi bir çeşit olan “kırma” zeytin fidanından 1000 adet sağlanması ve fırsat buldukça küçük gruplar halinde gönderilmelidir. Bunun mesajda da belirtildiği gibi Vakfın gelirini ve servetini artırmak için yapılması ve kati suretle kendisinden fidan elde edilen ağaca zarar verilmemesi ve Vilayetin fonundan gönderilen tutar için ödeme sürecinin tamamlanması için fidanların sayısının kaydedilmeye çalışılmasıdır.¹⁴¹

Osmanlı Türk Hükümeti, zeytin ağacına ihtimam gösterilmesi ve üretiminin artırılması ve diğer alanlara da ekiminin artırılması için resmî gazetede birçok makale ve araştırma yayınlamıştır. Öyle ki bu zeytin ağacının bulunduğu yerler vakfiye olarak kiralanmamış veya satılmamıştır. Bu zeytin ağaçları hakkında bilinen bir şey de doğayla uyum içinde olabildiği ve yağmurların çok azı ile yetinebildiği, ekiminin çok basit yöntemlerle yapılabilmesine ilaveten yüksek sıcaklıklara ve güçlü rüzgârlara dayanabilmesidir. Bu yüzden Osmanlı Hükümeti, zeytin ağaçlarının sarsılmasını engellemek, toprak ve toz taşıyan fırtınalardan korumak için şehirlerle çevrili bölgelerde ormanlara büyük ihtimam göstermiştir. Böylece Barka ve Trablus'un banliyölerinde ormanlar yayılmıştır. Bu topraklarda yaşayan birçok orman ağacı ve çöl ağaçları ün kazanmış olup bunlardan bazıları Kum tepeleri bulunan bölgelerdeki verimsiz arazide kök tutan servi ağaçları, yerel kullanımda “katşa” olarak bilinen hakiki akasya ağaçlarıdır. Bu türden ağaçlar kum tepelerini sabitlemek ve kum taneciklerini bağlamak için büyük bir güce sahiptir.¹⁴²

Libya kabilelerinin arazileri baskı altında tuttuğu bahsedilmeye değerdir. Libya'da sadaka, hibe, göçmen sistemi, satın alma gibi bir bölüme ayrılan özel

¹⁴¹ Ahmed ElFinniş, *Libya Toplum ve Sorunları*, 199.

mülkiyet gibi birçok mülkiyet çeşidi ortaya çıkmıştır. Yine bunlardan bir tür olan vakıf arazileridir ki, bu toprakların sahipleri öncelikle bunları özel mülk olarak satın alır ve sonrasında bu arazileri şeriatı göre camilere, zaviyelere (tekke) ve Evliya-i Salihin'e vakfederlerdi. Bu toprakların kullanımı yalnızca Vakıf'ın şartlarıyla mümkün olabilirdi. Vakıf, ortak vakıf, özel vakıf ve hayır vakfı olmak üzere üçe ayrılmıştır.¹⁴³

1.4.2. Sanayi

Osmanlı Dönemi boyunca Libya'da yerel sanayiler bulunmuştur. Trablus Eyaleti bunlardan bazılarıyla ün kazanmıştır. Gereken ham madde kaynakları, yeterli sermaye ve eğitilmiş iş gücü burada bahsedebilecek temel unsurlara dayanan sanayilerdi. Ancak Libyalıların bu bileşenlerini Osmanlı Dönemi boyunca dikkatlice inceleyip tetkik edildiğinde, bu unsurlarda ciddi bir noksanlık ve genel yoksulluk olduğu görülecektir. Gerekli ham madde bir nebze de olsa var olmasına rağmen, sermayedeki basit noksanla beraber eğitilmiş insan gücü de var olmamıştır. Bu hususta Libya'daki Osmanlı Hükümet yönetimlerinin sanayinin temel gereksinimlerini karşılama ve onlara uygun bir yol bulunmasına çalışmadıkları mülahaza edilir. Aynı şekilde, ülkenin ekonomik yapısını güçlendirecek ve umumun yararına hizmet edecek iç ulusal sermayenin vücut bulmasına izin vermeyen bazı Osmanlı valilerinin ve yöneticilerinin baskısı ve otoritesi sebebiyle sermayelerin gizlenmek zorunda kaldığı mülahaza edilir. Yetkililer bazı zamanlarda kendi faydaları uğruna bu paraları toplatıyorlardı. Buna ilaveten, bu yönetimler kendilerine yakışır bir şekilde yeterli miktardaki ham maddeyi sanayide kullanmaya ve geliştirmeye gayret etmediler.¹⁴⁴ Buna rağmen, özellikle Libya'daki Osmanlı hükümranlığının sonlarında, bazı Osmanlı valileri Trablus şehrinde sanayiye canlandırmak için İslami Sınai Sanatları okulu gibi sanayi okullarının (ofisleri) inşasına çabalamışlardır. Ahmet İzzet Paşa, Ali Rıza Paşa ve Namık Paşa bu valilere verilecek örnektir. Ne var ki bu okullar öğrencilere geleneksel sanayiye öğreten okullar olduğu bilinir. Avrupa ülkelerinden bazıları ise bu dönemde geleneksel olmayan sanayi üretimine girmiş ve bu alanda ilerleme kaydetmiştir.¹⁴⁵ Bununla birlikte, Libya halkının akılları ve zihniyetleri sanayiye ve

¹⁴² Libya Tarih Belgeleri Arşivi, Evkaf Dosyaları, Tasnif edilmemiş belge, Vakfın gelirini artırmak için Msallata kazasından iyi bir çeşit olan "kıрма" zeytin fidanından 1000 adet sağlanması ile ilgili Vilayet Evkafından Msallata Kaza vekiline gönderilen yazı, Hicri 20 Safer 1321, 23 Mayıs 1903.

¹⁴³ Ahmed ElFinniş, *Libya Toplum ve Sorunları*, 199.

¹⁴⁴ Muhammed Abu Zehra, *Vakıf'ta Dersler* (Kahire: Ahmed Ali Matbaası, 1959), 78.

¹⁴⁵ Ali Mustafa ElMısırati, *Gazeteci Ebu Kışşa ve Gazetesi Trablusgarp'taki Mücadelesi* (Beirut: Ghandour Yayınevi, 1961), 122.

bununla çalışabilmesi düşüncesini algılayamamıştır. Bazen de sanat ve endüstri derslerinin neticesiz ve kıymetsiz olduğu düşüncesi onlar açısından netleşmiştir. Daha doğrusu bazılarının aklına, bu vilayetin kendi başına sanayiye öğrenmesi ve değerlendirmesinin mümkün olmadığı ve başka yabancı vilayette ya da krallıkta yapabileceklerini düşünüyorlardı. Bazıları da bu milletlerin yanlış yolda olduğunu ve onların dışındakilerin ulaştığı mertebeye varmak için, yabancı krallıkların getirdiği üretimler ve icatların vilayette daha fazla ihtimama ihtiyaç duyacağını birçoğu iddia ediyordu.¹⁴⁶ Öyleyse ülkede var olan üretimlerin denizden tuz çıkarılması, sünger ve balık avcılığına ilaveten tütün üretimi, altın ve gümüş işçiliği, hasır ve halı üretiminin yanında el tezgâhlarının kullanımıyla elde edilen ulusal kıyafetler olduğunu söylenebilir. Bu üretimlerin büyük çoğunluğunu ülkede yaşayan Yahudi ve Libyalı Arap vatandaşları gerçekleştiriyordu. Çoğu zaman, sadece eksik olan ham maddeler ithal ediliyordu. Üreticiler, yün iplikleri öncelikle Carba adasından sonrasında ise doğrudan İngiltere'den, Çin ipek ipliklerini Marsilya'dan, İtalyan ipeği İtalya'dan getiriyor ve Libya'da boyuyorlardı.¹⁴⁷ Bu temelde, Osmanlıların kontrolü esnasında Libya'da sanayinin çok gelişmediğini, öyleyse üretimin Libya ekonomisine önemli katkı yapmadığını ve Yahudi azınlığın birçok üretimde tekel olduğunu ve ülkedeki sanayi üretiminin onların kontrolünde olduğunu, sanayi üretimlerinin çoğunu vatandaşların tükettiğini, Avrupa pazarlarından kabul gören sünger, halı gibi üretimlerin Türkiye ve Mısır'a ihraç edildiği söylenebilir.¹⁴⁸

1.4.3. Ticaret

Ticaret, pazarlara ve ticarete uygun ürünlere, bu ürünlerin nakil araçlarına, ülkenin bir kısmını birbirine bağlayan yollara dayanır. Ürünlere gelince, bunları hayvansal ve zirai ürünler ile basit sanayi ürünleri temsil eder. O dönemde keten bitkisinin Libya ticaretinde ayrı bir yeri vardı. Avrupa devletleri bu bitkiyi kâğıt üretiminde, sepet yapımında, hasır yapımında ve halat yapımında kullanmak üzere ithal ediyordu. Bu yüzden, tekel olan şirketler bu keten bitkisinin tarladan koparılmasında, toplanmasında, depolanmasında, preslenmesinde ve nakliyesinde insan gücünden faydalandı. Keten ticareti Trablus'ta 1868 yılında ve sonrasında El-Khums şehrinde ise 1873 yılında başlamıştır. Ticaret, bu iki şehirle birlikte, iç

¹⁴⁶ Ammar Ciheyder, *100 Yılda Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998* (Trablus: Tarihsel Araştırmalar için Libyalılar Cihat Merkezi Yayınları, 2006), 60.

¹⁴⁷ Ali Mustafa ElMısırati, *Gazeteci Ebu Kışşa ve Gazetesi Trablusgarp'taki Mücadelesi*, 122.

bölgelerden olan Tarhuna ve Zileytan gibi şehirlerin diğer bölgelerinde ve bazı ülkelerde yoğunlaşmış olup, nakliye limanı olarak ise Trablus Limanı kullanılmıştır.¹⁴⁹

Libya'da kervan ticareti, güneyden ve kuzeyden sınır olan ülkeler ile Libya arasında bir bağlantı halkası işlevi gören Libya'nın çöl boyunca uzanan coğrafi konumu sayesinde çok başarılı olmuştur. Aynı zamanda Libya'nın Sudan ve zengin ve bol ham madde kaynaklarıyla Orta Afrika'ya bağlantısı vardır. Avrupa'nın bu zengin ve bol ham madde kaynaklarına olan ihtiyacıyla Libya mükemmel bir merkez haline gelmiş ve Orta Afrika ve Kuzeyi ile özellikle Orta Akdeniz'deki Libya sahili arasında bu kervan ticaretinin adeta büyümesi sağlamıştır. Daha sonraları Libya'nın batısından, doğusundan, kuzeyinden ve güneyinden geçen yeni güzergâhlar oluşmuştur.¹⁵⁰

Hem sahil boyunca hem de güneydeki Libya şehirlerinin gelişi kervan ticaretinin gelişimine ve büyümesine delil olarak gösterilir. Aynı şekilde, güneydeki Marzak şehri de birçok güzergâhın buluşma noktası olması hasebiyle kervanların ve ticaret merkezlerinin en önemli istasyonlarından biridir. Ticaret kervanları için bir diğer önemli merkez ise Gat şehridir. Kervan ticaretinin ana merkezi ise kuzeyden güneye veya aksine birçok öncül ana güzergâhların buluştuğu Trablus şehridir. Kervan sahiplerinin konaklaması için Trablus aynı şekilde bir ana merkez olmuştur. Aynı bağlamda, Fas'tan doğuya kadar olan ticaret güzergâhında birçok sahil şehri gelişme göstermiştir. Faslı ve Libyalı hacılar için istasyon ve ticaret merkezleri olan başlıca şehirler arasında Mısrata, El-Khums, Bingazi ve Derne şehirleri yer alır. Burada bahsi geçen sahil şeridindeki şehirlerin hepsi kervanların ve gezginlerin ihtiyaç duyduğu malzemeleri, barınakları ve alışveriş için mağazaları temin eden şehirlerdir. Bu yüzden burada ticari faaliyet çok büyük öneme sahipti ve yaşam da daima çok hareketliydi.

Libya'nın bu konumu sayesinde limanları ünlenmiş olup, malların büyük bölümün oraya gelmesi ve burada yüklenip Libya limanından Avrupa limanlarına götürülmesi nedeniyle de ticaret merkezi haline geldi. Afrika'dan Trablus şehrine getirilen en önemli mallar arasında yağ, hurma, hayvan, tahıl gibi diğer yerel ürünlerin yanı sıra deriler, fildişi ve deve kuşu tüyü yer alır. Libya'nın doğu bölgesinde ticari hareketliliğiyle ünlenen Bingazi şehrinin limanı, önem ve ticari faaliyet merkezi

¹⁴⁸ Ahmet Sıtkı EdDacani, *1882-1911 İtalyan işgalinden önce Libya*, 242.

¹⁴⁹ Ahmet Sıtkı EdDacani, *1882-1911 İtalyan işgalinden önce Libya*, 242.

¹⁵⁰ Fethiye ElMeryemi, *Ekonomik Kaynak Olarak Trablusgarp'ta Keten Bitkisi 1868-1911* (Trablus: Tarihsel Araştırmalar İçin Libyalılar Cihat Merkezi Yayınları, 2006), 53.

bakımından Trablus limanından sonra gelir. Trablus ve Bingazi limanlarından daha az öneme ve hareketliliğe sahip diğer limanlar ise El-Khums, Zliten, Mısrata, Zuwwara, Sirte, Susa ve Derne limanlarıdır.¹⁵¹

Ne var ki, Libya'da ticaret bazı büyük tüccarlar ve ticaret tekeli oluşturan acentelerin elinde bulunuyordu. Yahudi azınlığın ticareti ve ehemmiyetini kontrol altında tutmalarındaki rolü büyüktü. Yahudi tüccarların bazen piyasanın nabzına etki etmesi ve piyasayı düşürmesi ve çoğunlukla ticaret piyasasını kontrollerinde bulundurmaları Arap tüccarlardan bazılarını iflasa sürüklüyordu. Ülkenin dört bir yanında meydana gelen siyasi istikrarsızlıklar, Libya kervan ticaretinin azalmasında ve Afrika'nın batısındaki şehirlere ve limanlara yönelmesinde başlıca sebeptir. Bu durum, Sahil şeridinde ve güneydeki Libya ticaret merkezlerini, Libya nüfusunu etkilemiş ve 1880'lerde Libya limanlarının ve buradaki ticaretin zayıflamasına ve hatta yok olmasına neden olmuştur.¹⁵²

1.5. Kültürel Durum

Osmanlı Devleti'nin Libya'yı kontrolünden beri, Avrupa ülkelerinde hayatın hemen her alanını kapsayan ve bazı komşu ülkelerin şahit olabildiği Avrupa'daki Rönesans hareketi ile Trablus eyaleti arasında hiçbir bağlantı kurulamamıştır. Bu yüzden, Libya'daki Osmanlı Dönemi boyunca insanların kültürel hayatları bir anlamda duraklamış ve İslami Arap Fethi'nden beri de tamamen durmuştur.

Gerçek anlamıyla kültür insanın belli bir toplumda tarih boyunca yaşadığı çevrede ürettiği her şeydir. Bu, dili, adetleri, değerleri, genel görgü kuralları ve araçları, bilgi, idealleri, ticareti, toplumsal düzeyleri, eğitim, siyasi ve iktisadi ve toplumsal sistemleri ve hatta hukuk sistemini de kapsar. Belki de ilkel hayat ve medeni hayat arasındaki farklılıklar uzun yıllardan beri biriken kültürel bütünlüğe dayanır. Kur'an'ı Kerim'in dili olan Arapça genel olarak Libya için kültürün ilk dayanağı olmuştur. Bu dil aynı zamanda toplumun tüm fertleri arasında günlük ilişkilerde ve konuşmada kullandığı dil olan Arapçadır. Arapça, sömürgecilerin ve saldırganların ona yeni yabancı diller veya kelimeler sokarak yok olmasını sağlamaya yönelik birçok girişime karşı direnmiş ve bütün bu girişimlere rağmen ülkenin resmi dili olmaya

¹⁵¹ ElHadi Afifi, *Eğitim ve Kültürel Değişim*, 35.

¹⁵² Teyisir Bin Musa, *Osmanlı Dönemi Libya Arap Toplumunu*, 22.

devam etmiştir. Eğer dil o dönemde pek fazla gelişme (değişme) göstermediyse ve bu girişimler karşısında yaşadysa bu onun zaferi olarak değerlendirilir.¹⁵³

İslam dinine gelince bu din, Libya’da kültürel hayatın ana belirleyicisi olmuştur. Toplumun bireylerinin tamamı İslam dinini benimsiyor, öğretilerine tutunuyor ve onları muhafaza ediyordu. Bu durum, Osmanlı Devleti’nden bazı imtiyazlar elde eden ve yine Osmanlı’nın himayesiyle kendi toplumsal ve dini ritüellerini yerine getiren Hristiyan yabancı topluluklar ve Yahudi azınlığa rağmen değişmemiştir. Osmanlı Devleti’nin resmi dininin İslam dini olması sayesinde birçok vali kendi anılarına camiler ve dini semboller inşa etmiştir. Libya halkı, Tunus’ta Zeytuna Camisi ve Mısır’daki El-Ezher Camisi’nde ilim tahsil eden Libyalı öğrencilerin sohbetlerinden ötürü dini söylentilerden etkilenmiştir.¹⁵⁴ Böylece, Libya Arap halkı değerlerini, terbiyelerini, görgülerini, bilgilenme araçlarını, ideallerini Kur’an-ı Kerim ve Sünnet-i Seniye’den ve İslam dininden ve Arap dili ve edebiyatından türetiliyor ve alıyordu. Bu sayede Arap halkı dinine sağlam bir şekilde bağlılığıyla bilinmiştir. Kur’an’ın dili olan Arapça’dan türeyen bilgi edinme araçlarını kullandıkları gibi, İslam dininin öğretilerinden ve odaklarından gelen değerler ve ideallerine de sıkı sıkıya tutunmuşlardır. Halk, temel anlamda şehirlerde yoğunlaşan yabancı güçlerin kontrolünün etkilerinden uzak olarak yalnız kalmaya zorlansaydı dahi, büyük ölçüde bu belirleyicileri muhafaza ederdi. İktisadi ve toplumsal sistemlere gelince bunlar Libya Arap halkının çıkarlarına ehemmiyet göstermemiştir. Siyasi düzene gelince, bu konunun incelemesi daha sonra yapılacaktır.¹⁵⁵

Bu hususta söylenmesi muhtemel olan şey, dini zaviyelerin (tekkeler), camilerin, kitapçıların, medreselerin İslami Arap kültürünün canlanmasında ve nesilden nesle aktarılmasının sağlanmasında katkı yapmış olmasıdır. Bu nedenle, toplumlar kendilerini muhafaza etmek ve yaşamını sürdürmeye uğraşmak için kültür mirasının aktarılmasına ve onu muhafaza etme yoluna başvurmaları bilinen bir olgudur. Bu eğitim müesseseleri Libya’da İslami Arap kültür mirasının muhafazasına yardımcı olmuştur.¹⁵⁶

¹⁵³ Muhammed ElŞerkesi, *İtalyan Dönemi Esnasında Libya’daki Ekonomik Durumlar Hakkında Bakış* (Trablus: Arapça kitabı Yayınevi, 1987), 78.

¹⁵⁴ ElHadi Afifi, *Eğitim ve Kültürel Değişim*, 46.

¹⁵⁵ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya’da Eğitimin Gelişimi* (Bingazi: Kalkınma Basımevi, 1972), 64.

¹⁵⁶ Abdullah ElÖmeri, *Araplarda Bilim Tarihi* (Amman: Mecdelawi Yayın ve Dağıtım, 1990), 19-20.

Bilim adamları hem Libya'da hem ülke dışında İslami Arap kültürünün ihyası ve yayılmasında büyük rol oynamışlar ve sonrasında ise Libya'ya yerleşmişlerdir. Hem Arap Maşriki'nden (Moritanya, Fas, Cezayir, Tunus ve Libya'dan oluşan Arap dünyası) hem de Arap Mağribi'nden (Arap dünyasını Mısır'a bağlayan bölge) bilim adamları, bir süreliğine de olsa Libya'yı ziyaret etmişlerdir. Burada yaşamışlar ve iki taraftan da (Maşrik ve Mağrib) özellikle de Libya'nın komşuları olan Tunus ve Mısır'dan gelişmiş bilgi ve bilimleri Libya'ya aktarmışlardır. Bu yüzden, İslami Arap kültür faaliyetine katkıda bulunan Libya'lı bilim adamlarını tanımakta zorluk çekiliyor. Çünkü bunlardan bazıları Libya dışında doğup sonrasında Libya'ya gelip yerleşmiş, bazıları Libya'da doğup orayı terk etmiş ve başka bir yere yerleşmiş, bazıları da yaşamlarını aralarında Libya'nın da olduğu birden çok ülkede sürdürmüşlerdir. O halde bu şahsiyetlerin uyrukları hangi esasa göre belirlenebilir? Doğumlarına, ulusal kültürüne, yaşadığı yere yoksa vefat ettikleri yere göre mi belirlenir? Eğer ömrü birden fazla ülkede geçmiş ise ve birini diğerine tercih etmek mümkün değilse, o zaman durum ne olur? Her halükarda bu İslami Arap ülkeleri, her nerede ve nasıl yaşadıysa, oralarda dolaşan her Arap'ın ülkesidir. Bu Müslüman Arap bilim adamlarının İslami Arap ülkesinden olan Libya'daki kardeşleriyle kültürel etkinliklerini pratiğe dökmesinde önlerinde hiçbir sınır olmamıştır.¹⁵⁷

Camilerde ders halkalarına gelen ilim tahsil eden öğrenciler, böylelikle Libya'da İslam Arap kültürünün yayılması ve muhafaza edilmesinin aracısı olmuşlardır. Bu anlamda camiler büyük rol oynamış, öyle ki cami sadece ibadet evi olmakla kalmamış kelimenin tam anlamıyla gurbetçi bilim adamları ve üniversite hocaları için barınma alanı olmanın yanında, hocalarla öğrenciler arasında bilgi münakaşaları yapmak için seminerlerin ders halkalarının düzenlendiği, vaaz ve derslerin verildiği bir mekân olmuştur.¹⁵⁸

Aynı şekilde, kitap işlevi gören el yazmaları, kitaplar, derneklere, zaviyelere ve camilere eklenen kütüphaneler, Libya'da İslami Arap kültürünün yayılmasını sağlayan

¹⁵⁷ *Osmanlı anayasası*, çev. Navel Abdullah'un çeviris, (Beyrut, Edebi Yayınevi, 1883), 156.

¹⁵⁸ Ahmet Muhtar Ömer, *İslam Fethinden Türk Asrının Başına Kadar Libya'da Kültürel Etkinlik* (Trablus: Libya Üniversitesi, 1971), 9.

araçlardan olmuştur. Bu el yazmaları ve kitaplar İslami Arap kültür mirasının muhafazası ve bu mirasın yayılmasına katkıda bulunmuştur.¹⁵⁹

Libya'nın çeşitli yerlerinde bulunan bu medreseler ve yazarlar (bunlardan bazıları camilerle bağlantılıdır) ülkedeki kültürel aktivitede büyük rol oynamıştır. Buradaki hedef, erkek çocuklara okumanın ve yazmanın ilkelerini öğretme, Arapçanın ilkeleri, Kur'an'ın ve hadisin ezberletilmesi, İslam şeriatının doğru bir şekilde öğretilmesidir.¹⁶⁰

Dernekler ve zaviyelere gelince bunlar da Libya'da kültürel faaliyetin canlandırılmasında, çok da az olmayan diğer bir rolü üstlenmiş ve İslami Arap kültür mirasının yaşatılmasında ve devamlılığına katkıda bulunmuştur. Dernekler ise, Libya sahil şeridi ve ülkenin güneyinden sahile uzanan çöl güzergâhları boyunca yayılma göstermiştir. Zaviyelere gelince, bunlar Libyalı kabileler arasında yayılmış olup, yöneticilerin acımasızlığından ve zulmünden kaçanların başvurduğu bir mabet ve bilim vazifesi görmüştür.¹⁶¹ Türk hükümlerinden önce Libya şehirlerinde çoğalan kültürel öğretiler ve olgular işte bunlardır. Yine bu olgular ki Libya ve sarayındaki İslam dini ve Arap dili hakkındaki kültürel öğretileri kısıtlamıştır. Bu aktivitede yeni bilimler için bir mekân olmamıştır. Osmanlı Türkleri Libya şehirlerini kontrolü altına aldığı anda, kitabet ve kıraat usulünü erkek çocuklara öğretmeye ve ülkede yaygın olan camilerde ve zaviyelerde Kuran ezberlemeye yoğunlaşmış bir sivil eğitimle karşılaştılar. Türk yönetimi döneminin başında, Türk yetkililerin Türkçe'yi öğrenmeyi ve Türk eğitimi alanına sokulmasını zorunlu kılmasından başka modern herhangi bir gelişme ya da ülkede kültürel ve ilmi herhangi bir gelişme mülahaza edilmedi ve bulunamadı.¹⁶²

1911 yılında İtalyan işgali olduğunda, Libya'da İslami Arap kültür faaliyetlerine karşı savaş açmış ve bu girişimi ülke halkının Araplığının ve İslami aidiyetinin ortadan kaldırılması için yapmıştır. Ülkede var olmasına müsaade ettiği okullarda ve idari ilişkilerde İtalyancanın resmi dil olmasını zorunlu kılmıştır. İslami Arap kültür mirasının özgünlüğü ve Libya halkının Araplığının özgünlüğü, İtalyan kültür istilası çabalarına karşı direnç göstermiştir. Arap İslam kültürü temel öğeleri,

¹⁵⁹ Ahmet Muhammet ElKamati, *Libya'da Eğitim Yönetimi*, (Trablus: Arap Yazarları Yayınevi, 1976), 75.

¹⁶⁰ Ahmet Muhammet ElKamati, *Libya'da Eğitim Yönetimi*, 75.

¹⁶¹ Abdullah EşŞerif, *Muhammed Eltavir Libya'daki El Yazmaları, Vesikalar ve Kütüphaneler Tarihinde İncelemeler* (Mısırata: Mısırata Cemahiriye Yayınevi, 1981), 31.

¹⁶² Ahmet Muhtar Ömer, *İslam Fethinden Türk Asrının Başına Kadar Libya'da Kültürel Etkinlik*, 115.

İtalyanların ülkeden ayrılmasından sonra da kendini korumuştur. Bahsetmeye değer bir konuda şudur. 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın başlarında (ülkeyi yöneten Osmanlıların son yıllarında) kültürel etkinlik sınırlı bir canlanmaya şahit olmuştur.

Kültürel canlanmanın belirtileri, ilkokul, olgunlaşma okulu ve ortaokulun yanı sıra İslami sanatlar ve el sanatları okulu, teknik okul, tarım okulu, öğretmen evi tesis edilmesi ve eğitimde kızların modern okullarda eğitim alması fikrinin düşünülmeğe başlanması gibi birkaç uygulamada mevcuttur. Sonraki bölümlerde bununla ilgili ayrıntılı olarak bahsedilecektir.

Kültürel canlanma birkaç gazetenin basımıyla da ortaya çıkmıştır ki bu gazetelerden bazıları şunlardır: Vali Mahmut Nedim Paşa'nın 1860 yılında kurduğu tek sayfa olarak Türkçe ve Arapça basılan "Trablusgarp Gazetesi"dir. Bu gazete vilayetin resmî gazetesi olmuş ve İtalyanların 1911'de Libya şehirlerini istilasına kadar devam etmiştir. Daha sonra, 1869 yılında Türkçe ve Arapça "Vilayet Salnamesi (yıllık)" çıkmıştır. Bu gazete, hazırlanmasını ve düzenlemesini Vilayetinin hükümetin resmi dairelerin yaptığı; istatistikler, bir nebze tarihi ve bilimsel haberler ve resmi haberleri içeren bir yıllık takvimdir.¹⁶³ "Terakki Gazetesi" 1906 yılında çıkan ve düzenlemesini bir grup kültürlü gencin yaptığı haftalık basılan edebi, ilmi ve siyasi gazetedir. "Sanat Dergisi" 1898 yılında çıkan bu dergi Libya'da ilmi yönlere ihtimam gösteren ilk resimli dergidir. Sultan 2. Abdülhamit yönetiminin sona ermesinden sonra çıkan "Yeni Asır Gazetesi"dir. Tunuslu olan Trablus'a göç etmiş olan El-Haşimi Ebu Kışşa tarafından yayınlanıp adını verdiği "Ebu Kışşa" adlı gazete kötü adetlerle mücadele etme, iç ve dış siyasete ilgi gösteren bir gazetedir. Eğitim, vaaz (dini nasihat) ve halk edebiyatıyla ilgilen Ebu Kışşa gazetesinin üslubu kolay ve alaycı olmuştur. Trablus'ta ikamet eden Ahmet Sıddık El-Mısri, Kasım El-Şakarven, Ahmet El-Fusatawi ve Mahmut Nedim Bin Musa gibi yazarlar bu gazetenin düzenlenmesine katkı sağlamıştır.¹⁶⁴ Basın alanında, lider ve mücahit Süleyman El-Baruni'nin 1908 yılında Kahire'de çıkardığı Es-Sahife gazetesini zikretmeden geçilmez. El-Baruni bu gazeteyi kendi matbaasında basmış ve ona İslam'ın Aslanı adını vermiştir. Bu gazetenin meşguliyeti genelde Libya haberleri üzerine özellikle de o dönemdeki ortama hâkim olan siyasi sorunlar üzerine olmuştur. Öyleyse, ülkedeki Osmanlı yönetiminin son yıllarında basın aktivitesi canlanmış ve Libya'daki kültürel aktiviteyi

¹⁶³ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 26.

de hareketlendirmiştir. Bu dönemde Mustafa Bin Zikri (1853-1917), Ahmet Eş-Şarîf (1864-1958) ve diğerleri gibi, sosyal ve siyasî bilinçlenmeye bir nebze de olsa katkı sunan şairler ortaya çıkmıştır. Osmanlı yönetiminin son yıllarında Libya'da kültürel canlanma, Arap vatanının birçok yerinde özellikle de Tunus ve Mısır'da fikri kültürel faaliyet ile etkileşime girmiş, ancak kelimenin tam anlamıyla yaratıcılıktan uzak ve geleneksel bir çizgide kalmıştır.¹⁶⁵

Bu dönemdeki yayıncılık hareketi geniş bir şekilde yayılamamış ve çok zayıf kalmıştır. Öyle ki, neredeyse bu dönemde Trablus'ta basılmış hiçbir kitaba rastlanılmaz. Yazarları Trabluslu olan birçok kitap Kahire'de basılmıştır. Bu anlamda Süleyman El- Baruni'nin neşrettiği İbn-i Zikri'nin Divanı buna örnek verilebilir. Yine bu dönemde bazı ilkel matbaaların olduğunu söylenebilir. Bunlar Trablus şehrindeki İslami sanatlar ve el sanatları okulu matbaası ve Yahudilerin ticari işlerde kullandıkları kâğıtları bastıkları ilkel matbaalar ve benzeridir.¹⁶⁶

Buraya kadar yapılan Libya'daki Osmanlı yönetiminde ve öncesinde Libya Arap halkının yaşadığı kültürel, iktisadi ve içtimaî şartların genel bir sunumudur.

¹⁶⁴ Ahmet Sıtkı EdDacani, *18821911 İtalyan İşgalinden Önce Libya*, 278.

¹⁶⁵ Ali Mustafa ElMısrati, *Gazeteci Ebu Kışşa ve Gazetesi Trablusgarp'taki Mücadelesi*, 29.

¹⁶⁶ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi* 29.

2. İKİNCİ BÖLÜM 1884-1911 YILLARI ARASINDA TRABLUSGARP VİLAYETİNİN EĞİTİM SİSTEMİ

2.1. Özel Dini Eğitim

Trablusgarp eyaletinin modern tarihinde vuku bulan tarihsel siyasi olayların gelişimini takip eden kişi, bu gelişmelerin kültürel, iktisadi, idari ve siyasi açılardan kendisiyle ilgili etkileri olduğunu, böylece ülkenin siyasi, iktisadi ve kültürel yönden bir kargaşa dönemi yaşadığını, siyasal iktidarın istikrar kazanamadığını, bilakis bu olaylar esnasında ve sonrasında bunları açıklayan ve eğitime doğrudan etkisi olan birçok çekişmelere, ayaklanmalara sahne olduğunu açık bir şekilde görebilecektir.¹⁶⁷

Eğitim, Libya'nın Arap fethinden beri sadece dini bir eğitim olmuş olup, İslam dininin ruhlarda pekiştirilmesi adına Kur'an-ı Kerim'in ezberletilmesi ve Arapçanın Kuran dili olarak öğretilerinin incelenmesi dışında başkaca bir şeye önem vermemiştir. Bu anlamda eğitim, camileri kendilerine ibadet mekânı olarak addeden, oraları adeta tedrisat halkaları, hüküm merkezleri, fetva makamı, mahkeme, savaşın ve barışın ilanı için bir sığınak olarak görenlerden hayır sahibi insanların ferdi çabalarına dayanmaktaydı. Bu ise eğitimin, Kur'an-ı Kerim'den kaynaklanan ilimlerin ezberletilmesine, bunların İslam dininin bazı öğretileriyle, ilkeleriyle, okuma ve yazma esaslarıyla belli bir disipline kavuşturulmasına dayanan, buna yoğunlaşan dar bir daire içine sıkışıp kaldığı anlamına gelmektedir.¹⁶⁸

Osmanlı Türkleri Miladi 16. yüzyılda Libya'da kontrolü ele geçirdiklerinde karşılarında Libya'da eskilerden beri yaygın ve egemen olan bir ulusal eğitim sistemi bulmuşlar, bu mevcut sistemle devam etmişler ve bu yaklaşımı Miladi 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar takip etmişlerdir. Bu durum, bazı Osmanlı Valilerinin kendi bireysel hayırsever çabalarıyla, Osmanlı Devleti'nin sadece şekil açısından müdahale etti. Bunun dışında herhangi bir resmi müdahalesinin olmadığı, "Kıraat ve Kitabet Usulünün" çocuklara öğretilmesi adına yeni okulların açılması için bağış ve tavsiyelerde bulunmasıyla devam etmiştir.¹⁶⁹

¹⁶⁷ EtTahir EzZavi, *Arap Fethinin Başlangıcından Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Trablus Valileri*, 35; Ettore Rossi, *Arap Fethinden 1911'e Kadar Rusya*, çev. Halife Muhammed Telisi (Trablus: Arap Kitapları Yayınevi, 1991), 143.

¹⁶⁸ Abdullah ElÖmeri, *Araplarda Bilim Tarihi* (Amman: Mecdelawi Yayın ve Dağıtım, 1990), 19-20.

¹⁶⁹ *Osmanlı Anayasası*, çev. Navel Abdullah (Beyrut: Edebi Yayınevi, 1883),177.

Söz konusu valilerin bu ilgi ve alakası, Osmanlı Devleti'nde vuku bulan siyasi olaylarla aynı zamanda meydana gelmesi, Osmanlıya tabi olan vilayetlerde belirginleşen bir yabancı arzu ve hırsı, o dönemde Avrupa'nın tanık olduğu iktisadi ve askeri üstünlük, yükselme ve ilerlemeden kaynaklanan beklentiyle bu vilayetlerin bazılarının Osmanlı'nın boyunduruğundan çıkması, bağımsızlıklarını kazanmak ve gelişmek istemeleri neticesinde ortaya çıkmıştır. Buna ilaveten, eyaletin her açıdan, özellikle de eğitim alanında, mevcut durumunun ıslah edilmesi ve iyileştirilmesi için Osmanlı Devleti'nin bazı unsurlarının yönettiği anayasal reform hareketi ortaya çıkmıştır.¹⁷⁰ Ancak, Trablusgarp eyaletinde bu yolla devam ettirilen eğitim Osmanlı Devleti'nin eyaletteki bazı valilerinin ihmaline maruz kalmış, gelişim ve değişim fırsatları ciddi manada sınırlı kalmış olup, eyalet 19. yüzyılın son on yılına kadar sistematik eğitim için gerekli olan enstitülerden ve her türden resmi okullardan yoksun kalmıştır. Bunun nedeni ise, İstanbul'daki Bâb-ı Âli'nin, mali kaynaklarını eğitim için harcayamayan ve bunu evlatları arasında dağıtmayı başaramayan herhangi bir vilayete mali yardım sunulmasını gerektirmeyen siyasetine dayanır. Bu nedenle valiler öncelikli olarak eyaletteki valilik görevlerini sürdürebilmelerini garanti etmek adına eyaletin ödemekle yükümlü olduğu paraları toplayıp Hilafet merkezine gönderiyorlar ve ikinci olarak da bunu vilayete bağlılıklarına delil olarak görüyorlardı.¹⁷¹ Buna ilaveten, eyalette eğitim alanından sorumlu yetkili memur sadece 1899 yılında var olmuş olup, bunun dışında eğitimden sorumlu bir görevli gelmemiştir. Osmanlı Hükümeti yetkili bir memur gönderdiğinde ise bu memur Trablusgarp eyaletinde eğitimden sorumlu genel müdür veya genel gözetmen unvanını taşıyor olup, görevi şartlar buna elverişli olduğu müddetçe eğitime odaklanmak oluyordu.¹⁷²

Osmanlı Valilerinin 19. yüzyılın ortalarında ve sonunda modern Osmanlı okulları açılmasını sağlamasına rağmen Trablusgarp Eyaleti'ndeki eğitim, bu dönemden önce ve hatta sonrasında bazı bölgelerde yerli (ulusal) özgür bir eğitim vaatten ibaret olarak kalmıştır. Bu durum yönlendirici olmamış ve eski çağlardan beri yaygın olan ve uygulanagelen eğitimi yansıtmaktan öteye gidememiştir. Bu eğitimin kökleri, genel olarak Trablusgarp eyaletinde kültürel ve bilimsel hayat ekseninin esaslarını temsil eden farklı çok uzak dönemlere kadar uzanmış olup, bu esaslar uzun

¹⁷⁰ Rafet Güneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 64.

¹⁷¹ Ahmet Muhammet ElKamati, *Libya'da eğitim yönetimi*, 675; Rafet Güneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 66.

¹⁷² Rafet Güneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 66.

bir zaman periyodu boyunca eğitimin temel çekirdeği olmuştur. Bu esaslardan bazıları ise şöyledir:

2.1.1. Camiler (Mescitler)

Mescid köken olarak secde edilen mekân anlamına gelir. Ez-Zubeydi Kamusunda cim harfinin kesre yapılmasıyla secde edilen yerin kendisi olarak yer almıştır. Cim harfinin fethalı olarak okunmasıyla da evlerin mihrabı ve toplulukların (cemaatin) namaz kılacağı yer olarak yer almıştır. Yine bu bağlamda ibadet edilen her yer olarak geçmiştir. Mescid ve Mesced(مسجد و مسجد) içinde secde edilen evdir. Mescid cim harfinin fetha yapılmasıyla cephenin konumu anlamına gelir. Mescid kelimesi aynı zamanda adamın secde izi için başını öne eğdiği alın yeri olarak da bildirilmiş olup bu mecazdır (secde edilen yedi uzuv). Bunlar insanın secde konumları olup, yüz (alın ve burun), iki eller, iki diz kapakları ve ayaklardan müteşekkildir.¹⁷³

Şer'i olarak ise Mescid, ibadet mekânı olması için ıslah edilen her yer anlamına gelir ki bu, Peygamberimizin (S.A.V) şu hadisi şerifiyle desteklenir: “Yeryüzü benim için mescid ve temizleyici vasfa sahip kılındı.” Bu meziyet Allah-u Teala'nın sadece Peygamber efendimize özel kıldığı bir meziyet olup, ondan önceki peygamberlere verilmemiştir. Yine diğer bir hadisi şerifte şöyle buyrulur: “Bana şey verildi ki, benden evvel hepsi birden veya tek başına hiç kimseye verilmemiştir. (Bir aylık mesafede bulunduğum halde korku ile düşmanlarıma galebe çaldım. Yeryüzü benim için mescid ve temizleyici vasfa sahip kılındı.)”¹⁷⁴ Geleneksel olarak ise Mescid namaz kılınmak için ayrılan mekândır.

Böylece Resul-i Ekrem Aleyhissalatu ves-Selam'ın Medine-i Münevvere'de kurmuş olduğu Mescid-i Nebevi bu yönüyle ilk tuğla, ilk ibadetin yapıldığı yer, Allah'ın kitabının öğretildiği ve idari ve siyasi meselelerin de öğretildiği bir mekân olarak addedilmiştir.¹⁷⁵ Bu dikkat çeken güçlü çıkıştan sonra mescitler hem yayılma göstermeye başlamış hem de devletin idaresi, ibadet ve siyasi, idari ve içtimai hayat adına buluşma merkezleri olması hasebiyle bu anlamda öncü bir role sahip olmuştur. İnsanlar kendilerini ilgilendiren haberleri duymak adına bu mescitlerde toplanır, halifelere biat burada gerçekleşir ve yeni atanan yöneticiler ve emirlerin tayinleri

¹⁷³ Muhammed Murtaza ezZubeydi, *Tacul 'Urus* (Kuveyt: Kuveyt Hükümet Matbaası, 1970), 172/8.

¹⁷⁴ *Sahihil Buhari* (Beyrut: Darel İhya etTuras elArabi Yayınevi, Bilinmeyen Tarih), 199.

¹⁷⁵ Mesut Çakluf ve diğerleri. *Libya'daki İslam Eserleri Ansiklopedisi* (Trablus: Arapça Yazarlı Yayınevi, 1980), 167.

burada kabul görürdü. Yine bu anlamda insanların genelini ilgilendiren bazı önemli konular ve sorunlarla ilgili fikir alışverişi ve tavsiyelerde bulunulurdu.¹⁷⁶

İlk fatihlerin kaldığı adanın iç ve dış kısımlarındaki bölgelerde İslam yayılıp yerleştiğinde, özellikle Libya dahil Afrika'nın kuzeyinde mescitlerin yaygın hale gelip de daha fazla yere ulaşmasıyla, mescitler "toplayıcı" biraya getiren camiler ve vakit mescitleri olarak iki kısma ayrılmıştır. Toplayıcı camiler toplu namazın kılındığı yani Cuma namazı ve iki bayram namazının eda edildiği camiler olup bu işleve ilaveten Müslümanların sosyal faaliyetlerinin (şura) gerçekleştirildiği merkezler, ilim tahsili ve alimler için buluşma yeri vazifesi görmüştür. Bu camiler çoğunlukla şehir merkezlerine uzak veya yakın köylerde, başkentlerde ve şehir merkezlerinde bulunmakla beraber bazen Cami-i Kebir veya Hutbe Camii olarak adlandırılırdı. Bu toplayıcı camiler Müslümanların dini ve sosyal yaşamlarında büyük öneme sahip olduğundan, İslam fetihleri dönemindeki ilk Müslümanlar bir yere yerleştiklerinde ilk olarak, bazı konularda istişare ve toplantılarını yapmak üzere merkez haline getirilen bir cami inşa etmeyi düşündüler.¹⁷⁷ Ancak mescid günlük namazların eda edildiği yerdir ve çoğunlukla da köylerde, şehirlerden uzak kırsallarda ve şehrin kendi mahallelerinde bulunur.¹⁷⁸ Bu anlamda değinmek gerekir ki hem camiler hem de mescitler Libya'nın Arap fethinden beri uğruna inşa edilen misyonu yerine getirmeye devam etmiştir. Aynı şekilde İslam aleminin diğer ülkelerinde de olduğu gibi insanların namazlarını eda etmeyi amaçladıkları bir mekân olan bu yer (mescid/cami), insanların dünya ve din işlerini ilgilendiren konuları ele aldıkları, kadıların (şer'i mahkemelerin tesis edilmesinden önce) şer'i hükümlerin yürütülmesi ve ahali arasındaki anlaşmazlıkların çözümü için toplandıkları bir yer olmuştur. Buna ilaveten, ilim tahsil etmek isteyen öğrencilerin burada verilen dersler, hutbeler ve bilimsel dersler vasıtasıyla eğitimi amaçladıkları bir yer haline gelmiştir.¹⁷⁹

Eğitim rolünü yerine getirmesinin yanı sıra Kur'an-ı Kerim'in hıfzedilmesi, Kıraat ve Kitabet ilimlerinin eğitimine de önem verilmiştir. Tüm bunlara ilaveten

¹⁷⁶ Abdullah ElÖmeri, *Araplarda Bilim Tarihi* (Amman: Mecdelawi Yayın ve Dağıtım, 1990), 19-20.

¹⁷⁷ İbrahim Nuveyci, *elMesacidul İslamiyye fil Medinetil Kadime biTrablus fil Ahdil Osmani elEvvel (Osmanlı'nın Birinci Döneminde Trablus'taki Eskişehirde Bulunan İslami Mescitler, 1551-1711)* (elKhums: AlMergib Üniversitesi, 2004), 53.

¹⁷⁸ *Age., Aynı;* Abdullah ElÖmeri, *Araplarda Bilim Tarihi* (Amman: Mecdelawi Yayın ve Dağıtım, 1990), 19.

¹⁷⁹ Mesut Çakluf, *(Libya'daki İslam Eserleri Ansiklopedisi)* (Trablus: Arapça Yazarlı Yayınevi, 1980, 17.

güvenilir ve faydalı değerli kitapları içeren özel kütüphanelerinden istifade edilmiştir.¹⁸⁰

Bu bağlamda, Trablusgarp'ın eski çağlardan beri içinde barındırdığı camilerin ve mescitlerin çokluğuyla ün yaptığı bilinmektedir. Şehrin merkezi ve çevre mahallelerinde yer alan birçok ve cami ve mescitten her biri ibadetlerin yerine getirilmesi, farzların edası, Kur'an-ı Kerim'in bütün veçheleriyle ve en iyi şekilde öğretilmesiyle ilgili belirgin bir dini rol oynamaktadır.

Bazı Osmanlı valileri, İslam dininin, eğitim ve bilimin adeta adresi haline gelen ve isimlerini ilelebet yaşatan mescitlerin inşasını gerçekleştiren ilk Müslüman valilerin yolundan gitmişlerdir. Bu anlamda Murat Ağa, Trablus'a yakın bir bölgede yer alan Tacura mahallesinde kendi adını taşıyan bir cami inşa ettirmiş. Yine diğer bir isim olan Trablus Valisi Turgut Paşa ise Trablus şehrinde bugüne değin onun adını taşıyan bir cami inşa ettirmiştir. Karamanlı Ahmet Paşa ise aynı şekilde Trablus şehrinde azametli bir cami inşa ettirmiştir ki bu cami büyük bir din enstitüsüne dönüşerek din ve dil öğretimi alanında iyi hizmetler sunmuştur.¹⁸¹

Bu cami ve mescitlerin değerli birçok alim yetiştirdiği bilinmektedir. Aynı zamanda önde gelen birçok fakih (fıkıhçı) ve alim buralarda eğitim görmüştür. Bu anlamda, Trablusgarp'a bir seyahat gerçekleştirip Tunus'tan geçen et-Ticani, Trablus'un ulema ve şeyhlerinden biri olan Şeyhu-l Alim İmam Hafız Ebi Faris Abdulaziz bin Abdulazim'i ziyaret etmiştir ve onunla ilgili şunları söylemiştir: “Ne kadar da mükemmeldir ki bir adam arzu ve heves ettiği bilgiye erişsin, temel bilimlerini ve fer'i bilimlerini nihayete erene dek alsın. Evine yakın bir camide dersine iştirak ettiğimde, mezhep bilimine o kadar hâkim olan birini gördüm ki bu konuda onunla kimse yarışamaz.”¹⁸²

2.1.2. Sıbyan Mektepleri/Kuran Kursları (el-Ketafîb)

Tekili Kuttab (کتاب) olan ve içinde ilim tahsili yapılan, bireysel ya da toplu olarak kişilerin mescitte veya evde (odada) çocuklara Kur'an-ı Kerim Usulü, Kitabet

¹⁸⁰ Mesut Çakluf, *(Libya'daki İslam Eserleri Ansiklopedisi)* (Trablus: Arapça Yazarlı Yayınevi, 1980, 17; Rafet Güneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 88.

¹⁸¹ etTahir ezZavi, *Mu'cemul Buldan elLibiyye (Libya Şehirleri Sözlüğü)* (Trablus: Nur Kitap Evi, Trablus, 1968), 312.

¹⁸² etTicani, *erRiletut Ticani (Ticani Seyahati)*, Age., 122.

ve Kıraat esaslarını öğrettiği yerdir. Bu yer (oda) çoğu zaman mescide yakın bir mesafede bulunurdu.¹⁸³

Bu mektepler Peygamberimiz Sallallahu Aleyhi Vesellem ve ondan sonra ise Hulefa-i Raşidin devrinde ortaya çıkmış ve yayılmıştır. Mektepler o dönemden beri hem zengin hem de fakir Müslüman çocukların eğitiminin gerçekleştirildiği yerler olmuştur. Burada sunulan eğitim kendine has adabı, yöntemleri ve usulleri olan sanat ve meslek dalları olarak görülmektedir. Bu ise, eğitim metotları üzerine hususunda uzmanlaşmış ve Müslüman çocuklara bakma konusunda onları yetiştirmede tamamen İslami yetiştirmeyi esas alan uzman hocalar yoluyla gerçekleştirilmiştir.¹⁸⁴

Bu hususta büyük öneme sahip olan Medine-i Münevvere’de bulunan bir yer olan Kuran Evi bilinmektedir. Bu evde Müslüman kurrular (Kuran okuyucuları) Allah’ın aziz kitabı Kuran’dan ayetler ezberlemek ve Kuran’ı iyi bir şekilde okuyabilmek adına burada ikamet ederlerdi. İnsanlar bu kurralara gider onlardan istifade etmeye çalışır Onlardan Kuran ilmini ve Kuran ayetlerinden ezberlediklerini öğrenmeye çalışırlardı.¹⁸⁵

Bu bağlamda Fransız Doğubilimci “de Sacy” İslami İlimler Dairesi’nde şöyledir: “Görünen o ki İslam’ın fecrinden (doğuşundan) beri Kuran’ın ezberlenmesi ve çalışılması için toplanılan yerler hep var olagelmiştir. Şüphesiz bu yerleşimler (el-Vahidi’nin bahsettiğine göre) adeta ilk kurulan okullar gibi olup buralarda kıraat esasları ve Arapça kitabet usulü insanlar tarafından öğrenilegelmiştir. İmam el-Vahidi bu anlamda Abdullah bin Um Mektum’un Medine’deki Dar-el Kurra’da ikamet ettiğini zikreder.”¹⁸⁶

İslami fetihler genişlemesiyle birlikte (sıbyan) mektepler belirgin bir şekilde ortaya çıkmış ve bunlara ait mekânların sayıları fethedilen toprakların çoğalması ile doğru orantılı olarak bir artış gözlenmiştir. Şüphesiz, fetihlerin çokluğu, İslam devletinin genişlemesi ve insanların Kur’an-ı Kerim’e karşı duydukları heyecanın artması çoğulculuk olgusunun belirginleşmesi ve geçen zaman zarfında İslam ülkelerinin, özellikle de Libya’nın, hemen her yerinde yaygınlaşan ve eğitim sistemi haline gelen bu Kuran Mekteplerinin yayılıp çoğalmasındaki en büyük sebeptir. Bu

¹⁸³ Abdullah ElÖmeri, *Araplarda Bilim Tarihi* (Amman: Mecdelawi Yayın ve Dağıtım, 1990), 18-19.

¹⁸⁴ Muhammed bin Sahnun, *Öğretmen Edebiyatı* (Tunus: Elmanar yayınevi, 1972), 61.

¹⁸⁵ Muhammed bin Sahnun, *Öğretmen Edebiyatı* (Tunus: Elmanar yayınevi, 1972), 62.

¹⁸⁶ Muhammed bin Sahnun, *Öğretmen Edebiyatı* (Tunus: Elmanar yayınevi, 1972), 61.

anlamda İslami eğitim merkezleri Libya’da ortaya çıkarak yayılma göstermiş ve büyük öneme sahip olmuştur.¹⁸⁷ Eğitim merkezleri (mektepler) açısından, Osmanlı yönetiminde herhangi bir yardım ve himayesi olmadan sadece envanter ve kayıt gibi süreçleri kapsayan resmi müdahalesi dışında başka bir resmi müdahalesi söz konusu olmamıştır. Bu durum Trablusgarp Eyaletinin uzun bir müddet yayılma göstermiştir.¹⁸⁸

Çalışma alanı, hem Kur’an-ı Kerim’in ezberletilmesini sağlayan hem de bölge ahalisinin aydınlanma ve kültürel ruhunu geliştirme işlevini gören birkaç eğitim merkezine (mektepler) sahipti. Bu mekteplerin din eğitiminin ilk dereceleri olduğu bilinmektedir. Bu mektepler yerel halkın bulunduğu köy ve şehirlerin çoğunda yaygın olarak bulunurdu. Kuran Evleri’nde (mektepler) eğitim süreciyle ilgilen ve adına "Fakih" ya da "Hoca" denen, geçimini her çarşamba veya perşembe günü kendisine eğitim maksadıyla gelen öğrencilerinin getirdiği aynı ve maddi yardımlarla sağlayan "Muallim" bulunurdu. Öğrenciler, çocuklardan mektepler için bir grup oluşturmaya uğraşan “Fakih” ya da “Muallim” var olduğu sürece düzenli olarak bu mekteplere gelirlerdi. Bu çocuklardan her biri mektebe gelirken beraberinde üzerine Kur’an-ı Kerim’den ayetleri kaydettikleri levha (Arduvaz taşı) getirir ve yere serili bir hasır üzerine otururdu. Mektepteki düzeni kâğıttan yapılan uzun bir asa ile muhafaza eden fakihin işaretleriyle çocuklar toplu bir şekilde Kur’an-ı Kerim’den bölümleri düzenli olarak birlikte tekrar ederlerdi.¹⁸⁹

Trablusgarp Eyaleti’nin merkezinde ikamet eden Türk valisinin bu mekteplere yardım sağlamak amacıyla, İstanbul’daki Maarif Nazır’ını (Milli Eğitim Bakanı) teşvik etmiştir. Hicri Recep 1292, Miladi 1891 yılında mekteplerle ilgili bir mektubu İstanbul’a göndermiştir. Trablusgarp’ta bazısı iyi durumda bazısı da harap vaziyette olan yaklaşık 15 mektep bulunmaktadır. Bu mektuptan anlaşıldığı kadarıyla, bazı mekteplerde eğitim verilmeye elverişli olmamakla birlikte içinde öğrenciler bulunduğu, bunun aksine eğitim yapmaya elverişli mekteplerde ise öğrencilerinin olmadığı anlaşılmaktadır. Valinin mektubu Maarif Nazır’ına (Milli Eğitim Bakanı) şu şekilde ulaşır: Bahsi geçen kurumlar nezdinde yapılan tahkikattan bilgimiz dahilinde tahsis edilmiş ve tayin edilmiş bir şey bulunamamıştır. Bunu yapabilmek adına bahse konu kurumlar tarafından yukarıda belirtilen bu mazbata düzenlenmiş ve mühürlenmiş

¹⁸⁷ Muhammed bin Sahnun, *Öğretmen Edebiyatı* (Tunus: Elmanar yayınevi, 1972), 62; Teysir Bin Musa, *Osmanlı Dönemi Libya Arap Toplumunu*, 306.

¹⁸⁸ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya’da Eğitimin Gelişimi*, 107.

olarak Saygıdeğer Bakanlığınıza sunulmuştur. Bu durumda bu konuyla ilgili her kim ise ona havalesi.¹⁹⁰ Ne var ki, İstanbul'daki Osmanlı Devleti Yönetimi'nin bu alandaki siyaseti açıktı. Eyalet (Trablusgarp) veya Osmanlı'ya tabi olan diğer eyaletler, eğitim sürecinin devamlılığını sağlamak hususunda ihtiyaç duyduğu meblağları kendi kendine sağlayabildiği sürece Osmanlı Yönetimi talep edilen yardımları sunmayacak ve bu alanda projeler uygulamayacaktı. Bununla birlikte İstanbul'daki Osmanlı İdaresi eğitim sürecine yalnızca teknik olarak kontrol etmeye devam edecekti.¹⁹¹ Buradan hareketle şu söylenebilir ki, Kuran Mektepleri (Sıbyan Mektepleri) küçük yaşlardan itibaren başlar ve onun için öğrenimin ilk aşamaları, eğitimin ilk dereceleri olarak kabul edilirdi. Dolayısıyla öğrenciler kendiliğinden ve organize olmaya ihtiyaç duymadan bu mekteplere devam ederlerdi. Bir başka deyişle, öğrencinin velisi, onun Mektepte eğitim alacak kadar idrak etmeye başladığına kanaat getirdiğinde öğrenci mektepteki eğitime katılabilirdi. Çocukların mekteplerde eğitime katılma yaşı çoğunlukla beş ila yedi yaş arasında olurdu.¹⁹² Öğrencinin mektebe girmesi ve burada eğitime devam etmesi birkaç aşamadan meydana gelmektedir.

Birinci Aşama: Bu aşama öğrencinin mektebe girişiyle ve kilden yapılmış ayrı levhalara harfleri heceleyerek resmederek yazmayı öğrenmesiyle başlar. Sonrasında fakihin (hocanın) elindeki dolmakalemin (divit, hokka) yazılar üzerindeki hareketlerini takip etmek suretiyle bu heceleri bütün hareketlerle bir araya getirirdi. Bu yöntem “kınanmamak için bin defa okumak” olarak adlandırılır. Bu merhale, öğrencinin heceleme harflerini ezberlemesi ve bunları bütün hareketlerle yazmaya alışmasıyla sona ererdi.

İkinci Aşama: Bu aşamada fakih Fatiha suresinden başlayarak sureleri yazmaya başlar sonrasında da Nâs suresini yazar ve böylece öğrenci fakih elindeki dolmakalemin arkasıyla tahtada sureleri göstermeye devam ederken öğrenci de kendi kendine yazabilmeye başlayana dek hocasını takip ederdi. Bu yöntem Ruşeym olarak adlandırılmakta ve fakihin, öğrencinin alıp ezberlediği surelere tam bir dirayetle hâkim olduğuna, bunları kendi kendine imlaya dikkat ederek yazabildiğine kanaat getirdiğinde sona ererdi.

¹⁸⁹ Steele Greig *History of Education in Tripolitania* (Trablus: Hükümet Yayınevi, 1948), 9.

¹⁹⁰ *Darel Mahfuzat etTarihyyetTrablus (Trablus Tarihi Arşivleri)*, Maarif dosyası: Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 109.

¹⁹¹ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 106.

¹⁹² Rafet Guneymi ElŞeyh, *age.*, 110.

Üçüncü Aşama: Bu kısım, öğrenci imla ile yazmayı öğrendiğinde başlar. Bu aşamada öğrenci yazım esnasında Kur'an-ı Kerim'deki "Muhassas, Mahzûf, Med ve Vakf" gibi özel yazım işaretlerine dikkat ederdi. Bu merhale, öğrencinin kendi başına tam anlamıyla Kur'an-ı Kerim'i usulüne uygun olarak resmedebilmesiyle ve onu takip etme yeteneğine erişmesiyle sona ererdi.

Dördüncü Aşama: Bu aşamada öğrenci, mektepteki resmi öğrenciler halkasına dahil olur ve Kur'an-ı Kerim'in yazı işaretlerini tanımlamaksızın aşağıdan yukarıya ona öğretilenleri yazabilecek kıvama gelir. Yine bu merhaledeki öğrenci Kur'an Kerim'in birinci kaleminin (baştan sona tekrar yazma) sona erdiği Bakara suresine ulaşana dek arkadaşlarıyla yazmaya ve ezberlemeye devam ederdi.

Beşinci Aşama: Bu merhalede öğrenci, fakihin yani hocasının kontrolü altında kendi kendine Kur'an-ı Kerim'i ikinci kez yeni baştan yazmaya başlar. Yine bu aşamadaki yazma (kitabet) en yukarıdan en aşağıya olacak şekilde ve Kur'an-ı Kerim'in ikinci kez Nas suresine ulaşana dek devam eder. Böylece öğrenci Kuran'a tam manasıyla hâkim olarak onu ezberlemiş olurdu.¹⁹³

Mekteplerin Trablusgarp Eyaleti'nde eğitim sisteminde yeri önemlidir. Bu anlamda Kur'an-ı Kerim'i bir seneyi aşmayan kısa bir zaman zarfında birinci kez ezberleyen öğrencinin, Kur'an-ı çok iyi ezberlemesi, belli hükümlere göre doğru okuyabilmesi, bununla ilgili bütün bilgilere hâkim olması ve Kur'an-ı Kerim'in yazımına ve kontrolüne tamamen aşına olması şarttır. Bu durumda bahse konu olan bu şartları yerine getiren öğrenci üstün, seçilmiş bir öğrenci olarak vasıflandırılır ve öğrenim gördüğü eğitim merkezine yani mektebe Şeyh olmak için gönderilirdi.¹⁹⁴ Bu bağlamda, adet haline gelmiş bir uygulama olarak, fakihlerce bilinen belli bir sureyi hıfz etme derecesine ulaşan ve geçiş aşamalarını tamamlayarak Kuran'da durması gereken yerlere (durak, vakfeler) hâkim olan öğrenci bu aşamaların bitişi için basit bir ziyafet vererek bu esnada onu bu aşamaya ulaştıran fakihe ya da hocasına bir ikramda bulunurdu. Öğrencinin babasının durumu iyi olması halinde, öğrencinin bu aşamaya

¹⁹³ Gays Abdullah elArabi, *Msallata fil Ahdil Osmani esSani (Osmanlı'nın İkinci Döneminde Msallata)* (Trablus: Libyalılar Cihad Merkezi Yayınları, 2010), 158.

¹⁹⁴ Gays Abdullah elArabi, *age.*, 159.

ulaşmasına katkı sağlayan ve onun mektepteki eğitimine devam etmesini teşvik eden okuldaki bütün öğrencilere basit bir ziyafet veya şölen düzenleyebilir.¹⁹⁵

Bu surelerin evreleri ise şu şekilde olur: "Beyyine" suresi Kehf suresindeki Nun-u kerim olmaksızın, sonrasında Nebe suresi "Amme", sonrasında Cin suresi "Kul Ūhiye", sonrasında "Mülk suresinin başı olan Tebareke kısmı", sonrasında Kuran'ın dörtte biri olan "Yasin" suresi, daha sonra Kuran'ın yarısı ve en sonunda da "Araf" suresinin ilk sekizlik bölümünden oluşur. Ezberde, "Bakara" suresine yakın olan "Al-i İmran" suresine ulaşan öğrenci sıralamada öne geçer. Ezberde bu sureye erişmek ve Kur'an-ı Kerim'i ezberlemede ileri bir aşama olarak kabul edilen bu aşamaya ulaşmak, mektepteki öğrenciler arasında sevinci ve müjdeyi ifade eden bazı özel ezgiler söylenmesine vesile olur. Bir öğrenci hafızlıkta yestebşirun cüz'ünün başlarına geldiğinde arkadaşları ona "Bir yemek ziyafeti bekliyorlar" atasözünü tekrarlayıp dururlar. Surenin sonuna tam olarak "Li-teblûn" ayetine ulaşıncaya ise arkadaşları ondan "ey kardeş yemek ziyafetini ver" derler. Öğrencinin surenin sonuna (Festecabe) ulaşması halinde ise arkadaşları ona "Yemek ziyafetini senden isteriz artık" derlerdi.¹⁹⁶

Bu atasözleri ve ezgiler eyaletteki mekteplerde geleneksel olarak vardı. Genellikle "Al-i İmran" suresine ulaşarak Kur'an-ı Kerim-i hatmetmeye yaklaşanlara söylenirdi. Bu ezgiler ve atasözleriyle arkadaşları ona Kuran'ı hatmetmeye (hıfzetmeye) yaklaştığını, dolayısıyla da ziyafetin de yaklaştığını söylemeye çalışırlardı. Bu Eyalet mekteplerinin (Kuran evlerinin) eğitim programına göre, dersler mekteplerin çoğunda sabah erken saatte başlar, gece yarısına kadar devam ederdi. Sabah erkenden yeni levhaların yazımına ve tashihine başlanır, daha sonra da eski levhaların sunumu başlardı. Bundan sonra ise öğrenciler öğlen ortasına kadar tilavete devam eder ve öğlen saatinde de yemeklerini yiyip istirahat ederlerdi.¹⁹⁷

Öğlen ezanıyla birlikte öğrenciler namazlarını kılmak üzere mescide gelirler, ikinci ezanı okunana kadar aynı gün içerisinde yazdıklarını tilavet ederler, ikinci namazını kıldıktan sonra da akşam namazına kadar yeniden istirahata çekilirlerdi. Akşam namazını müteakip, yatsı namazına kadar tilavete devam ederlerdi. Yatsı namazından sonra da yine tilavete dönerler ve gece geç saatlere kadar devam ederlerdi.

¹⁹⁵ *Rivayetul Fakîh elMabruk (Mübarek Fakihin Romanı)* Muhammed elOmari, Gays Abdullah elArabi, *Msallata fil Ahdil Osmani esSani (Osmanlı'nın İkinci Döneminde Msallata)* (Trablus: Libyalılar Cihad Merkezi Yayınları, 2010), 159.

¹⁹⁶ Gays Abdullah elArabi, *age.*, 159.

Bu minvalde, bu eğitim düzeninde öğrenci levhasını okumadan ve günde dört farklı zaman periyodunda surelerini gözden geçirmeden dinlemez veya uyumaya gitmezdi.¹⁹⁸

Mektepte gerçekleştirilen eğitimin herhangi programa tabi olmadığı ve eğitimin süresinin kısa veya uzun olması bakımından ise herhangi bir eğitimsel temele dayanmadığı anlaşılmaktadır. Öğrenci, Kuranı ezberleyene ve ona aşına olana dek mektebe gelmeye devam eder ve derslerini takip ederdi. Bu nedenle Kuranı ezberleme süreci, bunun manasını anlamadan, her öğrencinin çabalarına ve özel yeteneğine dayanırdı. Bu anlamda, öğrencilerin bazıları Kuranı bir sene zarfında, bazıları ise iki veya üç yılda hatta dört yılda ezberlerdi.¹⁹⁹

Mektepte çocuklarını okutmak isteyen her aile bunun karşılığında bir ücret ödemek zorundaydı. Bu ücretler nakdi veya ayni olarak yapılabilmekte ve eğer nakdi olarak yapılacaksa fakihe (hocaya) basit bir meblağ verilmekteydi. Bu ücretlerin ödemesi ayni olarak yapılacak olursa da her çarşamba akşamı fakihe bir ya da iki yumurta verilerek yapılır, bu da yerel olarak (Şeyhin Çarşambası) olarak adlandırılırdı. Dini münasebetlerde ise (Hac vb.) fakihe etten basit bir miktar verilir veya on kilo buğday ya da durumu iyi olan öğrencilerden on kilo arpa verilirdi. Ancak, Kur'an-ı Kerim-i ezberleyen, ona tam manasıyla hâkim olan öğrencinin, akrabalarının, komşularının, fakihin ve evindeki öğrencilerin katıldığı bir ziyafet vermesi gerekirdi. Bu ziyafette öğrencinin Kuranı ezberlemesi ve bu merhaleye ulaşması dolayısıyla düzenlenen bu büyük münasebette dini kasideler ve methiyeler söylenirdi. Bu kutlamada çoğunlukla Kaside-i Bürde gibi dini kasideler söylenirdi: “مولاي صلي وسلم دائما” “أبدا على حبيبك خير الخلق كلهم” “*Mevlam ona daima salat ve selam olsun Mahlukatın en hayırlı sevgilisine*”. Bu kasidenin okunmasının yanı sıra burada bulunanlardan kaside bilen veya ezberleyebilen kişiler diğer bazı kasideleri okurdu.²⁰⁰

Genel olarak bir eğitim programı, ilk eğitim sürecinin bitiminden sonra Kuranı hatmeden ve onu ezberleyen öğrenci bir seçim yapmak zorunda kalır. Burada ya bir mahalled herhangi bir mescitte kalıp buranın işleri devralacak ya da imamlığını ve

¹⁹⁷ Teysir Bin Musa, *Osmanlı Dönemi Libya Arap Toplumu*, 42-43.

¹⁹⁸ Umran Abdusselam Şuayb, *Abdulahid edDukali elMsallati ve Devru Zaviyetehu fil Haya esSekaifiye fi Libya (Abdulahid edDukali elMsallati ve Zaviyesinin Libya Kültür Hayatındaki Rolü)* (Trablus: esSelame Matbaası, 2000), 38.

¹⁹⁹ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 110.

²⁰⁰ Teysir Bin Musa, *Osmanlı Dönemi Libya Arap Toplumu*, 325; Aynı zamanda Şems Muhammed bin Nusayr elBusayri'nin *Ta'siretul Burde'si* çoğunlukla dini münasebetlerde Mevlidi Nebevi'nin hitamında okunurdu.

hatipliğini yaparak orayı idare edecek veyahut mekteplerdeki eğitimden zaviyedeki eğitime intikal edecek. Kuran okulları (medreseleri) olarak adlandırılan ve dini ilimlerin talim edildiği ve bazı şeyhlerin büyük ilim enstitülerinde ve mescitlerde düzenlediği fıkhi ilim halkalarına katılacaktır. Sosyal durumu elverdiği ölçüde daha fazla bilgilenmek isteyenler Mısır'daki el-Ezher Üniversitesine veya Tunus'taki ez-Zeytuna Üniversitesine ilim tahsil etmek amacıyla ya gidecek ya da oraya tamamen yerleşecektir. Onun devlet dairesindeki bazı görevlere gelebilmesi ya da eğitim alanında veya yargı alanında bir iş sahibi olabilmesi için belli bir düzeye ulaşmasını sağlayan ilim tahsili yapacaktır. Bu anlamda, bu iki eve (el-Ezher ve ez-Zeytuna Üniversiteleri) eğitim için gidip daha fazla ilim tahsil eden büyük ilim ve irfan sahibi olan kimselerin örnekleri çoktur.²⁰¹

2.1.3. Zaviyeler

Zaviye Arapçada rükun, köşe anlamına gelir. Binanın köşesi anlamına da gelir. Tasavvuf ehli zaviyeyi “Halvet” (Uzlet, ibadetle sabahlamaya alışmak, açlığa ve zikre alışmak) olarak adlandırmışlardır. Bir diğer isimlendirme ise mutasavvıfların nefislerden arınma yeri ya da müritlerinin şehrin veya köyün bir camisinin bir köşesinde nefisten arınmadır. Halvetin İslam dünyasında erken dönemlerde birçok rolü olmuştur. Sonrasında dönüşüm geçirmiş olup, dini okul (medrese), ücretsiz ilim tahsili için ev ve Sûfi tarikatının mekânı olmak üzere çeşitli anlamlara gelen bir terim olmuştur. Daha sonra Şeyhlerin kurduğu bir mekân olarak Şeyh için bitişiğinde bir türbesi bulunan, aynı zamanda da ilmi derslerin verildiği odaları olan ve Zaviye olarak adlandırılan bir mekân olmuştur. Son olarak da Kur'an-ı Kerim hafızlığı merkezi, dil bilimleri ve dini ilimlerin eğitiminin yapıldığı gelişmiş merkezler haline gelmiştir.²⁰²

Bu bağlamda, zaviyeler belli bir dönem çalışma konusu olarak eğitim, terbiye, dini konuların canlandırılması merkezleri olmuş, ilim ve irfan yuvaları, ifade ve düşünce öncüleri için bir barınak ve ilim tahsil eden öğrencilerin istikrarı için adeta birer okul vazifesi görmüştür. Bunun yanı sıra eğitimle ilgili tüm gereksinimleri karşılayan bir hayır merkezi haline gelmiştir. Özellikle de (zaviyelerden) başka eğitim

²⁰¹ Teysir Bin Musa, *Osmanlı Dönemi Libya Arap Toplumuna*, 329.

²⁰² Abdullah EşŞerif, *Muhammed Eltavir Libya'daki El Yazmaları, Vesikalar ve Kütüphaneler Tarihinde İncelemeler* (Şehir: Mısırta Cemahiriye Yayınevi, 1981), 29.

müesseselerinin olmadığı bölgelerde bu rolü üstlenmiş ve birçok değerli alimin her yönüyle dini ödevlerini, vazifeleri yerine getirmek için kaldığı bir mekân olmuştur.²⁰³

Bu hususta söylenmesi gereken şey, ilmi zaviyelerde ilim tahsil etmenin ileri ilmi aşamalara eşdeğer olduğudur. Çünkü, bu zaviyelerdeki eğitim metodu, Kur'an-ı Kerim hafızlığı, ayet tefsiri, hadisi şerif çalışmaları, fıkıh ve fıkıh usulü, nahiv, sarf, tasavvuf ve burada okutulan diğer ilimleri kapsamaktaydı. Zaviyelerde ders veren her şeyh ve öğretmen, bu eğitim metoduyla bahse konu olan ilimleri okuttuğu öğrencilerine, onların eğitim gördükleri şeyhten ilim tahsil ettiğini gösteren bir tür diploma alırdı. Bu diploma veya sertifika ise "İlim İcazeti" (sertifikası) olarak adlandırılırdı.²⁰⁴

Zaviyeler kuruluşundan beri Trablusgarp'ın birçok bölgesinde yayılma göstermiş ve tanınmıştır. Genel anlamda zaviyeler ülkenin kültürel hayatında etkin bir role sahip olmuştur. Böylece, farklı birçok zaviye ortaya çıkmıştır. Adına tarikat zaviyeleri de denen bu zaviyelerin kurucusu hangi tarikata mensup olursa müritleri de ona tabi olup bu tarikatı takip ederlerdi. Zaviyenin kurucusu vefat ettiğinde ise aynı zaviyede defnedilir ve zaviye ona atfedilirdi. Bahsi geçen bu müritler tabi oldukları Arusiye, Kadiriye, Şazeliye ve diğerleri gibi birçok tarikat ile ün yapmışlardır. Bu tarikatlar sayesinde, eyaletin çeşitli bölgelerinde birçok kişi ve zaviye şöhret kazanmıştır.²⁰⁵

Bu zaviyelerin diğer bir türü de basit zaviyeler olarak adlandırılan, bağdaşık ve bitişik birkaç binadan oluşan, öğrenciler için geceleme yeri ve eğitim odaları bulunan, namaz kılınan ve diğer bazı ek binalarla birlikte kütüphanesi bulunan zaviyelerdir. Çoğu zaman bu zaviyelere yakın bir yerde vakıf mülkleri bulunur. Bu zaviyelerin ihtiyaç duyduğu harcamalar için vakıf mülklerinden sağlanan gelir kullanılır. Güneyden gelip kuzeye giden kabilelerdeki adamlar bu zaviyelerde bir araya gelir, burada zaviye şeyhlerinin yanına oturup buradaki dini atmosfere dalarlar ve geldikleri veya uğradıkları ülkelerde veya beldelerde duydukları çeşitli hadislerle ilgili görüş

²⁰³ Mustafa esSadıkelArabi, "Bir Zamanlar Zaviyeler Eğitim Müessesesi Olduğunda", (*Halk Mirası Mecellesi*, Trablus, Aralık, 1985:42.

²⁰⁴ Teysir Bin Musa, *Osmanlı Dönemi Libya Arap Toplumu*, 326.

²⁰⁵ Ali Muhammed Eburas, *Hicri 9. ve 10. Yüzyıllar Boyunca Libya'daki Kültürel Hayata Bakış* (Trablusgarp: Arap Mağrip Ülkeleri Arasında Kültürel İletişim Semineri Çalışmaları, 1998), 591.

alışverişinde bulunurlardı. Bu yönüyle zaviyeler buldukları beldenin dışındaki ilim çevresi ile bir bağ kurma yeri haline gelmiştir.²⁰⁶

Zaviyeler, İslam ülkelerinde uzun bir süreden beri bilinmekte olup, hepsi bir bütün halinde olmuştur. Zaviyeye Mukaddem (tarikatta bir rütbe) olarak bilinen ve zaviyenin müntesipleri üzerinde geniş yetkileri olan Şeyh başkanlık ederdi. Bu zaviyenin müntesipleri katılışlarını müteakip ilk aşamalarında dünya işlerinden vazgeçerek kendilerini ibadete adanlardı. Bu ibadet halkalarının her birinin başındaki İhvanlar (kardeşler) dervişler adıyla bilinirdi. Böylece zaviyeler çoğalmış, tarikatlar adedince artmış ve çeşitlilik arz etmiştir.²⁰⁷

Zaviye bir han gibidir. Ancak, çoğunlukla daha küçük olup, çöllerde ve nüfusun olmadığı yerlerde daha çok yaygındır. İçinde ilim halkalarının gerçekleştirildiği büyük mescitlere de bu yönlerinden ötürü zaviye denmiş olabilir. Bu anlamda Mısır'da bulunan Amr bin el-As Camisi'nde de birkaç zaviye bulunmaktaydı. Bu zaviyeler fakir sufilere bağlı olup, bu sufiler zaviyelerin başına bir veya birden fazla şeyh seçerlerdi. Yine bu sufiler zaviyede daimî ikamete sahip olacak kişilerin adedini ve kimin burada belirli bir süre için kalabileceğini tayin ederlerdi. Zaviyede her zaman eğitim ve fıkhi konularla ilgili ders veren fakih bir alim veya şeyh bulunurdu.²⁰⁸

Zaviyeler geçen çağlar boyunca özellikle de Hafsiler ve Muvahhitler döneminde Libya'da üstlendiği eğitim rolünü tam anlamıyla yerine getirmiştir ve Libya'daki en önemli eğitim kurumları haline gelmek için camilere ve mekteplere (Kur'an Mektepleri) katılmıştır. Bu müesseseler, Türk yöneticileri, Libyalıların geneli ve durumları iyi olan Müslümanlar tarafından çok sayıda ve büyük hacimde vakıfları buralara bağışlamasıyla birlikte gelişip büyümüş fakat bir anlamda da itibarını yitirmiştir.²⁰⁹

Zaviyelerin, eğitim, ağırlama, tasavvuf, ibadet ve iş gibi rolleri olmakla birlikte, Kur'an-ı Kerim'in çoğaltılması için bir merkez ve İslami Arapça elyazmalarının

²⁰⁶ Abdullah EşŞerif, *Muhammed Eltavir Libya'daki El Yazmaları, Vesikalar ve Kütüphaneler Tarihinde İncelemeler* (Mısırata: Mısırata Cemahiriye Yayınevi, 1981), 29-30.

²⁰⁷ Muhammed Fuad Şukri, *Sennusiye (Tarikati) Din ve Devlet* (Kahire: Arap Düşüncesi Yayınevi 1948), 48.

²⁰⁸ Muhammed Sa'd Atlas, *etTerbiye vet Ta'lim fil İslam (İslam'da Eğitim ve Öğretim)* (Kahire: Hendayi Eğitimi Yayınevi, Y11), 115.

²⁰⁹ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 95.

korunması için de adeta bir müze işlevi görmekteydi. Zaviyelerdeki eğitim, Kuran Mekteplerindeki eğitim seviyesinden daha yüksek olarak addedilmektedir. Öyle ki günümüzdeki lise öğrenimine eşdeğerdir. Bu şekilde zaviyelerden mezun olanlar devlet kademesinde bazı görevlerde bulunurlar, camilerde irşat ve vaaz işlerini yürütürler, çöller ile dağlık alanlar arasında seyahat ederek bazı dersler ve dini eğitim metotlarını öğretirler ve böylece onlara emanet edilen görevlerini tamamlamak, toplumun refah seviyesini yükseltmek ve din ve eğitim seviyeleri artırmak için çalışırlardı.²¹⁰

Trablusgarp eyaleti ve banliyölerinin dört bir yanına yayılan en meşhur zaviyelerin isimlerinin menşei şeyhler ve mutasavvıflarla bağlantılıdır. Nitekim, günümüzde dahi bu isimleri taşımakta olup, Kur'an-ı Kerim hafızlığı, Arap dili ve fıkıhın temsil edildiği ilimlerin öğretilmesi gibi birçok rol üstlenen bu zaviyelerin bazıları şunlardır:

Zliten (Zileytan) şehrinde bulunan Şeyh Abdüsselam el-Esmer Zaviyesi: “Zileytan şehrindeki en meşhur zaviyelerden biri olup, Şeyhin Zaviyesi olarak bilinir. Bu zaviyenin işlevi ilim talimi ve Kur'an-ı Kerim hafızlığı olup, Kuran ve ilim tahsili yapan öğrencilerin konaklaması için içinde odalar bulunurdu. Bu zaviye Hicri 900 senesinde Şeyh Abdüsselam el-Esmer hayatta iken kurulmuştur. Bu zaviyeye ait birçok vakıf bulunmaktadır ve zaviyenin tamir ve gurbetçi öğrencilerin veya müderrislerin (eğitmenlerin) ihtiyacı olduğunda bu gereksinimler adı geçen vakıflardan temin edilirdi. Zaviyeye ait vakıfların çokluğundan dolayı, zaviyeye müntesip olan öğrencilerine özellikle de Kuran hafızlığı ve ilim tahsili için kendi memleketlerini terk eden öğrencilere daha fazla yardımda bulunurdu. Bu zaviyelerde, malzemelerin, ekinlerin ve vakıflardan artanların depolanması için birçok mahzen kurulmuştur. Vakıfların gelirlerinin artmasıyla öğrencilerin sayısı ve ilgisi de o nispette artış göstermiştir.”²¹¹

Zileytan şehrinde bulunan el-Baza Zaviyesi: Zileytan şehrindeki meşhur zaviyelerden olan bu zaviyeyi, Zileytan şehrinde takva ve ilimle ün kazanan Şeyh Ahmed el-Baz kurmuştur. “Baz” lakabı şahine nispeten verilmiştir. Baz, yırtıcı kuş türlerinden bir kuştur. Bu zaviyenin işlevi veya görevi Kur'an-ı Kerim hafızlığıdır.

²¹⁰ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 96.

²¹¹ etTahir ezZavi, *Mu'cemul Buldan elLibiyye (Libya Şehirleri Sözlüğü)* (Trablus: Nur Kitap Evi, Trablus, 1968), 164.

Zaviye içerisinde gurbete gelen öğrencilerin konaklaması için lojmanlar inşa edilmiş olup, zaviyenin bakım, onarım, restorasyon gibi özel gereksinimleri ile ihtiyaç sahibi öğrencilere zaviyenin uhdesinde olan vakıflar aracılığıyla harcama yapılmıştır.²¹²

Zileytan Yedi Zaviyesi: Zileytan şehrinin meşhur zaviyelerinden olup, Süleyman'ın yedi evladına dayanır ki bunlar Şeyh Abdüsselam el-Esmer el-Feyturi'nin de mensubu olduğu el-Fevatir (kabilesinin)'in dedeleridir. Kur'an-ı Kerim'in hıfzı ve Kuran ilimlerini öğretmek bu zaviyenin işlevleri arasındadır. Diğer zaviyelerde de olduğu gibi burada da kurulu birçok oda bulunup, bunlar Kuran hafızlığı ve ilim tahsili için gelen gurbetçi öğrencilerin konaklaması için yapılan lojmanlar olarak addedilir. Zaviyenin ihtiyaçlarının karşılanması ve bununla ilgili işlerin yürütülmesi için ülke halkından hayırseverlerin yaptığı bağışlardan harcama yapılırdı.²¹³

Mısrata şehrinde bulunan Şeyh İbrahim el-Mahcub Zaviyesi: Mısrata şehrinde Allâme Şeyh İbrahim el-Mahcub tarafından, Müslümanların çocuklarına Kur'an-ı Kerim öğretimi, fıkıh dersleri verilmesi ve Arapça ilimlerin verilmesi amacıyla kurulmuştur. Diğer zaviyelerde olduğu gibi bu zaviyenin de kendi ihtiyaçlarını giderebilmesini temin eden vakıflar bulunmaktadır. Geçen zaman zarfında el-Mahcub Zaviyesi adı Mısrata'da yaygın gelip bu isimle anılır hale gelmiştir.²¹⁴

Zaviyeti-l Ğarbiyye şehrindeki Bin Şuayb Zaviyesi: Trablusgarp eyaletinde kurulan en meşhur zaviyelerden biri olup, el-Ebşat köyünde kurulduğu için bazen el-Ebşat Zaviyesi olarak da adlandırılır. Hicri 1251 senesinde Şeyh Hacı Muhammed bin Şuayb tarafından ilim, fıkıh ve Kur'an-ı Kerim hafızlığı için kurulmuştur. Bu zaviyede Kur'an-ı Kerim'in hıfzı ve Kuran ilimlerinin talimi açısından en meşhur olan kişi 14. yüzyılın başlarında burada bulunmuş olan Allame, Şeyh, Fakih Abdurrahman bin İzzeddin'dir. Kendisi takva ve dürüstlük yönüyle ün yapmış kişidir. Şeyh Abdurrahman, bu zaviyenin hem ez-Zaviye şehri içinde hem de dışında yaşayan Müslüman evlatları tarafından muhafaza edilmesi için büyük çaba sarf etmiştir.²¹⁵

Zaviyeti-l Ğarbiyye şehrindeki Suheyl'in Evlatları Zaviyesi: Bu zaviye aynı zamanda "Bu İsa" veya "el-Ammuri" zaviyesi olarak da bilinir. Zaviye şehrinin 7 km batısında "Ebi İsa" beldesinde bulunur. Bu zaviye Kur'an-ı Kerim hafızlığı ve Kuran

²¹² etTahir ezZavi, *age.*, 158.

²¹³ etTahir ezZavi, *age.*, 162.

²¹⁴ etTahir ezZavi, *age.*, 167.

²¹⁵ etTahir ezZavi, *age.*, 150.

ilimlerinin öğretimiyle meşhur olan zaviyelerdendir. Gurbetten gelen öğrencilerin konaklaması için birçok odası bulunmakta, zaviyenin ihtiyaçları ve yönetimiyle ilgili harcamalar ise zaviyenin uhdesinde bulunan vakıflardan karşılanmaktadır. Bu zaviyenin kurucusu olan Suheyl dürüst biri olarak bilinir ve Ebi İsa olarak tanınırdı. Bundan dolayı da es-Sabira'nın batısı "Bu İsa" köyü olarak adlandırılmıştır. Hakkında söylenene göre Suheyl cömert bir adam olup, Hicri 673 senesinde vefat etmiştir. Ebi İsa Zaviyesi'nde defnedilene kadar, geçen yolculara ikramlarda bulunur ve onların ihtiyaçlarını giderirdi. Suheyl'in vefatından sonra zaviyenin işlerini oğulları devralmış ve babalarının takip ettiği yoldan ayrılmamışlar, dindar ve dürüst bir insan olan dedeleri Suheyl'den (Ebi İsa) bunu miras almışlardır.²¹⁶

Zaviyeti-I Ğarbiyye şehrinde bulunan Yarbu'un Evlatları Zaviyesi: Kerimat Zaviyesi olarak da bilinen bu zaviye, "Yarbu'un Oğulları Kabilesi" tarafından takriben Hicri 1270 senesinde kurulmuştur. Bu zaviyenin işlevi, diğer zaviyelerde de olduğu gibi Müslümanların çocuklarına Kur'an-ı Kerim hafızlığı öğretmektir. Bu zaviye Fakih es-Sabir bin Nusrat zamanında ün kazanmış olup, kendisi ihlası yönüyle Müslüman çocuklara iyi bir örnek teşkil etmiştir. Yüzlercesi kendisinden Kuran hafızlığı öğrenmiştir. Bin Nusrat (Allah rahmet eylesin) takriben Hicri 1327 senesinde vefat etmiştir.²¹⁷

el-Bakûl Zaviyesi:

Bu zaviyeyi Abdunnebi bin Abdunnebi Ebu Seyf'in evlatlarından Üstad Seyyid Muhammed el-Alim tarafından el-Bakûl vadisi denen ve er-Reyyani ile el-Halayife bölgesi arasında bulunan vadiye kurulmuştur. Kendi adıyla el-Bakûl zaviyesi olarak isimlendirilmiş olup, bazen de nesebi Abdunnebi bin Abdunnebi Ebu Seyf'e dayanan Muhammed el-Alim'e dayandırılarak el-Alim Zaviyesi olarak adlandırılır. Kendisi vefat ettiğinde aynı zaviyeye defnedilmiş olup, nesli devam etmemiştir. İtibarı ve ünü kendi adına olan zaviye ile birlikte devam etmiştir. Zaviyenin doğu yakasına yakın bir yerde adına el-Bakûl çeşmesi denen bir su kaynağı bulunur. el-Bakûl vadisinde zaviyeye vakfedilmiş çok sayıda zeytinlik bulunur. Zaviyede Kuran hafızlığı eğitimi alan ve ilim tahsilinde bulunan gurbetçi öğrencilerin konaklaması için birçok oda bulunur. Bu zaviyenin denetimi ve takibi Şeyh Muhammed el-Alim'in nesli olan

²¹⁶ etTahir ezZavi, *age.*, 156.

²¹⁷ etTahir ezZavi, *age.*, 158.

Abdunnebi'nin evlatları aracılığıyla gerçekleştirilirdi. Bu zaviyede Arapçanın yanı sıra fihri ve şer'i ilimlerin okutulmasını üstlenen, bununla itibar ve ün sahibi olan Allâme, Şeyh, Üstad ve Alim olan Muhammed bin Muni' er-Reyyani'dir. Onun zamanında zaviye çok büyük bir şöhret ve itibara kavuşmuştur. Bu anlamda kendisi devamlı olarak zaviyeye gelen, ilim tahsili ve eğitim maksadıyla burada ikamet eden Müslüman çocuklara üstün bir inayete ayrıcalıklı bir ilim faaliyeti gerçekleştirmek adına çok ciddi çabalar sarf etmiştir. Hicri 1330 senesinde Şeyh el-Celil bu zaviyede bulunmuştur.²¹⁸

Ebu Mazi Zaviyesi: Nafûsa dağında bulunan meşhur zaviyelerden biridir. İlk kuruluşu, zaviyeyi Libya'nın batısında tesis eden Ebu Seyf oğullarına dayanır. Bu isimlendirme "Kekilla" beldesine yakın bir yerde bulunan dağa nispetle verilmiştir. Böylece bu zaviyenin adı bu dağın ismiyle müsemma olmuştur. Bu zaviye, Müslümanların çocuklarına Kur'an-ı Kerim hafızlığı ve Kuran ilimleri öğretilmesi amacıyla Fakih Abdunnebi el-Asfar el-Evvel tarafından kurulmuştur. Zaviyenin kurucusu, yapım ve kuruluş esnasında zaviyenin bakım ve onarımı için, ayrıca ihtiyaç sahibi öğrencilere yardımda bulunulması amacıyla birçok vakıf bağışlamıştır. Tarihçi İbn-i Ğalbûn bu zaviyeden bahsederek onun Ebu Mazi dağında inşa edildiğini belirtmiştir. Kurucusu Ebu Seyf'in oğullarından olan bu zaviyeyi takip edenler, her yıl ziyaretine gelip burada birkaç gün kalırlar ve zaviyeye gelip de bu ziyarete katılmak isteyen, burada ikamet etmek isteyen misafirlere ve yolculara yemekler verilirlerdi.²¹⁹

Mezde şehrindeki Sünni Zaviyesi: Hicri 1261 yılında Şeyh Abdullah es-Sunni es-Sudani tarafından kurulmuştur. Bu zaviyenin görevi Müslümanların çocuklarına Kur'an-ı Kerim hafızlığı eğitimi vermek ve Kuran ilimlerini öğretmektir. Seyyid Muhammed bin Ali es-Sennusi zamanında kurulmuştur ancak zaviyenin adı kurucusu olan Şeyh Abdullah es-Sennusi'ye dayanır. Çünkü hem zaviyenin yapımında görev alan hem de zaviyenin kaynaklarının yönetimini kapsayan pratik anlamda ve ilmi yönlerden bütün işlerini devralan Şeyh Abdullah'tır.²²⁰

Garyan beldesindeki et-Tahiriyye Zaviyesi: Garyan'daki Buzyan beldesinde bulunan bu zaviyeyi es-Seyyid Ubeydullah bin es-Seyyid eş-Şarif kurmuş olup, bu zaviyenin görevi de Kuran hafızlığı ve Kur'an ilimleri tedrisatı yapmaktır. Zaviye,

²¹⁸ etTahir ezZavi, *age.*, 159.

²¹⁹ etTahir ezZavi, *age.*, 160.

²²⁰ etTahir ezZavi, *age.*, 163.

Şeyhu-l Fakih Ali Tahir ve amcası Şeyhu-l Fakih Emin et-Tahir zamanında ünlenmiş, şöhreti ve itibarı el-Mamura'nın dört bir yanına yayılmıştır. İlim tahsil etmek isteyen birçok öğrenci buradan istifade etmek ve burada verilen ilimlere kelimenin tam anlamıyla doymak maksadıyla bu zaviyeye devam etmişlerdir.²²¹

Tarihçi olan et-Tahir ez-Zavi, bu zaviyeyi, yaklaşık 5 metre derinliğinde kare şekline sahip bir höyüğe benzetmiştir. Bu höyüğün bazı yerlerine, evleri zaviyeye her gün gidilip gelinemeyecek kadar uzak bir mesafede bulunan öğrencilerin konaklaması için bazı odalar yapılmıştır. Tahirilerin bölgede eğitim alanında gerçekleştirdikleri faydalı işler ve eğitimin gelişimine sundukları katkılar neticesinde Vali Yusuf Paşa, istifade edilmek üzere ve zaviyenin genişletilmesi için zaviyeye büyük araziler bağışlamıştır. Yine bu anlamda Yusuf Paşa, Makus, Aşur ve diğer yerlerdeki zaviyelerde ikamet edenleri zorunlu vergi uygulamasından muaf tutmuştur.²²²

Şeyh Tahir ez-Zavi, Trablusgarp Eyaleti valisinden 21 Ramazan Hicri 1276 senesinde sadır olan bir valilik emrini incelemiştir. Bu emir Tahiriye Zaviyesini, ona ait arazilere uygulanan zorunlu vergilerinden muaf tuttuğunu ifade eder. Bir diğer muafiyet kararı ise Trablusgarp'taki valilik görevini devraldığı esnada Vali Ahmet Turgut Paşa'dan çıkan muafiyet emridir. Yine Tahir ez-Zavi'nin ifade ettiğine göre Tahiriye ailesi cömert bir aile olup, Garyan bölgesinde fazilet ve ilimle ünlenmişlerdir. En büyük dedeleri Seyyid Abdullah bin Seyyid Ubeyd eş-Şarif'tir ve kendisi "iki dağın bekçisi" olarak ünlenmiş olmakla birlikte türbesi mevcuttur. Kendisi el-Kimeyşat kabilesindedir. Çünkü, Seyyid Ubeyd eş-Şarif ve ailesi bu kabiledendir.²²³

Mısallata şehrinde bulunan Abdullah ed-Dokali Zaviyesi: Mısallata köylerinden bir köy olan Za'feran köyünde bulunan meşhur bir zaviyedir. Müslüman çocuklara Kuran hafızlığı ve ilimleri öğretilmesi amacıyla tesis edilmiştir. Bölge dışından gelen gurbetçi öğrencilerin kalması amacıyla zaviyenin odaları bulunmaktaydı. Zaviyenin özel gereksinimlerinin karşılanması ve ihtiyaç duyduğu

²²¹ etTahir ezZavi, *age.*, 163.

²²² etTahir ezZavi, *age.*, 163.

²²³ etTahir ezZavi, *age.*, 163.

gerekli tamirat ve bakımların yapılmasında zaviyenin sahip olduğu vakıflardan harcamalar yapılırdı.²²⁴

ed-Dokali ailesinin tarihsel anlamdaki ilişkisi, Abdullah ed-Dokali'nin kardeş ülke Fas'ın "Dekale" bölgesinden Libya'ya geldiği zamana dayanır. Libya'ya geldikten sonra Mısallata'da bulunan Za'feran köyünde kendi adını taşıyan bir zaviye inşa ettirmiş olup, oraya gelişiyle ilgili ve zaviyenin kuruluşuyla ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, zaviyenin Hicri 5. yüzyıl sonlarında ve 6. yüzyılın başlarında kurulmuş olabileceği muhtemeldir. ed-Dokali hakkında bilinen, kendisinin zaviyeyi kurduğu ve vefat edene kadar burada kaldığıdır. Kabri ise mevcut olup, zaviye içerisine tesis edilen meşhur bir türbe bulunmaktadır.²²⁵

Mısallata şehrinde bulunan Yusuf el-Cu'rani Zaviyesi: Mısallata'nın merkezinin el-Kasabat beldesinde bulunan Mısallata'nın meşhur zaviyelerinden biridir. El-Ce'arin kabilesinin kendi çabaları ve özel imkanlarıyla tesis edilmiştir. el-Ca'arin kabilesi Mısallata bölgesinden bulunan ve bilinen meşhur kabilelerden birisidir. Zaviyenin bu şekilde isimlendirilmesi Fas-ı Şerif'ten Cu'rane beldesine gelen Şeyh Yusuf el-Cu'rani'ye atfen yapılmıştır. Bölgedeki durumun el vermesiyle burada kalmış, hakkın rahmetine kavuşup da aynı köye defnedilene kadar belde halkına irşat ve vaaz dersleri vermiştir. Kabri aynı köyde bulunmaktadır ve meşhurdur.²²⁶

Türbenin kuzeydoğusuna ve kabilede mukim ailelerden biri olan Keşidan ailesinin müritlerine tabi olan bir parça arazi üzerine bu zaviye inşa edilmiştir. Öncelikle bir ev olarak ve zaviyesi girişi olarak inşa edilmeye başlanmış olup, daha sonra korunaklı hale getirmek için etrafına surlar yapılmıştır. Son olarak da şehir dışından gelen gurbetçi öğrenciler için yurt yapılmıştır. Zaviyenin yapımının bitimi esnasında özel mülkler türbeye katılmış, zaviyenin açılışı yapılmış ve açılıştan sonra zaviyeye düşen görevlerden Kur'an hafızlığı, ilmi ve fıkhi derslerin verilmesi gibi

²²⁴ Muhammed bin Mahluf, *Mevahibur Rahim fi Menakkib Şeyh Abdusselam bin Selim, Ravdatul Ezhar ve Minyetus Sadatil Ebrar fi Menakib Şeyh elEsmer liş Şeyh Kerîmuddin elBermuni*, (Beyrut: kültür kütüphanesi Yayinevi, 1999), 93.

²²⁵ Abdusselam bin Osman, *elFeytûri ellşarat liba'din ma biTrablusğarb minel Mezarat,enNecah Kütüphanesi* (Trablus: devlet basını Yayinevi, 1921), 107; Umran Abdusselam Şuayb, *Abdulvahid edDukali elMsallati ve Devru Zaviyetehu fil Haya esSekaifiyye fi Libya (Abdulvahid edDukali elMsallati ve Zaviyesinin Libya Kültür Hayatındaki Rolü)* 17.

²²⁶ *Trablus Tarihi Arşivleri Vesikaları (Vesaik Darul Mahfuzat etTarihîyye biTrablus)*, Evkaf dosyaları, Üç belgeden tasnif edilmemiş olan nüsha, Bunlardan bir kısmı Msallata şehrindeki türbeler ve kubbelerin envanterinin sonucuyla ilgilidir. Şeyh Yusuf Ali elCu'rani'nin türbe ve kubbesi buna örnektir.

görevler zaviye tarafından yerine getirilmiştir. Bölgenin içinden ve dışından birçok öğrenci Kur'an-ı Kerim-i hıfzetmek için ve diğer ilimleri öğrenmek için zaviyeye katılmışlardır.²²⁷

Öğrencilerin mevcudiyeti ve zaviyelere gelmeleriyle zaviyelerin açık tutulması ile birlikte onlara fıkıh ve ilim derslerinin verilmesi, Kur'an hafızlığının öğretilmesi için birçok müderris (okutman) bu zaviyelerde bulunmuştur. Zaviyenin kuruluşundan beri burada Kur'an eğitimi veren fıkıhçı okutmanlardan bazıları Fakih et-Tabuli el-Verfeli, Fakih Miftahu-d Debbar el -Mısallati ve Ahmet Ebu Hacer ez-Zileyhani'dir. Bu müderris ve fakihlerin yanında birbirini izleyen farklı dönemlerde birçok öğrenci eğitim görüp mezun olmuştur. Bu öğrencilere örnek verecek olursak; Salim İmhammed et-Tûmi el-Mısallati, Abdüsselam Ebu Aişe el-Mısallati, Abdüsselam bin Kerife el-Ammari ve Salih el-Uhaymer el-Ammari'dir.²²⁸

Bu zaviye aynı zamanda fıkıh, hadis, dil ve diğer ilimler gibi bazı konularda tedrisat yapmıştır. Bu anlamda bu ilimlerin tedrisatında bulunup şöhret kazananlar Fakih Muhammed bin Ahmed bin el-Alim ve Fakih Muhammed el-Cu'rani Seriheyd'tir. Bu bağlamda yapılan tedrisatta kullanılan yöntemler ve kitaplar Ahmed ed-Derdir'in üslubuna en yakın kitaplardır. Bu minvalde zaviyede okutulan diğer ilimler ve kitaplar ise şöyledir: Veşru-l Ecrumiyye, Muhtasar er-Risale ve Fennu-t Tevhid'tir. Bu dersler halka sistemi ve değişimli sistem şeklinde Kur'anı ezberleyen ve eğitim ve öğretimlerini devam ettirmek isteyen öğrenciler için uygulanırdı.²²⁹

Mısallata'da bulunan Vadine köyündeki Abdud-Daim Zaviyesi: Mısallata şehrinde bulunan meşhur zaviyelerden bir tanesidir. Bu zaviye, kendi özel çabası ve maddi imkanları doğrultusunda zaviyeyi kuran Şeyh el-Hamali adıyla da bilinir. Zaviyenin kuruluş tarihiyle ilgili net bir bilgi bulunmamakla birlikte, rivayetlere ve söylenenlere göre Miladi 1902-1903 yılları arasında kurulmuş olma ihtimali vardır. Zaviyenin kurucusu buranın inşası ve kuruluşu aşamasında namazların eda

²²⁷ etTahir ezZavi, *Mu'cemul Buldan elLibiyye (Libya Şehirleri Sözlüğü)* (Trablus: Nur Kitap Evi, Trablus, 1968), 167, Aynı şekilde, *Vesâik Darul Mahfuzat etTarihîyye Trablus (Trablus Tarihi Arşivleri Vesikaları)*, Bu vesikalardan bir tanesi değirmenlerin öşürlerine ilişkin beyan olup, Msallata şehrinin önde gelenlerinden (şeyhlerinden) bazılarının bu öşürlerden muaf kılınmasıyla ilgilidir. Bu anlamda muaf tutululardan bir diğeri de Şeyh Ömer Hasan Keşidan'dır. Bu muafiyetin tarihi, hicri 1269 1852 yılıdır.

²²⁸ Gays Abdullah elArabi, *Msallata fil Ahdil Osmani esSani (Osmanlı'nın İkinci Döneminde Msallata)*, 174.

²²⁹ Gays Abdullah elArabi, *Msallata fil Ahdil Osmani esSani (Osmanlı'nın İkinci Döneminde Msallata)*, 175.

edilebilmesi amacıyla bir mescid ve bölge dışından gelen gurbetçi öğrencilerin konaklaması amacıyla inşa etmiştir.²³⁰

Binanın inşası tamamlandığında kurucusu (zaviyeyi) muhafaza ederek kendi özel mülkünün üçte birini zaviyeye bağışlamıştır. Bu bağışların miktarı 400 zeytin ağacıyla birlikte birçok araziden oluşur. Zaviyeye verilen bu bağışlar ihtiyaç duyulabilecek kişilerin gereksinimlerinin giderilmesi için ve zaviyelerle ilgili işlerin yürütülmesinde kullanılırdı.²³¹

Zaviyeye ait vakıflar bağışlandığı tarihten itibaren zaviyenin kendi özel mülkü olur. Bu vakıflardan yapılacak harcamalar ve vakfedilen mülklerin kontrolü aynı aileden bir vekil aracılığıyla gerçekleştirilirdi. Bu bağlamda, Seyyit Ahmet Ebu-l Kasım Şuayb vekaleten zaviyenin vakfını, bundan yapılacak harcamayı ve vakfa ait mülklerin kontrolünü kuruluşundan bu yana ele alan kişidir. Geçen zaman zarfında vekalet tamamıyla (zaviyenin bulunduğu) köye geçmiştir. Killer bu köyden seçilmeye başlanmış olup, sayıları 2 ile 5 arasında değişmekte, kabile meclisi aracılığıyla seçimleri yapılmakta ve vekaletleri şer'i mahkeme tarafından tasdik edilmekteydi.²³²

el-Hums şehrinde bulunan el-Ehamid sahilindeki el-Fercani Zaviyesi: Bu zaviye, Şeyh Ali el-Fercani tarafından el-Hums'ta yer alan el-Ehamid sahilinde kurulmuş olup, günümüzde hala bu isimle anılmaktadır. Şeyh el-Bil'izzi ve Şeyh Süleyman ez-Zayidi burada Arapça ve şer'i ilimler okutmuştur. Üstad Şeyh Muhammed bin Muhammed bin Abdülkadir el-Futaysi bu zaviyenin en itibarlı ve şöhretli öğrencilerinden biri olup, kendisi "Disan" isimli meşhur kasidenin de sahibidir.²³³ Bu bağlamda, Trablusgarp eyaletindeki vakıfların ve zaviyelerin kuruluşundaki eğitim programına göre vekilin görevinin (zaviyenin vakıf vekili) neredeyse her zaviye için bir olduğunu söyleyebiliriz. Bu anlamda vekilin görevleri; zaviyenin mülklerini idare etme, kontrol altında tutma, onları muhafaza etme ve zaviyeye mahsus mekândaki özel ürünlerin depolanması şeklindedir. Killerin sayısının çok olduğu durumlarda, bütün vekiller bir araya gelip de ittifak etmediği sürece zaviyenin sahip olduğu şeylerden harcama yapılmaz, yine sahip olduğu özel

²³⁰ etTahir ezZavi, *Mu'cemul Buldan elLibiyye (Libya Şehirleri Sözlüğü)* (Trablus: Nur Kitap Evi, Trablus, 1968), 164; Gays Abdullah elArabi, *Msallata fil Ahdil Osmani esSani (Osmanlı'nın İkinci Döneminde Msallata)*, 185 ve sonrası.

²³¹ Gays Abdullah elArabi, *Msallata fil Ahdil Osmani esSani (Osmanlı'nın İkinci Döneminde Msallata)*, 185.

²³² Gays Abdullah elArabi, *age*, 187.

²³³ Tahir Ahmed ezZavi *Age.*, 166.

ürünlerden, vakıflardan harcama yapılmaz ve giderleri tayin edilemez. Bu giderler müderrislerin (okutmanların) kıyafetlerinin karşılanmasında, maaşların ödenmesinde ve özellikle verimsizlik, kuraklık yıllarında ihtiyaç sahibi olanlara yapılan yardımlar sonucu oluşan giderlerdir.²³⁴

Yukarıda bahsedilenlerden yola çıkarak zaviyelerin Kur'an-ı Kerim hafızlığı, fıkıh, tefsir, hadis ve benzeri gibi diğer bazı dini ilimlerin öğretilmesi için kurulmuş olan bir müessese olarak çalışmaya devam ettiği söylenebilir. Kuruluşundan beri içinde zaviyelerin bulunduğu bölgelerin dışından birçok öğrenci gelerek bu zaviyelere katılmış, bölge içinden eğitim maksadıyla gelen öğrencilerle kaynaşmış ve tesis edildiğinden beri Kur'an hafızlığı tedrisatı için çalışmış olan değerli şeyhlerden ilim konularını tahsil görmüşlerdir.

Dil bilimleri, sünnet ve fıkıh ilimleriyle ilgili olan diğer dini ilimlere gelince bu ilimlerin tedrisatı, eğitim görevini tam manasıyla yerine getiren değerli alimler tarafından yerine getirilmiştir. Eğitim ve fıkıh ilmiyle ilgili olarak, es-Sûfi'nin Şerh-u İbn-i Turki li-l Aşmaviyye'ye Haşiyesi, İbnu-l Hasan'ın Ebu Zeyd el-Kayrevani Risalesine Şerhi, ez-Zerzir'in Muhtasar-ı Halil'e Şerhi, Cevheretu İbrahim fi-t Tevhid ve çeşitli zaviyelerde okutulan diğer kitaplar ve ilimlerden istifade edilmiştir.²³⁵

Osmanlı dönemi boyunca eğitim zaviyelerinde öğrenim gören öğrencilerin bu esnada eğitimlerinde herhangi bir kesintiye uğramadığı, kültürel ve ilmi anlamda sahip olduğu öncü rolü yerine getirmeye devam ettiği zikretmeye değer bir olgudur. Bu zaviyeler ayrıcalıklı bilimsel sistemde üstlendiği rolü yerine getirmede iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısım Kur'an talebelerine mahsus olmak üzere Kur'an-ı Kerim-i ezberlememiş olan öğrencilerin Kur'anı ezberlemesi ve bu hususta çalışmalarını öngörür. Diğer bir özel kısım ise dini ilimleri tahsil eden talebelere mahsus olmak üzere Kur'an-ı Kerimi ezberlemiş olan öğrencilerden eğitimlerini dil, hadis, sünnet ve fıkıh gibi diğer ilmi konularda devam ettirmeye çalışan öğrenciler için hasredilmiştir.²³⁶

²³⁴ Muhammed Nasrallah, *Tatavvur Nizam Mulkiyyetil Ard fil İslam (İslam'da Arazi Mülkiyeti Sisteminin Gelişimi)*, (Lübnan: Darul Hadase Basın Yayın Dağıtım, 1982), 134.

²³⁵ *Vesaik Darul Mahfuzat etTarihiyye biTrablus (Trablus Tarihi Arşiv Vesikalari)*, Evkaf dosyaları, Hattab zaviyesinde okutulan metod ve oradaki öğrencilerin sayısı hakkında tasnif edilmemiş belge, 18 Recep hicri 1308, 28 Şubat 1890.

²³⁶ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 97.

Bu ayırmadaki amaç öğrencinin ilim ve irfan adına öğrendiklerinden, yani iki ana unsur olan Kur'an ve sünnetten ayrılmamasıdır. Bu durum, eğitimin bu zaviyelerde uzun ve kısa olması yönünden farklı nitelikler kazanmasını sağlamıştır. Diğer ilim konularında eğitimlerini devam ettirmek isteyenler durumları uygun olduğu müddetçe, yukarıda değinilen birkaç kitabı kapsayan fıkıh müfredatı çalışması yapılması için çaba gösterirlerdi.²³⁷

Bu hususta söylenmesi gereken şey, eyaletin bütün bölgelerindeki zaviyelerde uygulanan eğitim sisteminin bu zaviyelerde uygulanan tek bir eğitim sistemi olduğu ve aynı yöntemin kullanıldığıdır. Bu sistem bölümler halinde gerçekleştirilmek üzere en az üç bölümden oluşmakta olup, bunlar kendi kendilerine (akıllarından) yazabilen öğrenciler halkasıdır. Bu aşamadaki öğrenciler Kur'an-ı Kerim-i ilk defa ezberlemiş olan ve ikinci defada Kuran'ın yazımını tekrar edenlerden oluşur. İkinci bölümdeki öğrenciler imla ile yazan öğrenciler olup, bunlar yazmaya ve ezbere devam edenlerden oluşur. Bu grupta öğrencilerin başında eğitimde ileri aşamada olan bir öğrenci bulunup, kitabet ve kıraat usulünün öğretiminde onlarla ilgilenirdi. Ezberde ilerleme kaydetmiş olan öğrenciler çoğunlukla zaviyede görevli resmi fakihe, öğrencilere yazdırma ve onları denetleme hususlarında (Şeyhu-l Kuttab) olarak yardım ederlerdi.²³⁸

Zaviyelerde gerçekleştirilen eğitimin seyrine ve yöntemine gelince resmi fakih sabahleyin zaviyeye gelerek öğrencilere yazı yazdırır, levhalarının (yazı tahtalarının) tashihini yapar, önceki yazdığı levhaların kontrolünü yapar ve sonrasında aynı gün yazdıklarının tilavetini gün ortasına kadar yapmaları için onları kendi başlarına bırakırdı. Gün ortasında öğrenciler öğlen namazı vaktine kadar istirahat eder ve namazdan sonra akşama kadar tilavete devam ederlerdi. Akşamleyin öğrencinin önceki ezberi aşağıdaki gibi gözden geçirilirdi:

Akşam namazı ile yatsı namazı arasında yapılan tilavet pazartesi ve perşembe geceleri dışında haftanın günleri boyunca yapılırdı. Yatsı namazından sonra gece yarısına kadar devam eden tilavet pazartesi ve perşembe geceleri yapılmakta olup bu tilavet yatsı vakti veya karanlık vakti olarak adlandırılırdı. Şafak vaktinden gün

²³⁷ *Vesâik Darul Mahfûzat etTarihîyye biTrablus (Trablus Tarihi Arşiv Vesikaları)*, Evkaf dosyaları, elHattab Zaviyesi vesikası.

²³⁸ Gays Abdullah elArabi, *Msallata fil Ahdil Osmani esSani (Osmanlı'nın İkinci Döneminde Msallata)*, 167 ve sonrası.

doğumuna kadar yapılan tilavet pazartesi ve perşembe günleri dışında haftanın her günü yapılmakta olup, “Servi” tilaveti olarak adlandırılırdı.

Zaviyelerdeki harcama ve talebelerin, fakihlerin eline geçen ödüller hususuna bakılacak olursa bu anlamda doğruluk ve ihsan sahipleri ve vakıf sahipleri çok sayıda arazi, ağaç ve yeraltı olmayan su kuyularını özel mülk olacak şekilde zaviyelere bağışlamışlardır. Bahsi geçen zaviyelerin her birinde bu bağışların tasarrufundan, kontrolünden ve takibinden sorumlu bir vakıf heyeti bulunmakta olup, zaviyeler bu anlamda gerekli harcamaları yapma özgürlüğüne sahiptir. Bazı durumlarda zaviyelerde vakıf mallarından yapılacak harcama, ilgili vakfın beyanında belirtilen alanlarda yapılabilirdi. Bu bağlamda, yapılacak harcama vakıf malının özel şartlarına (sınırlı vakıf) ve mülklerine göre yapılırdı.²³⁹

Böylece, zaviyelerdeki vakıftan sorumlu vekillerin tayini gerçekleştirilir ve bu vekiller zaviyelerin mülklerinin ve bakımlarının denetimini yaparlardı. Bu vekillerin sayısı çoğunlukla 2 ila 5 arasında olup, dürüstlük ve ciddiyetleriyle ayırt edilirdi. Killerle ilgili kararları, zaviyenin mallarını ve ürünlerini bunlara ayrılan özel mekânlarda himaye etmekle sorumlu vakıf müdürü verirdi. Killerin diğer görevleri vakfın gelirlerinin öğrencilere dağıtılması, zaviyedeki eğitim sürecinin ve buna ilişkin işlerin muhafazasına çalışanların ve müderrislerin ücretlerini tedarik etmesidir.²⁴⁰ Bu hususta odaklanılması gereken ve zikredilmesi gereken şey zaviyelerde ders veren alimlerin öğrencilerine o dönemdeki eğitim organizasyonunun bir türünü temsil eden, idrake ve anlamaya dayalı seçkin ilmi icazetleri vermiş olmalarıdır. O dönemde meşhur alimlerin birçoğu Arapça, fıkıh ve İslami ilimler gibi birçok eğitim alanında ayrıcalıklı bir konuma kavuşmuşlardır. Bu durum dini eğitimin çevre ve toplumla irtibatlanmasına yardımcı olmuş, bu alanda misyonunu yerine getiren birçok dini okulların ve zaviyelerin ortaya çıkışına vesile olmuştur.²⁴¹ Dördüncü olarak Sennusiye Zaviyeleri, kurucusuyla aynı ismi taşıyan sufi tarikatların ortaya çıkışıyla zuhur

²³⁹ edDokali Muhammed Nasr *Kur'anı Kerim hafızlığı süreci başlıklı makale, Msallata Kur'anı Kerim Hafızlığı Cemiyeti gözetiminde yapılan 12. Kur'anı Kerim Hafızlığı Müsabakası kapsamında yayınlanmış olan araştırma*, 129 Ramazan 2005, 35, Aynı şekilde *Vakıf Emlakının Sınırlandırılması*, Sidi Abdullah edDokali, 24 Cemaziyel Sani, Hicri 1343, 1924.

²⁴⁰ edDokali Muhammed Nasr *Kur'anı Kerim hafızlığı süreci başlıklı makale, Msallata Kur'anı Kerim Hafızlığı Cemiyeti gözetiminde yapılan 12. Kur'anı Kerim Hafızlığı Müsabakası kapsamında yayınlanmış olan araştırma*, 129 Ramazan 2005, 35, Aynı şekilde *Vakıf Emlakının Sınırlandırılması*, Sidi Abdullah edDokali, 24 Cemaziyel Sani, Hicri 1343, 1924.

²⁴¹ Muhammed Accac, elHatip *Usûlü'l Hadis U'lumehu Mustelahahu (Hadis Usulü İlimleri ve Terimleri)* (Beyrut: Darul Fikr Yayınevi, 1981), 236 ve sonrası.

etmiştir. Bu zaviyeler Cezayir asıllı din alimlerinden bir alime dayandırılmış olup, bu alim, Muhammed İbn-i Ali es-Sennusi'dir. Bu zaviyeler, sahibinin ortaya koyduğu tarikata hizmet etmek için ortaya çıkmıştır. Kurucusu tarikatın hem dünyevi hem dini birçok hedefi gerçekleştirdiğini görerek bir anlamda gerçekte siyasi bir görünüme sahip olan tarikat ve zaviyeler hususunda dini bir yönelimi benimsemiştir. Bu durum Sennusi tarikatının hem din hem de devlet eğilimli olduğunu doğrular niteliktedir.²⁴²

Zaviyelerin adeta birer eğitim müessesesi gibi bir işleve sahip olmak hususunda inkâr edilmesi mümkün olmayan rolü gerçekleştirdiğinden bahsetmeden önce, Sennusi tarikatı olarak bilinen Sufi tarikatı ve kurucusu olan Muhammed Ali es-Sennusi'ye ilişkin bazı hakikatleri gerçeği ortaya koymak adına burada zikretmek görev bilincinin gereğidir. 19. yüzyıl boyunca İslam ahvalinin kötü olduğunu, İslami güçlerin parçalanması ve Avrupa sömürge devletlerinin hırsları karşısında İslam Arap ülkelerinin tamamına hükmeden Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen zafiyet sebebiyle bir çözülmeye gittiğini mülhaza edilebilir.²⁴³

Sömürgeci meydan okumaların mukabilinde İslam aleminin birçok farklı bölgelerinde ortaya çıkan sömürgeci Avrupa nüfuzuna bir tepki olarak 19. yüzyılda İslam ülkelerine yayılan ve dini bir keyfiyete sahip olan bazı dini hareketler ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, Arap yarımadasındaki Necid bölgesinde Vahhabi hareketi, Libya'da Sennusi Hareketi, Sudan'da da Dini Mehdi İsyanı ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra hareketin merkezinin Mısır olarak öngörüldüğü, Cemalettin Afgani'nin öncülüğünü yaptığı İslam Üniversitesi fikri ortaya çıkmıştır. Ayrıca Afrika'nın kuzeyinde bu hususla ilgili olarak Ticani tarikatı, Şazeli tarikatı ve benzeri gibi Sufi tarikatlar ortaya çıkmıştır.²⁴⁴ Ancak burada bu dini hareketlerin ve tarihsel tutumlarının her birine değinemeyecek olmakla birlikte, Libya'yı kendine merkez olarak alan ve Libya'nın dört bir yanına yayılan özellikle de Trablusgarp ve banliyölerinde yayılma göstermiş olan zaviyeleri aracılığıyla dinsel ve eğitimsel birçok işlevi eda eden bir dini siyasi hareket olan Sennusi Tarikatını ayrıca ele alınmalı.

Sennusiye Hareketinin kuruluşu, hareketin kurucusu olan Muhammed bin Ali es-Sennusiye dayanır. Soyunun Peygamberimizin ehli beytine uzanması muhtemel olan Sennusiler Ailesinden olan Muhammed bin Ali Hicri 1202, Miladi 22.12.1787

²⁴² Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 98.

²⁴³ Rafet Guneymi ElŞeyh, *age.*, 97.

²⁴⁴ Rafet Guneymi ElŞeyh, *age.*, 98.

yılında, kendisininde aynı beldeden olduğu Cezayir'deki Musteğanim beldesinde doğup büyümüştür. Cezayir'de eğitim öğretim görmüş olan es-Sennusi, daha sonra Hicri 1232, Miladi 1820 yılında Fas'ın Fes şehrinde bulunan el-Karaviyyin Camii'ne katılmıştır. İlk seyahatinden üç yıl sonra Libya'ya gitmiş ve buradaki ikameti boyunca Libya'nın genel ahvaline tanık olarak, buranın Osmanlı İmparatorluğuna tabi bir Osmanlı eyaleti olduğunu görmüştür. Ayrıca Osmanlı yönetiminin nüfuzunun kıyı seridi ve sahil kentlerinden öteye geçemediğini ve eğitimin bu bölgelerde basit bir yayılma gösterdiğini müşahede etmiştir.²⁴⁵

Sonrasında seyahatlerini devam ettiren es-Sennusi, Mısır'a gitmiş, buradan Hicaz'a geçmiş ve müteakiben tekrar Libya'ya dönmüştür. Hicri 1257, Miladi 1843 yılında Libya'da kurulan ilk zaviye olan ve el-Beyda Zaviyesi olarak adlandırılan kendisinin kurduğu bu zaviye ile birlikte makamını Barka'daki Cebeli-i Ahdar'a yerleştirmiştir.²⁴⁶ Bu zaviyenin inşası ile birlikte Libya'daki Sennusi Hareketi ilk defa gerçek anlamda rolünü ifa etmeye başlamıştır. Sennusi Hareketi bu rolünü ifa ederken, "İslam aleminin etkilendiği şiddetli krizlerden kurtuluşuna ilişkin olarak ümmetin gerçek İslam'a avdet etmesinden başka bir yol olmadığı şiarıyla hareket etmiştir. Öyle ki bu İslam, inançlarına sahip çıkıp, İslam'ın öğretilerine sıkı sıkıya bağlandıkları ve hayırlı Müslümanlar oldukları gün gerçekten kurtuluşa ereceklerdir. Bu bağlamda, Muhammed es-Sennusi Barka'da bulunan kabileleri davet etmeye başlamış, onları Kur'an-ı Kerim ve sünneti Muhammediye ile muamele etmeye ve sadece evradu ezkar ile yetinmemeye, ciddi bir amel olmadan yalnızca zikir ve tilavetle iktifa etmemeye ve Peygamberimiz döneminde, sonrasında da Hulefa-i Raşidin günlerinde olduğu gibi kamu ve özel işlerde İslami şer'i hükümlere riayet etmeye davet eden hareketini müjdelemiştir.²⁴⁷ Buradan yola çıkarak Sennusi Hareketi'nin sahibinin, İslam ülkelerinde olması gereken yönetimin hakiki ve şer-i İslami esaslara göre yapılması zaruretini gördüğünü müşahade edilebilir. Bu vasıflara sahip yönetimin siyasi önderliğini ve dini liderliğini gerçek anlamda bir araya getiren İmam Adil'in gölgesinde yapılması gerektiğine inanılır. Böylece tarikat bir din ve devlet haline gelir ve kişi hem din adamı, hem siyaset adamı hem de yönetim adamı olur.²⁴⁸

²⁴⁵ Muhammed Fuad Şükrü, *esSennusiye; Din ve Devlet (esSennusiye Din ved Devle)* (Mısırata: Darul Fikr elArabi Yayınevi, 1948), 30.

²⁴⁶ Muhammed Fuad Şükrü, *age.*, 31.

²⁴⁷ Mustafa Abdullah Bayu, *Libya Tarihinde İncelemeler*,36.

²⁴⁸ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 100.

Sennusilerde hayatın ana merkezinin adeta bir ilim Enstitüsü, ıslah merkezi, uyuşmazlıkların çözüldüğü bir dava mahkemesi, Kur'an-ı Kerim hafızlığı medresesi, insanların eğitimi ve tarikatın vaizlerinin hazırlandığı bir merkez olarak addedilen ve düşman saldırılarından korunması için bir muhafız görevi gören bir zaviye olduğu zikredilmeye değerdir. Bu anlamda her zaviyenin namaz için bir mescidi ve Kur'an medresesinin bulunmasının yanı sıra, misafirlerin karşılanması ve 3 gün boyunca misafir edilmesi için özel bir konukevinin bulunması bahsetmeye değer bir olgudur. Bu durum düşman saldırılarına maruz kalan ülke halkı için Araplar nezdinde adeta örf haline gelmiştir. Bu anlamda her zaviyenin; hocaların, öğrencilerin, (tarikât) ihvanlarının, müritlerin, hizmetkârlar ve ailelerinin namaz kılabilceği bir mescidi bulunurdu.²⁴⁹

Bir (dava) hareketi sahibi, şeyhlerden birini yeni bir zaviye inşa etmesi için gönderdiğinde, o şeyhten zaviyenin arazisini popülasyonuyla birlikte canlı üretken bir topluluk haline getirmesi beklenirdi. Zaviyenin yapım süreci, zaviyenin inşa edileceği yerde bulunan kabile tarafından zaviyeye ihtiyaç halinde kullanılması için bir arsa tahsis edilirdi. Zaviyeyi çevreleyen arazilere gelince, bunlara ya kabile ehlinin kendisinden olan ihvanlar ya da kabile dışından kişiler bu araziler zaviyenin bulunduğu yerdeki kabilenin kendi özel mülkü olsa dahi bakar ve bunlarla ilgili yatırımları yaparlardı. Buradan hareketle zaviyenin kabile bütünlüğü için bir merkez olduğu, bunun ise sahip olduğu siyasi değerden kaynaklandığı söylenebilir.²⁵⁰

Her ne kadar ihvanlara (ihvan tarikatta bir rütbedir) zaviyenin arazilerinden kullanabilecekleri bazı toprak parçaları tahsis edilse de bu toprakların satılmasına ilişkin herhangi bir yetkileri olmamıştır. Zaviyenin gelirlerine gelince, bundan bir kısmı zaviyenin merkezine harcanmak üzere tahsis edilir, kalan kısmı ise el-Cağbub zaviyesi veya el-Beyda zaviyesinde bulunan Sennusi hareketinin merkezine gönderilirdi.²⁵¹

Zaviye şeyhinin tayini Sennusi tarikâtının ve hareketinin başkanı tarafından gerçekleştirilirdi. Bu aşamada kabile halkının istekleri göz önünde bulundurulur ve bu kararın tarikât sahibiyle çakışmaması şart olarak koşulurdu. Çünkü zaviyedeki sözleşmelerin ve çözümün sahibi zaviyenin şeyhi olup, eğitimi kontrol eden,

²⁴⁹ Rafet Guneymi ElŞeyh, *age.*, 101.

²⁵⁰ Rafet Guneymi ElŞeyh, *age.*, 100.

²⁵¹ Rafet Guneymi ElŞeyh, *age.*, 101.

anlaşmazlıkları çözen, düzeni muhafaza eden ve kabilelerle alakadar olan yine bu şeyhtir. Zaviyeye yönelik bir saldırı olması durumunda kendisinden zaviyenin korunmasına ilişkin savunmayı örgütlemesi talep edilirdi. Bu şeyhin merkezi önemli olup, bütün görevleri yerine getirmek ve ağır sorumlulukları üstlenebilmek için herkesin saygısını kazanması gerekirdi.²⁵² Bu zaviyelerin konumlarının, özellikle de Trablusgarp'ın doğu bölgelerinde, harp yönünden, idari yönden ve ticari açıdan kıymetli “Barka” şehrinin olması zikretmeye değerdir. Bu anlamda Barka şehrinin tarikatların buluşma yeri olması, doğası itibarıyla savunmayı kolaylaştırması ve ona komşu olan yerleri kontrol edebilmesi önemlidir. Hakikatin ve tarihin adaletli olması açısından Sennusi hareketinin güçlenmesi ve hayat bulabilmesindeki en büyük yardımcının fazilet sahibi “Barka” halkının olduğu gerçeğini ifade etmek gerekir. Çünkü onlar bu harekette yer alanlara, hayvanların ve ekinlerinin zekatından verirler, onlara hediyeler, sadakalar ve bağışlarını bir yardım olarak sunarlardı. Bu yardımlar bu harekette (davada) yer alanların adedince hatta daha ziyadesiyle yapılırdı.²⁵³ Bu durum vesilesiyle zaviyeler takibat ve yazışmalar açısından birbirleriyle bağlantılı hale gelmişlerdir. Bu zaviyeye mensup olan herkes “ihvan” olarak bilinirdi. İhvanlar Sennusi tarikatına tutunup, bu tarikatın virdine sarılanlardır. Bu ihvanlar üç kısma veya tabakaya ayrılırlardı ki bunlar şöyledir:

Alimler tabakası olup, el-Cağbub enstitüsünde ilmi dersler verirlerdi. Bu tabaka ihvan meclisi olarak bilinen danışma kurulundan oluşur ve merkezleri Sennusi imamının yakınında olurdu. Zaviye Şeyhleri Tabakası olup, çoğunluğu ilk tabakadan oluşurdu. İhtiyati Tabaka olarak adlandırılan bu tabaka genellikle Sennusi Enstitüsünün mezunlarının küçüklerinden, Kur'an hafızlarından, İslam ülkelerinden gelen muhacirlerden ve tarikatın sahibinin hizmetinde bulunmak için kendi özel işlerini terk edenlerden oluşurdu. Bu üçüncü tabaka önemli işleri güden ve sosyal alanda ehemmiyete sahip olan tabakadır. Bu tabakaya mensup olan üye Sennusi hareketinin mesajını taşımak için gönderilirdi. Yine bunlardan bazıları da herhangi bir zaviyede şeyhin bulunmadığı durumlarda şeyhin işlerini yerine getirmek maksadıyla gönderilir ve görevlendirilirdi.²⁵⁴ Böylece Libya'da yaklaşık 10 yıl yaşayan

²⁵² Rafet Guneymi ElŞeyh, *age.*, 102.

²⁵³ etTahir ezZavi, *Mu'cemul Buldan elLibiyye (Libya Şehirleri Sözlüğü)* (Trablus: Nur Kitap Evi, Trablus, 1968), 106.

²⁵⁴ Muhammed etTayyib, elEşheb, *Omar elMuhtar, Ebtalul Cihad vesSiyase fi Libya (Ömer Muhtar, Libya'daki Cihad ve Siyaset Kahramanları)* (Kahire, Yayınevi 1956), 35.

Muhammed bin Ali es-Sennusi dönemi boyunca zaviyeler ülkenin her tarafına yayılmış olup, sayıları 21'e ulaşmıştır. Bu zaviyelerin çoğunluğu vahalarda olup, bunların başkanlığı, Sennusi'nin Hicri 1273, Miladi 1856 yılına kadar vaktinin çoğunu geçirdiği el-Beyda ana zaviyesinde yer alır. Es-Sennusi Libya'daki ilk dönem faaliyetlerini zaviyelerin inşası, kabilelerdeki nüfuzunun pekiştirilmesini sağlayarak merkezlerin tesis edilmesi, onların bu merkezlere davet edilmesi ve eğitime teşvik edilmesi noktasında yoğunlaşmıştır. Böylece her kabilenin bir ya da daha fazla zaviyesi olmuş olup, bu kabileler Kur'an-ı Kerim hafızlığı, dil ve din bilimlerinin ilkelerinin öğretimi amacıyla çocuklarını bu zaviyelere göndermişlerdir. Bu öğrencilerden başarılı olanlar Hicri 1273, Miladi 1856 yılında el-Cağbub Zaviyesi inşa edilip de genel başkanlık oraya taşınana kadar el-Beyda ana zaviyesinde eğitimlerini devam etmişlerdi.²⁵⁵

el-Cağbub Zaviyesi'nin inşasının, Sennusi hareketinin tarihinde ve genel anlamda Libya'daki dini eğitimin tarihinde özellikle de Trablusgarp açısından büyük bir gelişme olarak addedildiği zikretmeye değer bir olgudur. el-Cağbub şehri Libya'nın güneydoğu tarafında Mısır'ın Libya ile olan güneydoğu sınırında yer alır. Bu yer Sennusi zaviyelerinin merkezi olarak, hareketin yönetim merkezi ve Sennusi davasının yayılması için seçilene kadar işlevsiz bir vaha olagelmıştır. Bu mekân kabilelerin buluşma noktası ve yolcuların geçiş güzergahı olması hasebiyle Üstad Muhammed bin Ali es-Sennusi'ye atfen "Üstad Zaviyesi" olarak adlandırılmıştır. Bu bölge Tobruk şehrinin güneyine 28 kilometre uzaklıkta bulunan küçük bir vahadır. Batı Siva Vahası sınırında bulunan bölge çorak ve öldürücü sahra ile kuşatılmıştır.²⁵⁶

El-Cağbub Zaviyesinin inşası, Sennusi ihvanlarının iyi bir şekilde hazırlanması için katıldıkları, bunlar arasından yetkin alimler ve vaizler yetiştirilmesi amacına atfedilmiş bir yüksek enstitü seviyesindedir. Bu zaviye kapsamlı bir kütüphane ile zenginleştirilmiştir. Aynı zamanda, nakli ve akli bilimler, dil ve fıkıh konularında usta olan alimlerden bir grup bu zaviyede tedrisat yapmıştır. Yapılan bu tedrisat ise eğitim programlarını kendileri tarafından belirlenen Sennusi'nin gözetiminde gerçekleştirilirdi.²⁵⁷ Bu alt zaviyenin idaresinde yer alanlar ise şöyledir. Zaviye Şeyhi:

²⁵⁵ Muhammed Fuad Şükrü, *esSennusiye; Din ve Devlet (esSennusiye Dîn ved Devle)* (Trablus: Darul Fikr elArabi Yayınevi, 1948), 32.

²⁵⁶ etTahir ezZavi, *Mu'cemul Buldan elLibiyye (Libya Şehirleri Sözlüğü)* (Trablus: Nur Kitap Evi, Trablus, 1968), 103.

²⁵⁷ Muhammed etTayyib elEşheb *Birketul Arabiyye, age.*, 46.

Sennusi hareketinin sahibi tarafından tayin edilir. Zaviye Vekili: Şeyhin olmadığı zamanlarda zaviyenin idaresinde görev alan kişidir. Zaviyenin Yönetim Kurulu: Şeyhleri, kabilenin önde gelenlerini ve mücavir alanları kapsar. Zaviyenin şeyhi zaviyeden ve yönetim kurulundan sorumlu olup, aynı zamanda zaviye ile ilgili dini sembollerin ortaya konması, eğitim hareketinin yürütülmesi, uyuşmazlıkların çözümü ve husumetlerin sona erdirilmesinden sorumlu kişidir.

Zaviyelerin harcama kaynakları şunlardan oluşur hibeler, bağışlar ve vakıflar, evkaf mallarının satın alınması, nadasa bırakılan toprakların canlandırılması, yıkılan su kuyularının onarımı ve yenilenmesidir.²⁵⁸ Bu bağlamda, zaviyelerin inşası ve onarımına ilişkin aşağıdaki gibi bir yönetmelik bulunduğunu zikretmek gerekir:

Zaviyeler komşu alanları görebilecek seçilmiş yüksek bir tepeye inşa edilir, üzerinde inşa edildiği arazi parçası ve alanın dört taraftan da vakıf olarak kabul edilir. Şeyhin mescidini, medresesini ve evini ilgili kabileler veya kabile inşa eder. Zaviyeye ilişkin kabul edilen harem (alanın) planlaması oraya girenler için ve orayı kiralayacaklar için güvenli bir alan haline getirilir. Buranın hiçbir suretle müdahalesine, saldırıya uğramasına veya tehdit edilmesine müsaade edilemez. Zaviyenin şeyhinin kıyafetinin, silahının ve atının değerinin ve evlilik masraflarının zaviyenin gelirlerinden karşılanması gerekir. Zaviyenin şeyhinin çocuklar için öğretmen, namaz için müezzin tayin etme, gereksinime göre bir kısım işçi ve hizmetkar istihdam etme hakkı vardır ve buna ilişkin masraflar zaviyenin kaynaklarından karşılanır. Misafirlere yiyecek getirilmesi zorunlu olup, şeyh yıllık gelirlerin toplamından zaviyenin masraflarına yetecek kadar olan kısmı elinde tutar ve kalan kısmı göndermek zorundadır. Zaviye şeyhinin bu gelirlerin onda birini ailesinin ve akrabalarının bakımı için ayırma hakkı vardır, nitekim onların zaviyede misafir olarak kalması yasaktır. Her zaviyenin yetkisinin sona erdiği belli hudutları vardır. Zaviyelerin şeyhleri, zaviyelerle ilgili işleri ele almak için yapılan konferanslardaki düzenli toplantıları yapmaları gerekir.²⁵⁹ Eğitimin zaviyelerde Sennusi Tarikatının ilan ettiği şekilde yapılması için aşağıdaki gibi bir yol izlenir:

Birinci olarak İslam hükümlerinin ve ilkelerinin ilmi anlamda uygulanmalıdır. Bu hükümler ve ilkeler, ihvanların, müritlerin ve vaizlerin inançlarını savunabilecek

²⁵⁸ Rafet Güneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 103.

²⁵⁹ Rafet Güneymi ElŞeyh, *age.*, 104.

birer asker haline gelmeleri için onların hazırlanması, eğitilmesi ve silah taşıyabilecek düzeyde vasıflandırılması yoluyla uygulanırdı. Bu sistem, aynı zamanda, onların pratik anlamda kötülükten uzak durmalarını ve fazilete yani erdeme bağlı olmalarını sağlamıştır. Bu anlamda zaviyeler ve onları çevreleyen yerler kutsal alanlar olup, hiç kimse onun bu kutsallığını ihlal etmeye, çevresinde abesle iştilgal etmeye veya zaviyelere gelen vatandaşların iyi bir örnek görmesi dışında herhangi bir mahzurlu eylem yapmaya cesaret edemez. Bu eğitim, din işlerini kapsamakla birlikte, toprağın ekilmesi, binicilik, silah taşıma eğitimi ve benzeri gibi dünya işlerine de katılmayı öngören konuları da kapsamaktaydı.²⁶⁰ İkinci olarak aşağıda yer alan eğitim sisteminin takip edilmesi gereklidir. Kur'an-ı Kerim hafızlığı okulları ve dil ve din esaslarının telkin edilmesi. Farzların eda edilmesi, insanlara vaz-u nasihat edilmesi, ihvanların toplu olarak Kur'an tilaveti yapmaları ve zikir yapmaları için mescid. Bu hizip olarak adlandırılır ve evrad-u ezkarın herhangi bir eğilme ve yalpalama olmadan edep ve huşu içinde yapılmasını öngörür. Kur'an-ı Kerim hafızlığında mükemmelliğe erişen öğrenciler, müderrislerin ve öğrencilerin faydalandığı büyük kütüphanelere sahip olan ve büyük enstitüler olarak kabul gören el-Beyda ve el-Cağbub zaviyelerine katılırlardı.

Zaviyelerde okutulan ilimler, Kur'an-ı Kerim tefsiri, hadis, fıkıh, fıkıh usulü, feraiz, tasavvuf, tevhid, nahiv, sarf, belagat, edebiyat ve aruz gibi diğer İslami ilimleri de kapsamaktaydı. Bunun yanı sıra öğrencilere silah ve barut sanatı gibi bazı meslek ve sanatlar öğretilirdi. El-Cağbub zaviyesi en kudretli ve meşhur alimlerin tedrisat yaptığı yüksek dini bir zaviye olmuştur.²⁶¹ Sennusi Hareketi, zaviyeleri ve eğitim sistemine ilişkin yapılan bu basit inceleme ile aşağıda belirtilen noktalara ve gerçeklere değinilecektir. Muhammed Ali es-Sennusi öncülüğünü yaptığı davasında ve bunun neşrinde hiçbir surette şiddete başvurmamış olup bilakis, hedeflerini gerçekleştirmek için din müessesesini şiar edinmiştir. Ani düşman saldırılarına karşı koymak adına istifade edilmek üzere savaş ve savunma amaçlı hisarlar yapılması için zaviyelerin konumlandırılacağı mekânların yüksek yerlerden seçilmiştir. Çatışan kabileler arasındaki uyuşmazlıkların ve ihtilafların çözümü için zaviyelerin iç düzeni ve kurallar manzumesine sahiptir. Bütün bu düzen ve kurallar, kabile mensuplarının ve ihvanların tarikat sahibine sadık kalmasını sağlamış ve bu da sistemin başarısını ve gelişimini artırmıştır. Sennusiye zaviyeleri sadece Libya ile sınırlı kalmamıştır. Tunus'ta bir

²⁶⁰ Muhammed etTayib elEşheb *Büyük Sennusi*, (Kahire: Kahire kütüphanesi Yayınevi, 1956), 30.

²⁶¹ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 106.

zaviye, Mısır'da dokuz zaviye, Hicaz'da ise kurulan altı adet zaviye olmak üzere diğer bölge ve ülkelerde de gelişim göstermiş ve yayılmıştır.

Büyük Sennusi eğitim alanıyla ilgili olarak zaviyelerinde geleneksel eğitimi baz alınmıştır. Modern eğitim sisteminden çok az istifade edilmiştir. Nitekim modern eğitim sisteminde Sennusi Tarikatının uyguladığı eğitim sistemindeki gibi öğrencilerin ilk derecelere ulaşabildiği bir tedrici düzen var olmamıştır.²⁶²

2.2. Vilayet İçindeki Yabancı Okullar ve Yabancı Eğitimi

2.2.1. Yahudi Okulları ve Dini Misyonerler

Osmanlı Devleti döneminde İslam ülkelerinin hemen her yerinde dini topluluklar ve azınlıklar yaşamıştır. Bu gruplar ve azınlıklar Osmanlı Devleti hoşgörü içinde yaşamışlardır. Bu anlamda, Osmanlı Devleti'nin izlediği iç politika, dini ve mezhepsel bütün işlerle ilgili her şeyde, mezhepsel ve dini grupların her birine özel ayrıcalıklar tanımıştır.

Osmanlı Devleti, dini ve mezhepsel irtibatı olan bütün eğitim meselelerinde, Yahudi ve Hristiyan grupların kendi okullarını tesis etmeleri ve yönetimlerini de kendilerinin belirlemelerini sağlayarak onları yetkilendirmiştir. Bu sebeple de farklı grup ve mezhepler kendi eğitim enstitülerini kurmuşlar, bu okulları ve kurumları kendi istedikleri gibi yönetmişlerdir.²⁶³ Bu cemaat ve mezheplere ait okullar ve enstitüler başlangıçta gerçek dini okullar olmakla beraber, daha sonra gelişerek tam anlamıyla modern eğitim enstitülerine dönüşmüştür. Daha sonrasında, tabii oldukları cemaatlerin farklı inanışlarına göre şekillenen özel eğitim metotlarını uygular hale gelmiştir. O dönemde var olan okul ve ofislerin müfredatıyla ilgisi yoktur. Bu enstitüler ve okullar, yabancı ülkelerle bağlantılı olan dini veya mezhepsel ilişkilere bağlı olarak, Osmanlı ülkeleri dahilinde veya yabancı ülkelerde yer alan yabancı okulların plan ve müfredatlarından esinlenmiştir.²⁶⁴ Eğitim alanında bu dini mezheplere tanınan imtiyazlar ve haklar eğitim dilini de kapsamaktaydı. Bu açıdan her grup ve mezhep, ana dilini de öğretiyorlardı. Bu nedenle de Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen her yerinde mevcut olan bu dini topluluklar özellikle de Yahudiler, tanınan bu imtiyazlar

²⁶² Muhammed etTayyib elEşheb *Büyük Sennusi*, (Kahire: Kahire kütüphanesi Yayınevi, 1956), 33; Rafet Güneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 106.

²⁶³ *Havliyyet esSekafe elArabiyye (Arap Kültür Yıllığı)* Arap Devletleri Üniversitesi, Birinci yıl, 1948 – 1949, 68.

²⁶⁴ Rafet Güneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 111.

altında birleşik bir güç olarak, Osmanlı Devleti'ndeki İslam toplumu içerisinde kendilerini yok olmaktan ve bu toplum içinde erimekten muhafaza ederek korunmuşlardır.²⁶⁵

Osmanlı Devleti'nin bu dini topluluklara özellikle de Yahudi ve Hıristiyan cemaatine yönelik izlemiş olduğu bu siyasete dair dikkati çeken şey, bu grupların eğitim alanında kendilerine tanınan haklardan istifade etmiş olmalarıdır. Nitekim, imtiyazlar neticesinde bu gruplar nezdinde modern okullar ortaya çıkmıştır. Ancak dini gruplara tanınan bu ayrıcalıklardan Müslümanlar mahrum olmuş olup, bu modern okullardan yoksun kalmışlardır. Böylece, bu gruplar, Osmanlı Devleti'ni her açıdan geride bırakarak özellikle çağdaş okullar hususunda daha fazla ilerleme kaydetmişlerdir. Bu açıdan, Osmanlı Devleti kendi Müslüman tebasını bu gelişen bu eğitim sisteminden yoksun bırakmış ve kendisine tabi ülkelerde bu eğitim sisteminin alınıp uygulanmasını yasaklamıştır.²⁶⁶

Diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Libya'da da bulunan Yahudi cemaati eğitim alanında ve diğer pek çok alanlarda çeşitli imtiyazlara sahip olmuştur. Libya'nın çeşitli bölgelerinde özellikle de Trablus'ta bulunan bu grup Uluslararası Yahudi Kongresi'nin de yardımıyla okullar inşa etmeye yoğunlaşmışlardır. Bu bağlamda, modern anlamda ilk okullarını 1804 yılında Trablus şehrinde inşa etmiş olup, bu okulda 1911 yılına kadar okutulan diller İbranice ve Fransızca olmuş ve buna daha sonra İtalyanca eklenmiştir. Yahudi cemaatinin önde gelenlerinden bazıları Trablus şehrinde gençlere ticari işler alanında eğitim vermek için 1876 tarihinde bir okul kurmuşlardır.²⁶⁷

Yahudi okullarının bir bölümü, 1901 tarihinde Alyans İsrailit (Uluslararası İsrail İttihadı) adı altında kurulan ve erkek ve kadın bölümleri olarak ikiye ayrılan okul gibi, Uluslararası İsrail İttihadı'nın veya Libya'da bulunan Yahudilerin çabaları ile kurulmuştur. Bu okullarda takip edilen müfredat, İbranice, Arapça, Fransızca ve İtalyanca ile tarih, Ben-i İsrail akaidi, coğrafya, hesap, muhasebe ve el sanatlarını

²⁶⁵ *Vesaik Darul Mahfuzat etTarihyye Trablus (Trablus Tarihi Arşiv Vesikalari)* İdari işler dosyasına ilişkin tasnif edilmemiş belge, Kazalardan (ilçelerden) birinin yönetim kurulu üyeliği seçimine ilişkin program, Eyaletteki kazada mukim olan Yahudilerden birinin aday olması, Tarih 10 Şevval hicri 1282, 27 Şubat 1865.

²⁶⁶ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 112.

²⁶⁷ *Libya'daki BM Komiserliğinin Yıllık Raporu*, Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 112. Bunun yansıra, Yahudi cemaatleri için, Yahudi mabetlerine bitişik olarak kurulan ve Talmud okulları olarak adlandırılan okullarda İsrail din dersleri verilirdi.

derslerini içermekteydi. Bu okullarda öğrenim gören öğrencilere yılda iki kez ücretsiz kıyafet yardımı yapılırdı. Bu öğrencilerden eğitimlerini başarıyla tamamlayanlar ise eğitimlerini Tunus'ta veya Fransa'da devam ettirmeleri için gönderilirdi. Bu minvalde, Uluslararası İsrail İttihadı bu okula harcanması için yıllık olarak 16.500 Fransız frankı tahsis etmiştir ki bu meblağ 825 altın Cüneyhe (Pound) tekabül ederdi. (1 altın Cüneyh 20 Frank değerindedir.)²⁶⁸ Bu okulların açılabilmesi için birkaç aşamanın veya adımın yerine getirilmesi gerekirdi. Bu anlamda Vali okul açılması talebini Eyalet Maarif Müdürü'ne havale eder, buradan emniyet müdürüne gönderilir ve buradan belediye mühendisine giderdi. Daha sonra, muvafakat emrini verecek olan vilayet yönetim kuruluna havale edilir ve buradan da nihai muvafakati ve okulun açılması için gerekli ruhsatı verecek olan Maarif Müdürü'ne sunulurdu.

Libya arşivlerinde bulunan tarihi arşiv belgeleri, Trablusgarp eyaletinde Nasrani ve Yahudi okullarının açılmasına ilişkin olarak birçok özel belge ve yazışma bulunduğuna işaret eder. Bunlara bir örnek vermek gerekirse; bu anlamda, Musevi cemaatinden bir şahıs, Yahudi çocuklarına eğitim verilmesi, Tevrat tefsiri ve Talmud dersleri amacıyla mabet içerisinde bir okul açılması talebini içeren bir dilekçeyi ilgili makamlara sunmuştur. Yine bu arşiv belgelerinden yola çıkarak diğer bir örnek vermek gerekirse 1901 yılında Yahudi cemaatinden bir şahsın, sinagoglarında çocuklarının eğitimi için bir okul açılmasına ilişkin ruhsat talebini içeren bir dilekçesi bulunur. Bu bağlamda, Uluslararası İsrail İttihadı'ndan 4 Şubat 1901 tarihinde, bir İsrail okulu açılmasını sağlayarak Osmanlı valisine yönelik bir dilekçe bulunur. Bu açıdan bir diğer örnek belge ise 1896 yılına ait, içinde İbranice Tevrat ve Zebur okutulan, Arapça hesap, imla ve kıraat dersleri verilen, Türkçe olarak da Ben-i İsrail Peygamberler tarihi dersleri verilen Yahudi öğretmenlerin çalıştığı beş sınıftan oluşan bir okula ilişkin belgedir.²⁶⁹

Yazar Mahmut Naci'nin Trablusgarp isimli kitabında yer verdiği 1902 yılına dayanan genel bir istatistik, o yıl Yahudi okullarında okuyan öğrencilerin sayısını 65 erkek öğrenci ve 60 kız öğrenci olarak ortaya koymaktadır. Bu, Yahudilerin eğitim alanına ve çocuklarının öğrenimine gösterdikleri büyük ihtimamı ortaya koyması açısından önemlidir. Bu eğitim özellikle de bir Yahudi'yi servet ve gelir açısından

²⁶⁸ Mahmut Naci, *Trablusgarp*, (Bingazi: Libya Üniversitesi, 1970), 65.

²⁶⁹ *Trablus Tarihi Vesikalar ve Arşivler Dosyası*, Maarif dosyaları, 3, 4, 5 numaralı vesikalar, Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 113.

kaynak sahibi haline getiren üretken bir eğitim modelidir. Bu sebeptendir ki, Yahudi cemaati çocuklarına ticari işleri öğretmek amacıyla Libya'da okul açan ilk topluluktur.²⁷⁰ Bu hususta Yahudi okullarındaki eğitime ilişkin yapılan araştırmadan da yola çıkarak Yahudilerin, Avrupa ile irtibat kurmanın önemini ilk idrak eden topluluk olduğunu, Arapların ise bu esnada dış dünya ile çok içli dışlı olmadıklarını ve daha çok kendi toplulukları içinde birbirleriyle irtibatlı olduklarını ifade edilebilir. Yahudiler batı dünyası ile geniş bir iletişim ağına sahip olmuş, özellikle çocuklarına Avrupa dillerini öğreterek, onlara Avrupa ilerleme sürecinden fayda sağlayarak ve bazı modern Avrupa bilimlerini öğreterek Avrupa ile sürekli olarak iletişimde kalmışlardır. Böylece Libya Yahudileri, Libyalılarla Avrupa arasında bir köprü rolüne sahip olmuştur.

2.2.2. Misyonerler ve Yabancı Okullar

Yabancı devletler, Osmanlı Devleti'nin sağladığı imtiyazlardan istifade etmiş ve bu imtiyazlarla birlikte birçok mülk elde etmişlerdir. Avrupa ülkelerinden her biri, bu durmadan istifadeyle Osmanlı egemenliği altında bulunan bölgelerin bir kısmında ve tamamında kendi nüfuzlarını genişletmeye çalışmışlardır. Eğitim, bu devletlerin kendi kültürlerini ve nüfuzlarını yayma yöntemlerinden biri olmuş, böylece bu kültürlerle aşına olan çocukların sadakatlerini bir anlamda güvence altına almışlardır. Nitekim bu, bölgede kontrolünü genişletme çabası içerisinde olan Avrupa ülkeleri açısından kullanışlı bir araç olmuştur.

Osmanlı döneminde varlık gösteren bu yabancı okullar Arap ülkelerinde tehlikeli bir rol oynamış olup, bu okullar ilk etapta farklı dini misyonerler eliyle açılmıştır. Bu anlamda, her misyoner grubu Avrupa ülkelerinden birini arkasına alarak Arap halkının evlatlarını kendine çekmek ve onlara kolayca tesir etmek için, bu yabancı okullarda bir yandan farklı bilimler okutmuş, diğer yandan Arap dili öğretimi de yaparak bir anlamda eğitimi, o ülkenin dilini bölgede yaymak için bir araç haline getirmişlerdir. Ne var ki, bu yabancı okulların etkisi sadece burada kayıtlı olan ve öğrenim gören öğrencilerle sınırlı kalmamış, çoğu zaman mezhep ve dini okullarının da ötesine geçmiştir. Nitekim yabancı okullar bu mezhep ve dini okulların öğretmen ve kitap ihtiyaçlarını temin ettikleri için burada takip edilen müfredata ve öğretim yöntemlerine tesir etmeye devam ederek, okulların bulunduğu bölgelerdeki halka

²⁷⁰ Mahmud Naci, *Trablusgarp Tarihi*, 51.

kendi nüfuzlarını ve dillerini yaymak isteyen yabancı ülkelerin kullandığı etkin siyasi aygıtlar haline dönüşmüştür.²⁷¹

Libya'ya özellikle de sahil kentlerine gelen Avrupalı topluluklar çoğunlukla Maltalılardan, İtalyanlardan, Yunanlardan ve diğerlerinden oluşuyordu. Küçük bir kilisenin kurulabildiği bir yerde, misyoner kardeşler (İtalyanlardan oluşur), çocuklarına Hıristiyan ayinlerini öğretmek ve okuma yazma eğitimi vermek adına okullar inşa ederlerdi. Çocuklar kurulan bu okullarda İtalyanca öğrenimi yapar ve genel eğitimin temellerini öğrenirlerdi.²⁷²

Libya'daki Avrupa toplulukları arasından İtalyan cemaati, nüfus olarak daha fazla olup, çocuklarına eğitim vermek adına eğitim konularına ihtimam gösteren en fazla topluluk olmuştur. Bu anlamda eğitim başlangıçta evanjelist dini misyonerlerin (gezici vaizler) faaliyetlerine dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Libya'ya göç eden İtalyanların sayısı artış gösterdiğinde İtalyan hükümetinin Libya'ya olan ilgisi de o nispette artarak sömürge hırsına dönüşmüştür. Bu gelişmeleri müteakip, Libya'da yerleşen ve sayıları her geçen gün artan İtalyan topluluğunun ihtiyaçlarına cevap vermek adına İtalyan hükümeti tarafından yeni birçok okul açılmış, barınma ihtiyacı giderilmeye çalışılmış, İtalya'dan Libya'ya olan göç özendirilmiş ve Libya'da ikamet edip oraya yerleşmeleri hususunda teşvik edilmişlerdir. Libya'da İtalyan eğitiminin başlangıcına ilişkin tarihlendirmeyi, bazı araştırmacılar ve tarihçiler tarafından da belirlenen Fransiskan misyonerlerinin Trablus'a yerleşip de o esnada ülkede az sayıda bulunan Hıristiyanların çocukları için küçük bir ilkokul açmıştır.²⁷³

1846 yılında Katolik misyonerlerinden okullarından biri olan Hıristiyanlık, İslam ve Yahudilik olmak üzere üç dinden kız çocuklarının istifade ettiği bir okul inşa etmiştir. Bu kızlar, sayıları 60'ı bulan ve o dönem çoğunlukla Trablus'taki Avrupalıların kullandıkları dil olan İtalyancayı öğrenen bir kız grubu oluşturmayı başarmışlardır. Bu okul mali anlamda Fransiskan misyonerleri tarafından desteklenmekteydi. Bu nedenle, okulun başında, Marsilya'ya yakın bir belde olan ve Kapelet olarak adlandırılan bölgeden gelen Fransız asıllı bir müdüre bulunuyordu. Buna ilaveten okul, aynı zamanda müzik dersleri vermekte olup, bu derslere ise Bulgar

²⁷¹ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 115.

²⁷² *Libya'daki BM Komiserliğinin yıllık raporu*, 85.

²⁷³ *age.*, 107.

bir rahibe olan öğretmen verirdi.²⁷⁴ Ancak bu durum bununla sınırlı kalmamış olup, Hıristiyan Avrupa topluluklarının artışı nedeniyle iki tedbirin alınmasına yol açmıştır. Bunlardan birincisi Libya'da faaliyet gösteren Katolik misyoner grupları kapsamında çalışan bazı rahiplerin istihdamı ve onların misyoner okullarında eğitim yapmalarını sağlayıp hazırlayarak dini çalışmalardan çekilmelerini sağlamaktır. İkincisi de burada eğitim amaçlı okullar inşa etmektir. Bu nedenle İtalyan papalarından oluşan bir grup 1876 yılında Trablus'ta bir toplantı düzenlemişlerdir. Yapılan bu toplantıya, çocukların öğrenim için İtalya'ya gönderilmesi yerine Trablus'ta eğitimlerini gerçekleştirebilmelerini sağlamak adına gerekli eğitim planlaması yapmak ve bunu denetlemek için Livorno'dan Trablus'a gelerek erkek çocuklarının eğitimine ilişkin bir okul açması için Profesör Dr. Janeto Bay'ı davet etmişlerdir.²⁷⁵

1881 yılında misyoner kardeşlerden Fransiskan papaları Trablus'a gelmiş ve daha önce korsanlar tarafından getirilen köleler için kullanılmış olan hapisane binasının yanına erkek çocukları için bir okul kurmuşlardır. Bu okulda eğitim dili İtalyanca ve Fransızca olmuştur. Bu okulun öğrencileri arasında Türk subaylarının çocuklarından birçok öğrenci yer almış olup, bunların sayısı, Trablus'taki gazetelerin Trablus'un İtalya ve Fransa tarafından işgal edilmesi ihtimallerinden bahsetmeye başlaması üzerine, azalma göstermiştir. 1883 yılında bu ilkokulun İtalyan öğrencileri sayısı artış göstermiş olup, burada gerçekleştirilen eğitim faaliyetlerini 1876 yılına kadar Profesör Baci denetlemiştir. Bu artışla beraber, İtalyan Konsolosu Trablus'ta bulunan vatandaşlarına İtalya Dışişleri Bakanlığı'nın bu okula destek vereceğini, misyonunu İtalyan sömürgesinin istediği gibi yerine getirmesi için gerekli takviye ve himayeyi sunacağını tebliğ etmiştir.

1888 yılında İtalyan hükümetinin açılan bu ilkokulun doğrudan kendi denetimine verilmesiyle gelen bu ilk adımı diğer adımlar izlemiştir. Bu ise, İtalyan hükümetinin eğitim için müfredat ve öğretmen sağlaması ve buna ilişkin olarak bir siyaset planlaması yapması anlamına gelmiştir.²⁷⁶

1888 yılında İtalyan hükümeti, Trablus'ta kız çocukları için bir ilkokul ve küçük çocuklar için bir anaokulu kurmuş olup, 16 öğrenci ile eğitime başlayan bir meslek lisesi (sanayi ve ticaret) inşa etmiştir. Bu sanat okulu sadece erkek öğrencileri

²⁷⁴ Libya'daki BM Komiserliğinin yıllık raporu, 89.

²⁷⁵ Libya'daki BM Komiserliğinin yıllık raporu, 89.

²⁷⁶ Steele Greig, *age.*, 10.

kabul etmiştir. Ancak 1907 yılında aynı okulda kız öğrenciler için ayrı bir bölüm açılmıştır. İtalyan okullarının varlığı yalnızca Trablus’la sınırlı kalmamıştır. El-Hums, Bingazi ve Derne şehirlerinde de bazı okullar kurmuşlardır. Bununla birlikte, çocuklar eğitim için anavatanları olan İtalya’ya göndermeye maddi gücü elvermeyen ve ikamet ettikleri yeni yerleşim yerlerinde öğrenim gördürmek isteyen Libya’daki İtalyan yerleşimcilerden toplanan paralarla, yine İtalyan hükümeti tarafından bazı okullar kurulmuştur. Sarf edilen bu çabalar sömürge planlarına hizmet ettiği gerekçesiyle İtalyan hükümeti tarafından teşvik edilmiştir.²⁷⁷

İtalyanlar, kendi çocuklarının ve diğer Avrupalı toplulukların çocuklarının eğitimi alanında sarf ettiği bu çabalar bununla sınırlı kalmamış, aksine Müslüman Arap Libyalıların çocuklarını da bu İtalyan okullarına çekmek için büyük uğraşlar vermişlerdir. Bu anlamda 1904 yılında, İtalyanca eğitimin yanı sıra Fransızca ve Arapçayı da kapsayan bir müfredatı uygulayan okullar açmıştır. Açılan bu okullarda birinci sınıfta kayıtlı Arap öğrencilerin sayısı 45’e ulaşmış, öyle ki Türk hükümeti bu tamahkar projeden rahatsız olmuştur. Bu anlamda Libyalı Arapları bu okullara kayıt yaptırmaktan vazgeçmesi için elinden geleni yapmıştır. Bu anlamda Eyalet hükümeti, Libyalıların ve Türk subaylarının çocuklarını bu İtalyan okullarına kaydetmemeleri için bazı tedbirler almış olup, bu okulların önünde beklemeleri için polisleri görevlendirmiş, bunun yanı sıra eyaletteki diğer yabancı okullarla rekabet edebilmesi ve onlara üstün gelebilmesi için İrfan mektepleri kurmuştur.²⁷⁸ Bu süreçte İtalyan hükümeti tarafından Trablus’ta çeşitli türlerde İtalyan okulları açılmış olup bunlardan bazıları şöyledir: 1874 yılında Trablus’ta kurulan “Gera Chi Okulu”, yine Trablus şehrinde 1878/1879 yılında kurulmuş olan “Marvili Kız Kardeşler Okulu”, 1903 yılında İtalyan Misyoner Cemaatleri Ulusal Konseyi’nin Trablus’ta kurduğu yetimhane ve dispanser. Bu bağlamda, Trablus valisinin 26 Cemaziyel Evvel Hicri 1309, Miladi 1891 yılında Trablus’ta bulunan okulların ve kiliselerin sayısına ilişkin olarak İstanbul’daki Sefarete gönderdiği raporda şu ifade yer almıştır: “Trablus şehrinde üç adet kilise ve beş adet yabancı Hristiyan okulu bulunmaktadır. Bu kiliselerden biri Fransız hükümetine tabi olan Katolik Fransiskan Cemaati tarafından 1740 yılında, yine 1740 yılında kurulan Rum Ortodoks kilisesi ve 1874 yılında Zahra’da kurulan Katolik kilisesidir. Protestanlara gelince, İngiliz Konsolosluğu içerisinde kendilerine ait bir

²⁷⁷ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya’da Eğitimin Gelişimi*, 117.

²⁷⁸ Mahmud Naci, *Trablusgarp*, (Bingazi: Libya Üniversitesi, 1970), 89.

mabet ve Freire Mariente yönetimi altında iki okulları bulunmakta, bunlardan biri kızlar için olup, üç adet de İtalyan okulları bulunmaktadır.”²⁷⁹ Buradan hareketle, İtalyan’ın Libya topraklarını işgal edişinden bir önceki yıl olan 1910-1911 eğitim-öğretim yılında, Libya’daki (Trablusgarp eyaleti) İtalyan okulları aşağıdaki gibidir.

Trablus şehrinde: 1876 yılında erkek çocukları için ilave akşam bölümleri de olan ilkokul. Bu tarihte 13 öğretmeni bulunuyordu. 1878 yılında kız çocukları için ilave meslek eğitim bölümleri de bulunan yine Trablus’ta kurulan ilkokul. O tarihte bu okulda bulunan öğretmen sayısı 12’dir. 1888 yılında kurulan, tıp bölümü ve tahlil laboratuvarı da bulunan teknik okul. Burada bulunan öğretmen sayısı dokuz olup, 1910 yılındaki öğrenci sayısı 63’tür. Bu öğrencilerden 57’si erkek, 6’sı ise kız öğrencidir. Bu sayı, Türk, Fransız, İngiliz, Malta, Alman, Yunan ve İtalyan vatandaşlarını kapsamaktaydı.²⁸⁰

Hums şehrinde: 1890 yılında İtalyan cemaatinin çabalarıyla kurulan ilkokul, 1902 yılında İtalyan hükümetinin kontrolüne girmiş olup, beş öğretmeni bulunmaktaydı. Bu okul okuma yazma bilmeyen büyükler için akşam okuluna dönüşmekteydi.²⁸¹

Bu okullara ilaveten, yardımlarla ayakta duran okullar da bulunmakta olup, bunlar bazıları şöyledir: İtalya Ulusal Misyoner Konseyi’nin yetim çocuklar için Trablus’ta kurmuş olduğu ve idaresinde Fransiskan kız kardeşlerin bulunduğu okul, Fransiskan kardeşler tarafından idare edilen Katolik cemaatine ait erkek çocuklar için ilkokul, Saint Joseph kız kardeşlerin idare ettiği Katolik cemaatine bağlı kız çocukları için ilkokul ve Fransiskan kız kardeşler tarafından idare edilen İtalya Ulusal Misyoner Konseyi’ne bağlı kız çocukları için ilkokul.²⁸² Libya’da okullar açan diğer bir Avrupa gücü ise Fransa’dır. Fransa’daki Katolik Cemiyeti Libya’da bulunan Fransız okulları için yıllık 18 bin Frank harcama yapmaktaydı. Fransız ilkokuluna kayıtlı 200 erkek öğrenci ve 400 kız öğrenci bulunmakta olup, eğitim dili olarak İtalyanca zorunlu tutulmaktaydı. Bununla birlikte Fransızca ilk dil, İtalyanca ikinci dil, Arapça ise

²⁷⁹ *Tarihi Arşiv Vesikaları* Eğitim dosyaları, 278 nolu vesika; Ammar Ciheyder, *Ammar Ciheyder, 100 Yılda Trablus’taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 51.

²⁸⁰ Ammar Ciheyder, *Ammar Ciheyder, 100 Yılda Trablus’taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 52.

²⁸¹ Ali esSadık Hasaneyn, *Libya’da İtalyan kültürünün nüfuzu* (Trablus: Libyalılar Cihad Merkezi Tarihsel Araştırmaları, 1992), 691-765.

²⁸² Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya’da Eğitimin Gelişimi*, 121.

üçüncü dil olarak sıralanmaktaydı. Ancak, 1911 yılında, İtalyan okulları Fransız dilini de öğretmekteydi.²⁸³

Mahmud Naci'nin Trablusgarp Kitabı isimli eserinde 1902 yılında Libya'daki yabancı eğitim ile ilgili bir istatistik verilmiş olup, buna göre Fransız okullarındaki öğrenci mevcudu 80 erkek öğrenci ve 70 kız öğrenci olmak üzere 150 öğrenci, İtalyan okullarındaki öğrenci mevcudu 231 erkek öğrenci ve ilkokullarda 310 kız öğrenci olmak üzere 541 öğrenci, teknik okuldaki öğrenci mevcudu ise 46 öğrencidir.²⁸⁴

1876'dan 1910'a kadar olan dönemde İkinci Osmanlı döneminde Trablusgarp eyaletindeki İtalyan eğitime dair genel istatistiğine bakacak olunursa, aşağıdaki şu bilgileri sıralanabilir.

1888 yılındaki sanayi ve ticaret okullarındaki öğrencilerin sayısı 16 olup, bunlardan 10 tanesi İtalyanlardan kalan 6 öğrenci ise diğer ülke vatandaşlarından oluşmaktaydı. 1901 yılında ise İtalyan öğrencilerin sayısı 17, diğer ülke vatandaşlıklarından olan öğrencilerin sayısı 27'ye ulaşmış olup, bu sayı 1910 yılında artış göstererek diğer ülke vatandaşlarıyla birlikte 40'a, İtalyan öğrencilerin sayısı ise 23'tür.²⁸⁵

Kız öğrencilerin ilkokullarına gelince, 1876 yılı boyunca buradaki öğrencilerin sayısı 0 olmuş, 1889 yılında bu sayı 162 kız öğrenci olmuş, 1898 yılında bu sayı artış göstererek 185'e ulaşmış, 1900 yılında bu rakam 322 öğrenciye yükselmiş ve 1910 yılında ise bu rakam 348 öğrenciye yükselmiştir.²⁸⁶

Erkek öğrencilere ilişkin ilkokullara gelince, sabahçı ve akşamcı olmak üzere ardışık iki öğrenim döneminde 1890 yılındaki sabahçı öğrenci sayısı 284, akşamcı öğrenci sayısı 113, 1899 yılındaki öğrenci sayısı ise sıfır olmuş olup hiç öğrenci olmamıştır. 1900 yılındaki sabahçı öğrenci sayısı 66, akşamcı öğrenci sayısı ise 139 olmuştur. 1910 yılındaki sabahçı akşamcı öğrenci sayısına gelince, sabahçı öğrencilerin mevcudu 433, akşamcı öğrencilerin mevcudu ise 208 olmuştur. 1890 yılı boyunca anaokulu çağındaki çocukların sayısı 126 olmuştur. 1899 yılına gelince bu rakam 207 öğrenciye yükselmiştir. 1900 yılında 200 olan öğrenci sayısı, 1910 yılına

²⁸³ Ammar Ciheyder, *100 Yılda Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998* (Trablus: Tarihsel Araştırmalar için Libyalılar Cihat Merkezi Yayınları, 2006), 52.

²⁸⁴ Mahmud Naci, *Trablusgarp tarihi*, 96.

²⁸⁵ Rafet Güneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 122.

²⁸⁶ Rafet Güneymi ElŞeyh, *age.*, 123.

gelindiğinde ise bu rakam 275 öğrenciye ulaşmıştır.²⁸⁷ Sunulan bu veriler aracılığıyla aşağıdaki gerçekler ortaya çıkmıştır:

İtalyanlar, Avrupalı topluluklar ve bazı Türk subaylar çocuklarının ve ailelerinin ilköğretim (anaokulları), ilköğretim ve lise eğitimleri için genel olarak buldukları ve ikamet ettikleri yerlerde uygun yerler bulmuşlardır. İkamet yerlerine yakın yerlerde eğitim müessesesi bakmalarının nedeni ise çocuklarının eğitimlerini gözetim altında tutmak, rehberliklerini doğru şekilde ve kendi görüşlerine uygun olarak gerçekleştirmektir. Özellikle ilköğretim düzeyinde erkek ve kız çocukları için okullara rastlanmıştır olup, bu da İtalyanlar nezdinde kızlarını okutma yönünde bir rağbet olduğunu ve kızlarına da erkek çocuklarına sağlanan fırsatlara benzer fırsatları sunmak istediklerini gösterir. Bu ise Libya topraklarındaki İtalyan yerleşimiyle bağlantılı bir arzu olarak yapılmış bir plandır. Libya'daki İtalyan sanayi ve ticaret meslek okulunun varlığı, İtalyanların sömürgeleştirmeyi arzuladıkları yeni topraklardaki yaşam şeklini kendi kontrolü altına alma ve nüfuzunu yayma hırısı, onların teknik ve mali ehemmiyetin bilincinde olduklarına işaret eden açık bir delildir.

İtalyanlar, daha çok insanı kendisine çekmek adına izlediği genel bir siyaset olarak, çoğunluğu Malta ve Yahudi vatandaşlarının çocuklarından oluşan, az sayıda da olsa Türk subaylarının çocuklarından bir bölümünü ve İtalyan okullarında eğitim görmek amacıyla oraya kaydolmak için can atan ve adeta bu eğitimden büyülenen bazı Libyalıları öğrenci olarak kabul etmek için çalışmıştır. Libya'daki İtalyan eğitimi, ikinci Osmanlı dönemi boyunca gözle görülür bir şekilde hızlı bir gelişme göstermiştir. Bu ise Libya'da yerleşip burada çalışmak amacıyla Libya'ya gelmek isteyen İtalyan göçmenlerin sayısında istikrarlı bir artış meydana geldiğine delalet eden bir olgudur. Aynı şekilde, İtalyan hükümetinin hedeflerini gerçekleştirmek adına bu göçü teşvik ettiğine dair bir delildir. Son yıllarda, farklı eğitim kademelerindeki öğrencilerin sayısında belirgin ve istikrarlı bir artış olduğunu göstermektedir.²⁸⁸ Bu bağlamda, (Libya) Trablusgarp eyaletindeki İtalyan öğrencileri, yabancı öğrencilerin ve İtalyan okullarının sayısının düzenli bir şekilde artış gösterdiğini söyleyebiliriz. Özellikle de İtalya'nın Libya'yı işgal ettiği 1911 yılında, Libya'da birçok İtalyan okuluna rastlanır. Bunlardan bazıları şöyledir:

²⁸⁷ Rafet Guneymi ElŞeyh, *age.*, 122-123.

²⁸⁸ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 124; Ammar Ciheyder, *100 Yılda Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 52.

El sanatları müzesi, tahlil laboratuvarı ve tıp bölümü de bulunan, 63 öğrenci ve 10 öğretmene sahip bir meslek okulu, 127 öğrenci ve 13 öğretmenin bulunan erkekler için bir ilkokul, 148 öğrenci ve 13 öğretmeni olan büyükler için bir gece okulu, 348 öğrenci, 12 öğretmeni olan ve meslek eğitimi için ilave bir bölümü olan bir kız ilkokulu, 135 erkek öğrenci, 125 kız öğrenci ve 4 öğretmeni bulunan bir anaokulu, kız ve erkeklerden 11'er kişi barındıran Ulusal Misyoner Konseyine bağlı bir yetimhane, Fransiskan kardeşlerin idare ettiği ve 166 erkek öğrenci barındıran Katolik Misyoner Cemaatine bağlı bir erkek okulu, 353 mevcutlu Saint Joseph kız kardeşlere ait olan bir okul bulunmaktadır.

Hums şehrinde bulunan diğer bazı okullara bakacak olunursa 60 öğrenci ve 5 öğretmeni bulunan büyük erkek öğrenciler için bir ilkokul, 92 öğrenci ,5 öğretmeni ve el sanatları müzesi bulunan okuma yazma bilmeyenler eğitimi için bir okul, 75 öğrencisi bulunan İtalya Ulusal Misyoner Konseyi'ne bağlı bir kız okulu bulunmaktadır.²⁸⁹ Bu istatistikler, misyoner okullarının ve hükümetin kontrolünde olan İtalyan Hükümeti okullarını da kapsamaktadır.

Erkek öğrencilerin sayısı kız öğrencileri az bir sayıda geride bırakmış olup, bu da kızların eğitimine gösterilen ihtimamın ailesi tarafından eşit bir temelde yürütüldüğünü göstermesi bakımından önemlidir. Bütün okullardaki öğretmenlerin sayısı eyaletteki okullarda bulunan öğrenci sayısından daha azdır. Bu da öğrencilerle öğretmenlerin sayısı arasında bir uyum olmadığını gösterir. Katolik misyoner okullarındaki öğretmen sayısının eğitim istatistiklerinde zikredilmediği mülahaza edilmektedir. Bu durum, bu okullardaki eğitim öğretim faaliyetinin rahip ve rahibeler tarafından gerçekleştirildiğine işaret ediyor. İstatistiklerde yer alan yetişkinlerin eğitime yönelik okulların mevcudiyeti bilgisi, İtalyanların, Libyalılardan okuma yazma bilmeyenlerin eğitime ilişkin gerçek arzusunu göstermemekte, bu siyaset Libyalıların sevgisini kazanıp onlara tesir etmeyi amaçlayan bir durumdur.²⁹⁰

2.3. 1884-1911 Yılları Arasında Trablusgarp Vilayetindeki Resmi Osmanlı Okulları

Hem Türklerin hem de Libyalıların çocuklarının kaydoldukları ve eğitim gördükleri, İkinci Osmanlı Dönemi'nde resmi hükümet okulları olarak kurulan Modern

²⁸⁹ Rafet Guneymi ElŞeyh, *age.*, 126.

²⁹⁰ Rafet Guneymi ElŞeyh, *age.*, 126.

Osmanlı Okulları ifade etmektedir. Hükümetin resmi eğitimi Libya’da, özellikle de Osmanlı eyaletlerinde, genel manada ancak Miladi 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmıştır. Daha önce bahsedildiği üzere şu söylenebilir 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında genel anlamda Osmanlı Devleti ülkenin tamamında özel olarak da Trablusgarp vilayetinde askeri olmayan sivil okulların kurulmasındaki hedef, Osmanlı Devleti’nin ve ona bağlı olan eyaletlerin görevle ilgili özel personel gereksinimlerini karşılamak üzere ihtiyaç duyduğu personelleri mezun etmektir. Bu okullar, İptidai (ilk), rüştiye (orta) ve idadi (lise) okulları olarak inşa edilmiş olup, yalnızca Trablusgarp eyaleti gibi Osmanlı eyaletleriyle sınırlı kalmıştır. Öte yandan, inşa edilen yüksek okullara gelince bunlar Osmanlı Sultanlığı’nın merkezi olan İstanbul’da kurulmuştur.

Bu bağlamda 19. yüzyılın son on yılında sivil (mülkiye) mekteplerin oluşumları aşağıdaki gibi olmuştur:

İptidai Mektepleri: Bu okullardaki eğitim süresi üç yıl olmuştur.

Rüştiye Mektepleri: Bu okullardaki eğitim süresi de üç yıl olmuştur.

İdadi Mektepleri: Bu okullardaki eğitim süresi ise beş yıl olmuştur.

Bunun dışında zirai ve sınai okullar ile öğretmenleri vardır.

Osmanlı Sultanlığı’nın merkezinde kurulan yüksek okullardan bazıları şöyledir Tıp Okulu, Hukuk Okulu, Siyaset ve Yönetim Okulu (Mülkiye-yi Şahane olarak bilinir), Hâkimler Okulu, Ticaret Yüksek Okulu, Tarım Yüksek Okulu, Öğretmen Yüksek Okulu, Baytarlık Okulu, Mühendislik Okulu, Sanayi-i Nefise Okulu (Güzel Sanatlar). Libya’daki (Trablusgarp) eğitime gelince burada İptidai Mektepleri, Rüştiye Mektepleri ve İdadi Mektepleri vardır ve bu durum 1901 yılında Dârülmualimîn ve 1909 yılında Tarım Meslek Okulu kurulana dek böyle devam etmiştir. Trablusgarp’ta Osmanlı Hükümeti’nin yüksek eğitim alanındaki faaliyetine gelince, bu anlamda varlık gösterememiş olup, eyalette yüksek okul türünden herhangi bir okul tesis edilmemiştir.²⁹¹ Bu bağlamda, Osmanlı eğitiminin her aşaması ve türü ayrı ayrı şöyle açıklanabilir:

²⁹¹ Amar Ciheyder, *Sanayi ve Sanat Okulu* (Trablus: Cihat Merkezi Yayınevi, 2000), 45, *Aynı şekilde Trablus Eyaleti Salnamesi (yıllık)*, Sayı hicri 1286, 7879, Sanayi ve Sanat Okulu’ndan atıf, age., 45.

2.3.1. İlkokullar (İptidai Mektepler)

19. yüzyılın ortalarında düzenli eğitim adına Trablusgarp eyaletinde gerçekleşen ve örneğin İptidai mekteplerinin açılışı, diğer idadi mekteplerinin açılışı ve üçüncü olarak da Trablus şehrinde Vali Turgut Paşa yönetimi döneminde erkekler için lise okullarının açılışını kapsayan basit gelişmeye rağmen, o dönemden beri Osmanlı hükümeti, kendisine tabi vilayetlerde, özellikle de Maarif Müdürlüğü'nün adının 1875 yılında İstanbul Maarif Sistemi olarak değişmesi ve 1884 yılında Genel Eğitim Kurumu olarak adlandırılmasına değin eğitimin zorunlu hale getirilmesi için çalışmıştır. Son olarak da 1899 yılında Genel Eğitim Memuru atanmış olup, Genel Müfettiş veya Genel Müdür unvanını taşımıştır.²⁹² Bu açıdan Osmanlı hükümeti her şehirde ve köyde masraflarını üstlenmeksizin çocuklar için yeni okullar inşa etmeye ve açmaya çalışmıştır. Ancak bu okulların masraf ve giderlerini ise çocuklarını okutmak isteyen vatandaşlardan imkanlarına göre ayni veya nakdi yardımlar alarak sağlamıştır.²⁹³ Bu anlamda, Libyalı vatandaşlar çocuklarının, (her yönüyle hazırlıklı öğretmenlerin ve faydalı kitap ve risalelerin kendileri tarafından Asitane'den getirilerek kullanılmasıyla yeni İptidai okullar inşa edilen Dârussaâde'de (Dersaâdet) olduğu gibi) güzel sonuçları tecrübeyle sabit olan yeni usulde öğrenim görmelerini isteyen ahalinin yaptığı bağışlar ve hayırlarla Trablusgarp eyaletinde okulların açılması için çalışmıştır.²⁹⁴

Bu okullar 3 yıllık eğitim anlamına gelen 3 sınıftan oluşmaktaydı. Öğrenciler bu okullarda; Arap dili, Türk dili, İslam dini, Türk tarihi, matematik ve coğrafya derslerini görmekteydi. Söz konusu bu okulların denetimi, muhtemelen, masraf ve giderlerini üstlenmeyen Eyalet idaresi tarafından yapılmaktaydı. Çocukların eğitimi için okul inşa etmek isteyen Libya'daki her şehir ve nahiyenin ahali, aralarında bağış toplayarak binayı inşa etmek zorunda olup, daha sonra okulun açılmasına izin vermesi için Vali'ye dilekçe verirlerdi. Buna ilaveten, okuldaki eğitimi vermek üzere Vali tarafından tayin edilen öğretmenin maaşı ve diğer okul masraflarını kendilerinin karşılayacağına dair Vali'ye bir de taahhüt verirlerdi. Bu okulların açılışına istinaden çoğu zaman kutlama yapılırdı. Bu kapsamda Eyaletin resmî gazetesi olan Trablusgarp gazetesi okulun açılışını yayınladığı şu yazısıyla kutlamıştır: “Eyaletin birçok

²⁹² Ahmed Naib elEnsari *Önceki* (Kahire: Toparlayan Yayınevi, 1961), 376.

²⁹³ Osmanlı Anayasası, İkinci bölüm, *Age.*, 156.

²⁹⁴ Düzenleme Direktörü Okulları Açık, *Trablusgarp gazetesi*, 1 Şubat ,1881, 2.

bölgesinde kendi bütçeleriyle açılan İptidai Mektepleri. Devletin ve milletin ruhu olan bilginin terakkisi için, bilginin miktarını ve gerekliliğini değerli kılacak daha fazla ilaveler olmasını arzu ediyor ve buna daha fazla ihtimam gösterilmesine ayrıca ihtiyaç duyuyoruz.” Bu anlamda, yine Trablusgarp gazetesinin 1904 yılında çıkan sayısındaki şu ifadeye bakabiliriz: “Ahalinin yardımıyla Mısallata Kazası’nda yeniden inşası kararlaştırılan Hamidi İptidai Mektebi’nin temel atma töreni Kaza’daki memurların tamamı, eşraf, ahali ve öğrencilerin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Bu esnada, bu güzel vesileyle Celaletli Halife-yi Azam’a devamlı bir surette dua edilmiş ve şahsına sağlık ve afiyet dilenmiştir. Bunun anlamı, inşa edilmesi ilan edilen okulun masraflarının bölge halkının çabalarıyla giderilmesi, böylece okulun ulusal bir okul haline gelmesi ve bu süreçte Osmanlı hükümeti tarafından hiçbir müdahalede bulunulmamasıdır. Osmanlı hükümetinin karıştığı tek kısım okulun kurallarını, çalışacak kişileri, okuyacak olanları ve ilmi ve edebi müfredatları belirlemektir.²⁹⁵

Okul bu ilanı müteakip açılışından itibaren çalışmaya başlar. Diğer Osmanlı okullarında olduğu gibi burada da eğitim süresi 4 yıla ayrılır. İlk sene hazırlık şubesi olarak adlandırılır, daha sonra birinci sene, ikinci sene ve son sene olarak devam eder. Bu da resmi ilkokullardaki eğitim süresinin üç yıl olduğunu gösterir. İlk sene hazırlık şubesi olup, öğrencileri birinci sınıfa hazırlar. Bu haliyle günümüzdeki anaokullarıyla eşdeğerdir. Ancak başlangıçta bu okulların sayısı, özellikle de Trablusgarp eyaletinde, çok fazla artış göstermemiştir. Anayasal darbenin ortaya çıkışına kadar Trablus ve Bingazi gibi büyük şehirlerle sınırlı kalmıştır. 1908 anayasası, birçok reformu içermekte olup, bunlardan eğitimle ilgili olanı Fransız eğitim sisteminden alıntılanan reformları kapsamıştır. Buna göre, öğrencilerin kabulünü ve öğretmenler için kararlaştırılan vasıflar, görevler, ödüller, onlara uygulanacak yaptırımlar ve gerekli sağlık tedbirlerini düzenleyen bazı talimatlar ortaya konmuştur.

Osmanlı Devleti’ne bağlı tüm eyaletlerinde uygulanacak olan ve saltanat merkezindeki Eğitim Bakanlığı tarafından çıkarılan, ilkokullarda ihtiyaç duyulan çalışma koşulları aşağıda sunulmuştur. Hicri 1327, Miladi 1908 yılında Osmanlıca olarak yayınlanan şartlar şöyledir:

²⁹⁵ Okul inşa etmek, *Trablusgarp gazetesi*, 26 Eylül, 1910, 1; Düzenleme Direktörü, okul inşa etmek *Trablusgarp gazetesi*, 22 Şubat, 1905, 2.

Öğrenciler 7 yaşından 11 yaşına kadar okula kabul edilebilecek olup, okulları olmayan köyler 3 yıl boyunca bu uygulamadan muaf tutulacaktı. İptidai mektepte eğitim verecek öğretmen Dârümuallimîn'den diploma almamışsa görevlendirmesi yapılmazdı. Bu okulda eğitim verecek öğretmenin idadi (lise) okullarındaki öğretmenler tarafından sınava tabi tutulması neticesinde yeterliliğini ve çalışmaya elverişli olduğunu ispat etmesi durumunda tayini gerçekleştirilirdi. Öğretmen, meslektaşlarının da yardımıyla, öğrencilerinin eğitimiyle ilgili sorumluluğun tamamını üstlenirdi. İlköğretim okullarına tayin edilecek öğretmenlerin Dârümuallimîn'den diploma alması veya yeterlilik sertifikasıyla birlikte adli sicil belgesi (hüsnü hal belgesi) alması gerekirdi. Öğretmenler öğrencilerinin Ulu-l Emre itaat etmesi, bununla birlikte ebeveynlerine, büyük öğretmenlere, büyüklerine ve vatanlarına itaat etmeleri için onları eğitirdi. Aynı şekilde öğrencilerin, arkadaşlarını sevmeleri, birbirlerine kötülük yapmamaları, onları kötü yola sevk edecek ve davranışlarını olumsuz etkileyecek insanlarla beraber olmamaları için çaba sarf ediyorlardı. Burada amaç, öğrencilerin ahlakının yükseltilmesi, İslami terbiye ile yetişmeleri, ilim ve irfan talep etmenin dünyada ve ahirette onlara menfaat sağlayacağını vurgulanması ve cehaletin onlara zarar vereceğinin akıllarına ve zihinlerine uygun düşecek bir yöntemle kendilerine anlatılmasıdır. Okulda uyumak kati bir şekilde yasaklanmıştır, nitekim orası ev değil, eğitim ve öğretimin merkezidir. Okuldaki öğretmenler okul binasına ilişkin tüm sorumlulukları üstlenirler. Okulda herhangi bir hasar meydana gelmesi durumunda tehlikenin büyümemesi için bu durumu sorumlulara bildirmekle yükümlüdürler. Her öğretmen müfredata uymakla mükellef olup, öğrencilerin kapasitelerini aşan müfredat harici dersler veremezler. Her okulun, adının açık ve okunaklı bir hat ile yazıldığı ilan levhasının olması zorunludur. Öğretmenler eğitime ayrılan süreyi muhafaza etmek ve okula geliş gidiş saatlerine riayet etmek zorundadır. Öğretmenler, tatil günleri hariç her gün okula öğrencilerden önce gelmek zorunda olup, son öğrenci okuldan çıkana dek okuldan ayrılamazlardı. Öğretmen zorlayıcı bir bahanesi olmadığı sürece okula gelmemezlik yapamaz. Bu, okuldaki çalışma mesaisi esnasında arkadaşlarıyla buluşmaması lazımdır. Öğretmenler ve müstahdemlerin Maarif müdürünün onayı olmadan akrabalarını ziyaret amacıyla veya hava değişimi amacıyla okulu terk etmesine müsaade edilemez. Öğretmenin okul dışında ticaret veya başka bir işle iştigal etmesi yasak olup, sadece seçimlere katılmasına müsaade edilebilir. Öğretmenler dersin başlangıcından önce sınıfta olmalı, dersin sona

ermesinden önce sınıfı terk etmemeli ve mola sırasında öğrencilerini denetlemelidir. Okuldaki öğretmenler ve müstahdemler görevleriyle ilgili olmayan konularda öğrencilerle iletişim kurmamalıdır. Öğrencilerin yanında uygun olmayan hareketler yapmamalı, sınıflarda sigara içmemeli, sınıfta iken takımını ve kravatını çıkarmamalıdır, bilakis sınıf içerisinde daima takımı elbiselerini eksiksiz giymelidirler. Her okulda yedi resmi kayıtlı eşyalar (siciller) bulunmak zorundadır. Bunlardan birincisi, Kur'an-ı Kerimler, haritalar, sıralar, mobilyalar ve eğitim gereçleri gibi dayanıklı ve sabit eşyaları kapsar. İkinci sicile gelince bu, her öğrenci ile ilgili bilgilerin bulunduğu öğrenci kayıt defterini kapsar. Üçüncü sicil yoklamanın yapıldığı defterdir. Öğrencilerin devamsızlıklarına ilişkin bilgiler bu defterde derlenerek her ay Maarif Müdürüne gönderilir. Dördüncü sicil okulun gelir ve giderlerine ilişkin kayıttır. Beşinci sicil mektupların resimlerini, tarihlerini ve rakamlarını içerir. Altıncı sicil müfettişe özel olup, buna müfettiş tarafından ilgili mülahazalar ve genel kurallar kaydedilir. Yedinci ve sonuncu sicil ise okulun öğrencilerinin sağlık kayıtlarına ilişkindir. Öğretmenler her üç ayda bir okulun durumuyla ilgili genel bilgileri Maarif Müdürüne gönderir. Eğitim öğretim yılının sonunda ise talep edilen istatistik çizelgeleri doldurulup gönderilir. Küçük şehirlerde ve büyük köylerde kız çocuklarının okulları erkeklerin okullarına yakın ise, mola vaktinde olsalar dahi bir araya gelmeleri yasaklanır. Her cinsiyet için bir okul olması ve her okulun da erkeklerin ve kızların ayrı ayrı girip çıkabilecekleri farklı iki girişinin bulunması gerekir. Öğretmenin her öğrenciye iyi muamele etmesi ve eşit davranması gerekmekte olup, öğrenciler arasında hiçbir ayrıma gidemez. Öğrencilerin darp edilmesi ve onlara fiziki zarar verilmesi kati surette yasaklanmıştır. Bu anlamda öğretmenin öfke sınırını aşmaması, uygunsuz sözler söylememesi, öğrencilere bağırması ve düzenlerini bozmaması gerekir. Bu fiilleri yapan öğretmenler mahkemeye gönderilir. Öğretmenin şahsi ihtiyaçları için mesai esnasında okuldan herhangi bir gerekçeyle ayrılması yasaktır. Öğrencileri korkutabilecek tabut, falaka veya sopa gibi eşyaların sınıfa konulması kesinlikle yasaktır. Kanuni yaş geçenler okula kabul edilemez.

Okula kabul edilecek öğrencilerin bulaşıcı hastalıklara yakalanmış olmaması, su çiçeği hastalığına karşı doktor onaylı aşı kartlarının bulunması ve Osmanlı doğum belgesi (tezkire Osmaniyye) sahibi olması gerekir. Bu belgeleri ve şartları yerine getiren öğrencinin okul kaydı yapılırdı. Eğitim öğretim yılı esnasında bir okuldan başkasına intikal edecek öğrencinin kaçınıcı sınıfta olduğunu ve notlarının ne olduğunu

ifade eden belge verilir. Okulda kayıtlı öğrencilerin düzenli olarak okula gelmesi ve tahsiline devam etmesi gerekir. Öğrencilerin bıçak gibi yaralayıcı alet edevat taşınması veya sigara ve konserve ve benzeri şeyleri getirmesi kesinlikle yasaktır. Öğretmenin, öğrencileri tek ayak üzerinde durma ve ilave ödevler verme gibi basit şekilde cezalandırmasına müsaade edilir. Bunun dışında öğrencilere ihtar verebilir sonrasında azarlayabilir veyahut cuma günü okula iki ya da üç saatliğine gelmesini sağlayarak, öğretmenlerden birinin gözetiminde okuma yaptırabilir. İhmalde bulunan veya arkadaşlarını gülmeye zorlayıp bunu tekrar eden öğrenciler hakkında uyarı gönderilir.

Okulda çalışan görevlilere veya öğretmenlere saygıda kusur eden öğrenciler azarlanabilir. Okulda arkadaşlarına küfreden veya onları döven öğrenciler Cuma tatilinden mahrum bırakılır ve aynı şekilde daha önce elde ettiği başarı belgelerinden yoksun bırakılırlar. Bu başarı belgeleri yazılı olarak üç notlandırma derecesi (Aferin, iyi, mükemmel) olarak ifade edilir ve derslerine ve davranışlarına ilişkin olarak verilir ya da isimleri şeref tablosundan silinir. Öğrenciler arasından öğretmenlerine karşı suç işleyenler olduğunda; bu durum velisine, eğitim kuruluna ve polise bildirilir. Uyarı veya ihtar bir fiilin tekrar edilmemesi için bir nasihat olarak değerlendirilir. Azarlama veya kınama ise kötü davranışların artması neticesinde tek ayak üzerinde durma cezası veya Cuma tatilinin iptal edilmesiyle 07.30-09.30 saatleri arasında okula gelerek iki saat boyunca yazı yazması şeklinde uygulanır. Final sınavına kısmen veya tamamen hastalık veya kabul edilebilir bir özrü sebebiyle katılmayan öğrenciler, bir ay sonra tekrar imtihan edilene dek okula devam eder. Herhangi bir özrü olmadan ayda üç defa devamsızlık yapan, okul ödevlerini yapmayan, arkadaşlarından geri kalan, kıyafetlerine ve kitaplarına özen göstermeyen öğrencinin olduğu durumlarda verilen ödüller geri alınır ve bundan yoksun bırakılır.

Devamsızlığa dikkat eden, derslerine çalışan, arkadaşlarına yardımcı olan her öğrenciye; “aferin, iyi, mükemmel” derecelerine ilişkin bir belge verilir. Bunlardan her dört “aferin” “iyi” derecesine eşittir. İki “iyi” derecesi bir “mükemmel” seviyesine denk gelir. Her iki “mükemmel” derecesi ise onur levhasına öğrencinin isminin yazılmasını sağlar. Bu başarı dereceleri matbu belgelerdir. Onur levhası veya tablosuna

gelince bu levha, okulun uygun bir yerine konur ve üzerinde onur derecesini almaya hak kazananların isimleri açık bir hat ile yazılır.²⁹⁶

Aynı yönetmelik, okullarda meyve, kar veya buzla soğutulmuş su satılmaması hususunda uyarıda bulunan birçok sağlık önlemine dair tedbirleri düzenlemiştir. Öğrencilerin havanın güzel olduğu günlerde öğretmenlerinin gözetiminde piknik yapmasına müsaade edilmiştir. Okul her gün süpürülür, temizlenir, sınıfı havalandırmak için pencereleri açılır ve öğrencilerin yerlere tükürmemesi hususunda gerekli eğitim verilir. Bulaşıcı hastalıklara yakalanan öğrenciler evlerine gönderilir ve enfeksiyon sona erene kadar da okullarına gelmezler. Aynı şekilde hastalanan öğrencinin de kardeşinin de okula girişine müsaade edilmez ve okulun herhangi bir çıkış kapısından çıkarılarak belediye doktoruna bilgi verilir.²⁹⁷

Yönetmelik aynı zamanda, okulda temizlik işlerini yapan kapıcıların görevlerini de düzenlemiştir. Bu kapıcıların görevleri arasında; temizlik işleri, kaloriferin yakılması ve okulda çalışanlar ve Maarif İdaresi'nden gelenler dışında kimsenin okula girmemesini sağlamak yer alır. Yine bu bağlamda yönetmeliğin son maddesi, öğretmenlerin müfredatın tamamını uygulamasını mecburi kılan maddedir. Nitekim belirli zamanlarda ve ansızın okulu ziyarete gelen müfettiş, öğretmene okulla ilgili ihmal edilen yönlerin olup olmadığı sorar ve eğer varsa hakkında şikayetçi olur.²⁹⁸ Bu hususta zikredilmeye değer olan bir başka olgu ise; erkekler için ilkokullardaki eğitim süresinin üç yıl olduğu ve bundan öncesinde günümüzdeki anaokuluna denk gelen hazırlık sınıfının varlığıdır. Bu sınıfın işlevi öğrencileri ilkokulun birinci sınıfında düzenli olmaya hazırlamaktır. Bu tek sınıflık bir okul olup, bir yıllık eğitim öğretime veya günümüzdeki anaokuluna denktir.²⁹⁹

Erkeklerle ait ilkokullardaki çalışma planlarına gelince, Hicri 1325-1326, Miladi 1907-1908 tarihli olarak yayınlanmış olan eğitim-öğretim planından şu bilgiler ortaya çıkmıştır: İlkokulda okuyan öğrenci okuldaki eğitimi boyunca “Alfabe, Hesap, Hüsn-ü Hat, Kur'an-ı Kerim, İlmü-l Hal (Din), Kıraat, İmla, Tecvid, Tarih, Coğrafya, Muhtasar Sarf ve Nahiv, Ahlaki ve Medeni Bilgiler, Teknik ve Sıhhi Bilgiler derslerini okurdu. Okullarda okutulan ders saatinin toplam sayısı her sınıf için 24 saat olup, hafta

²⁹⁶ *Tarihi Arşiv Vesikaları* Maarif Dosyası; Rafet Güneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 132-138.

²⁹⁷ Rafet Güneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 135.

²⁹⁸ Rafet Güneymi ElŞeyh, *age.*, 136.

içi bütün sınıflarda okutulan ders maddesi oranı bir ile 12 saat arasındadır. Örneğin hazırlık sınıfındaki öğrenciler “Alfabe” dersi maddesi için 12 derse ayrılan 24 dersin 3 maddesini okurlardı. “Hesap” ders maddesi için altı saat ders görürler, “Hüsn-ü Hat” maddesi için ise yine altı saat ders görürlerdi. Birinci sınıfta okutulan ders maddelerine gelince, 24 ders saatinde altı madde görürlerdi ki bunlar; “Hesap” maddesi için üç ders saati, “Hüsn-ü Hat” maddesi için bir ders saati, “Kur’an-ı Kerim” maddesi için altı ders saati, “İlmu-l Hal” (din) maddesi için üç ders saati, “Kıraat” maddesi için altı ders saati ve “İmla” maddesi için altı ders saati şeklindedir.³⁰⁰ İkinci sınıfa gelince, bunlar da 24 ders saatine bölünen 9 maddeyi ders olarak görürlerdi. “Hesap” maddesi için 3 saat, “Hüsn-ü Hat” maddesi için bir saat, “Kur’an-ı Kerim” maddesi için beş saat, “İlmu-l Hal (din)” maddesi için üç saat, “Kıraat” maddesi için dört saat, “İmla” maddesi için üç saat, “Tecvid” maddesi için iki saat, “Tarih” maddesi için iki saat ve “Coğrafya” maddesi için ise bir saat ders yaparlardı. Üçüncü sınıfta ise 12 ders maddesi okurlardı. Bunlardan “Hesap” maddesi için iki saat, “Hüsn-ü Hat” maddesi bir saat, “Kur’an-ı Kerim” dersi için altı saat, “İlmu-l Hal (din)” dersi için iki saat, “Kıraat” dersi için üç saat, “İmla” dersi için iki saat, “Tarih” dersi için iki saat, “Coğrafya” dersi için bir saat, “Muhtasar Sarf ve Nahiv” dersi için üç saat, “Ahlaki ve Medeni Bilgiler” dersi için bir saat ve “Teknik ve Sıhhi Bilgiler” dersi için ise bir saat öğrenim görürlerdi.³⁰¹

Kız ilkokullarındaki ders planına gelince dört sınıfa bölünmüş ortalama 14 madde (ders) olarak hazırlık sınıfı, birinci sınıf, ikinci sınıf ve üçüncü sınıf olmak üzere bütün sınıflarda 26 saat öğrenim görürlerdi. Kız öğrenciler, “Alfabe, Hesap, Hüsn-ü Hat, El İşleri, Kur’an-ı Kerim, İlmu-l Hal (din), Kıraat, İmla, Tecvid, Tarih, Coğrafya, Muhtasar Sarf ve Nahiv, Ahlaki ve Medeni Bilgiler, Teknik ve Sıhhi Bilgiler maddelerini okurlardı. Bu ders ve maddeler aşağıdaki yönteme göre sınıflara ayrılmıştır: Hazırlık sınıfında 12 saat Alfabe dersi, Hesap dersi için altı saat, Hüsn-ü Hat dersi için aynı şekilde altı saat, El İşleri dersi için haftada iki saat öğrenim görürlerdi. Birinci sınıfta öğrenim gören kız öğrenciler ise Hesap dersini haftada üç saat, Hüsn-ü Hat dersini bir saat, El İşleri dersini iki saat, Kur’an-ı Kerim dersini altı

²⁹⁹ Sanayi ve Sanat Okulu, *age.*, 46.

³⁰⁰ *Maarif Nezareti Umumi Salnamesi (Eğitim Bakanlığı Umumi Yıllığı)*, Sayı 4, Hicri 1319, 170-171; *Ammar Ciheyder, 100 Yılda Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 46; Rafet Güneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 139-140.

saat, İlmü-l Hal (din) dersini üç saat, Kıraat dersini altı saat ve İmla dersini ise beş saat öğrenim görürlerdi.³⁰² İkinci sınıfta öğrenim gören kız çocuklarına gelince Hesap maddesini haftada üç saat olarak, Hüsn-ü Hat maddesini bir saat, El İşleri maddesini iki saat, Kur'an-ı Kerim maddesini beş saat, İlmü-l Hal (din) maddesini üç saat, Kıraat maddesini dört saat, İmla maddesini üç saat, Tecvid maddesini iki saat, Tarih maddesini iki saat, Coğrafya maddesini bir saat olarak görürlerdi. Üçüncü sınıftaki kız öğrenciler ise; haftada iki saat Hesap dersi, bir saat Hüsn-ü Hat dersi, iki saat El İşleri dersi, altı saat Kur'an-ı Kerim dersi, iki saat İlmü-l Hal (din) dersi, üç saat Kıraat dersi, iki saat İmla dersi, iki saat Tarih dersi, bir saat Coğrafya dersi, üç saat Muhtasar Sarf ve Nahiv dersi, bir saat Ahlaki ve Medeni Bilgiler ve bir saat Teknik ve Sıhhi Bilgiler dersini görüyorlardı.³⁰³ Hazırlık sınıfındaki öğrencilerin kendileri için okulda özel olarak ayrılan bir odasının bulunmadığı durumda; Alfabe, Zihinsel Hesap, Kitabet ve El İşleri derslerini beş ay boyunca görmeleri ve sonrasında ise birinci sınıfa geçmeleri bu hususta zikretmeye değer bir diğer bilgidir. Ancak okulda hazırlık sınıfı için bir oda bulunuyorsa, öğrenciler bir yıl boyunca burada eğitim görürlerdi. Kızlara ait okulların kendine ait bir hususiyeti vardı. Bu anlamda, ilkokullara devam eden kız öğrenciler, müfredat dışında müzik dersleri de alırlar, bu derste okuldan ayrılmadan önce her gün 15 dakika boyunca bestelenmiş dini ve ulusal şarkılar söylerlerdi.

Eğitim dönemine ilişkin tarihi belgelerde yapılan gözlemden yola çıkarak, Genel Maarif Nezareti (Genel Eğitim Bakanlığı) İstatistikler İdaresi'nden sadır olan tabloya göre eyaletin merkezinde, eyaletlerde ve buna tabi kaza, nahiyeye ve köylerde kurulan okullara ilişkin beyanat ve bilgi verildiğini müşahede edilebilir. Bu tabloda, okul bulunan sancak, kaza, nahiyeye veya köylerin isimlerine ilişkin bilgiler verilmiş olup, yine bu anlamda okulların türüne dair İptidai mi yoksa rüştiye mektebi mi olduğu, eğitim yılı sayısı, erkek okulu mu yoksa kız okulu mu olduğu, erkek öğrenci sayısı, resmi kayıtlı ve dinleyici kız öğrencilerin ayrı ayrı sayıları verilmiştir. Eğer okul karma eğitim yapan bir okul ise tabloda ona ayrılan haneye bu bilgi yazılırdı. Sonrasında gelen haneye ise eğitim öğretim yılı boyunca bu okula kayıt yaptıran öğrencilerin toplam sayısı, aynı yıl içerisinde hastalık, vefat ve kovulma gibi

³⁰¹ *Trablus Tarihi Arşiv Vesikaları*, Maarif dosyaları, Rafet Güneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 140.

³⁰² Rafet Güneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 141.

³⁰³ Rafet Güneymi ElŞeyh, *age.*, 140.

gerekçelerle okulu terk eden öğrencilerin sayısı ve bunların sebepleri yazılırdı.³⁰⁴ Yine aynı tabloda, öğrencilerin ebeveynlerine ilişkin ayrılan hanede, ayrı ayrı olarak yerine getirdikleri önemli vazifeler, hangi (toplumsal) tabakaya (ulema tabakası, dava vekilleri, subaylar, memurlar, öğretmenler, doktorlar, mühendisler, tüccarlar, meslek erbabı, çiftçi veya hizmetçi) mensup olduklarına dair bilgiler yer almaktaydı. Tabloda bahsedilmeyen meslek veya vazifelere ilişkin de bir hane konulmuştur. Bu bölümü takip hanede yaşları beş ila on arasında değişen öğrencilerin isimleri, sonrasında 11 ile 15 yaş arası öğrenciler ve müteakiben yaşları 15 ila 20 yaş arasında değişen öğrencilerin isimleri yer alırdı. Son hane ise 20 yaşını geçen öğrencilerin isimleri için ayrılmıştır. Bunu takip hanede ise, köylü öğrencilerin (köylerden gelen öğrenciler) sayısı ve şehirlerden gelen öğrencilerin sayısına ilişkin bilgiler bulunmaktaydı. Bir diğer hanede ise okulun kuruluş tarihine ilişkin dilekçe, okulun açılışı ile birlikte okulda bulunan öğretim üyelerinin sayısına dair bilgiler yer almıştır.³⁰⁵

Bahse konu olan aynı tabloda yer alan Trablusgarp eyaletinde kurulmuş olan ve sayıları 24'e ulaşan okulları şöyle sıralayabiliriz: Trablus şehrinin Meyzeran nahiyesinde yer alan Meyzeran Okulu, aynı şehirdeki Zahra nahiyesinde bulunan Zahra Okulu, Trablus şehrine yakın bir yerde bulunan Tacuveran nahiyesindeki Tacuveran Okulu, Trablus şehrinin batısında yer alan Uceylat kazasındaki Uceylat Okulu, Hums kazasının Sahil Ehamid nahiyesinde yer alan Sahil Âl Hamid Okulu, Trablus şehrinin batısında yer alan Garyan kazasındaki Garyan Okulu, Tarhune kazasında bulunan Tarhune Okulu, Verfeli kazasında bulunan Verfeli Okulu, Mısrata kazasında yer alan Mısrata Okulu, Zileytan kazasında bulunan Zileytan Okulu, Mısrata kazasında yer alan Mısrata Okulu, Fasatu kazasında bulunan Cebeli-l Ğarbi (Nafusa Dağı)'de yer alan Fasatu Okulu ve Trablus şehrinin merkezinde bulunan iki ilkokul.³⁰⁶

Trablus şehrinde bulunan Meyzeran İlkokulunun kuruluş tarihi olan 1898 yılından 1910 yılına kadar geçen süre zarfında Trablusgarp eyaletinde kurulan bütün okullarda bulunan kız ve erkek öğrencilerin genel sayısı 828'dir. Bu dönemde muhtelif yıllarda çok çeşitli bölgelerde bazı okullar kurulmuştur. Bu okullardaki öğrencilerin yaşlarına gelince, buradaki öğrencilerin yaşları 5 ila 20 arasında değişiklik

³⁰⁴ *Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri* Maarif Dosyaları, Sayı 11, Vesika no 1753, hicri 1325, 1909.

³⁰⁵ *Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri* Maarif Dosyaları, Sayı 11, Vesika no 1753, hicri 1325, 1909.

³⁰⁶ *Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri* Maarif Dosyaları, Sayı 11, Vesika no 1753, hicri 1325, 1909.

göstermiştir. Yukarıda bahsedilen tabloya ve istatistiklere göre, bu okullarda çalışmış olan öğretmenlerin sayısı bir öğretmenden dört öğretmene ulaşmıştır. Trablus şehrinde yer alan Meyzeran okulunda bulunan üç öğretmen ve Zahra okulunda bulunan dört öğretmen dışında okulların çoğu sadece bir öğretmen ile çalışmaktaydı.³⁰⁷

Trablusgarp eyaletindeki eğitim alanıyla ilgili Hicri 1327, Miladi 1910 yılında İstanbul'daki Maarif İdaresi'nden sadır olan bir istatistikte, eyaletin bütün bölgelerindeki ilkokullarda çalışan kapıcı ve öğretmenlerle ilgili özel birçok beyanat yer almıştır. Bahse konu tabloda (birinci hane birinci sütun) kayıtlı bilgiler arasında, ilkokullarda çalışan öğretmenlerin maaşlarının miktarı kuruş olarak verilmiştir. Bu istatistiğe göre, Zileytan, Mısallata ve Fasatu bölgeleri ve kazalarındaki okullarda çalışan öğretmenlerin maaşı 300 kuruştur. Sirte ve Mısrata kazaları ve bölgelerindeki okullarda çalışan öğretmenlerin her birinin maaşı ise 400 kuruştur. Cebeli Ğarbi (Nafusa dağı) kazasında yer alan okulda çalışan öğretmenlerin maaşı ise 600 kuruş olmuştur.³⁰⁸

Söz konusu tabloda yer alan ikinci haneye gelince, hemen hemen bütün okullarda birinci öğretmen derecesinde bir öğretmen ve bunun yanı sıra bir kapıcı bulunmuş olup, bu kişi için 70 kuruş maaş ödeniyordu. Üçüncü hane ise öğretmenlerin tayin evrakı ile ilgili özel beyanları içeren ve üç fıkradan oluşan hanedir. Bu anlamda birinci fıkra, yazışmaların seri numarası ile ilgili bilgileri kapsamakta, ikinci fıkra yazışmanın gönderildiğine ilişkin tarihi içermekte, üçüncü ve son fıkra ise yazışma ve türüyle ilgili bilgileri kapsamaktaydı. Bahse konu tabloda yer alan beyanatın incelenmesinden yola çıkılarak, yazışmanın seri numarası için 425'ten 13'e ve 532'ye kadar farklı seri numaralarının verildiğine dair beyanatın olduğu görülüyor. Bu şekilde her muamele (yazı) kendine has bir şekilde rakamlandırılırdı. Yazışma tarihlerine gelince bu konuda tabloda farklı birçok tarih verilmiş olup, 1320 mali senesinden başlayıp 1326 yılına kadar devam ederdi. Üçüncü ve son fıkra ise yazışmaların türü ile ilgili olup, "Tahrirat" olarak adlandırılmış ve bu şekilde yer almıştır.³⁰⁹ (Yazışma ile ilgili) tablonun menşesine gelince bu tablodaki dördüncü hane olmakta ve Dârümuallimîn olarak adlandırılmaktadır. Beşinci hane ise öğretmenin doğduğu tarihe

³⁰⁷ *Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri* Maarif Dosyaları, Sayı 11, Vesika no 1753, hicri 1325, 1909.

³⁰⁸ *Trablus Tarihi Arşiv Vesikaları* Eğitim dosyaları, Sayı 11, Eyaletteki okullarda görev alan öğretmen ve kapıcıların isimleri, işe başlama tarihleri ve maaşlarının miktarına ilişkin vesika, hicri 1328, 1910.

³⁰⁹ *Trablus Tarihi Arşiv Vesikaları* Eğitim dosyaları, Sayı 11, Eyaletteki okullarda görev alan öğretmen ve kapıcıların isimleri, işe başlama tarihleri ve maaşlarının miktarına ilişkin vesika, hicri 1328, 1910.

ayrılmıştır. Bunu takip eden hane tercüme-i hal (biyografi) dosya numarası için, öğretmenlerin ve kapıcıların aldıkları maaşların hangi makamca sarf edildiğine ayrılmıştır. Son haneden bir önceki hanede ise öğretmenlerin, kapıcıların ve diğerlerinin maaşlarından ne ölçüde kesintiler yapıldığına ilişkin bilgiler mevcuttur. Tablodaki son husus ise, öğretmenlerin ve görevlilerin (kapıcıların) tayin tarihi ve işbaşı yapma tarihlerinde bazı ihtilaflar olmakla birlikte, genel manada öğretmen ve kapıcıların her birinin işbaşı tarihlerinin ayrı ayrı tutulan kaydına ilişkindir.³¹⁰ Eğitim alanıyla ilgili yapılan araştırmaya dair gerçekleştirilen misyonunun tamamlanması için Trablusgarp eyaletinin banliyölerinden birinde kurulan ilkokullardan ikisi hakkında bir inceleme yapılması ve genel bir fikir verilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Bunlardan birincisi, Hums sancağının Mısallata kazasında yer alan Mısallata İptidai Okulu, ikincisi ise yine Hums sancağına bağlı Sahil Al Hamid’te bulunan Sahil Âl Hamid Okulu’dur.

Mısallata İptidai Okulu: Mısallata kazasındaki vatandaşlar 1904 yılı boyunca, 1903-1905 yılları arasında Eyaletin yönetimini devralan Vali Hasan Hüsnü Paşa döneminde kazanın merkezinde, kıraat ve kitabet usulü ve diğer ilmi müfredatın çocuklara öğretilmesinde bilimsel bir rehber olacak olan bir ilkokul açılması için çaba sarf etmişlerdir. Bu hususta Trablusgarp gazetesi 1904 yılında çıkan sayısında bu konuyu şöyle ifade etmiştir: “Mısallata ahalisinin yardımlarıyla yeniden inşasına karar verilen el-Hamidi İptidai Mektebi’nin temel atma töreni Kaza’da bulunan bütün memurları, eşrafın, ahalinin, öğrencilerin katılımı ve bu güzel vesileyle Celaletli Halife-yi Azam’a yapılan dualar ve dilenen afiyet ve sağlık temennileriyle gerçekleştirilmiştir.”³¹¹ Bu durum, bahsi geçen Kaza’nın merkezinde bir okulun açıldığı, okulun masraflarına ve giderlerine ilişkin mali yükün bölgedeki halkın çabalarıyla karşılandığı İptidai mekteplerden biri olarak ilan edildiği ve okulda uygulanacak edebi ve ilmi müfredatın ortaya konulmasında Osmanlı hükümeti ile iş birliği yapıldığı anlamına gelmektedir. Böylece okul, açılışını müteakiben çalışmalarına başlamış ve öğrencilerinin sayısı kırsaldan ve kentten olmak üzere 20’ye ulaşmıştır. Okuldaki bütün sınıflarda mevcut öğrencilerin yaşları 5 ila 20 arasında

³¹⁰ *Trablus Tarihi Arşiv Vesikaları* Eğitim dosyaları, Sayı 11, Eyaletteki okullarda görev alan öğretmen ve kapıcıların isimleri, işe başlama tarihleri ve maaşlarının miktarına ilişkin vesika, hicri 1328, 1910.

³¹¹ Gays Abdullah elArabi, *Msallata fil Ahdil Osmani esSani (Osmanlı'nın İkinci Döneminde Msallata)*, (Trablus: Libyalılar Cihad Merkezi Yayınevi, 2010), 189; Aynı şekilde *Trablusgarp gazetesi*, Sayı 1100, age.

değişiklik göstermiştir. Osmanlı'nın diğer okullarında olduğu gibi eğitim süresi burada da dört çalışma yılına bölünmüş olup, birincisi hazırlık sınıfı şubesi olarak adlandırılmış ve birinci sene, ikinci, üçüncü ve son sene olarak konumlandırılmıştır. Bu da resmi ilkokullardaki eğitim süresinin üç yıl olduğunu gösterir. İlk sene hazırlık şubesi olup, öğrencileri birinci sınıfa hazırlar. Bu haliyle günümüzdeki anaokullarıyla eşdeğerdir.³¹² Bu hususta belirtilmesi gereken diğer bir konu, okulun öğrencilerinin dört okul şubesine ayrıldığı ve her şubenin ayrı ayrı olduğudur. Hazırlık sınıfının (şubesi) 10 öğrencisi mevcut olup bu öğrenciler, Kur'an-ı Kerim, Osmanlı alfabesi, Kitabet, Sayılar, Terbiye ve Düzen (devamlılık) derslerini görürlerdi. Birinci sınıf (birinci sene) öğrencilerine gelince bunların sayısı beş olup, Kur'an-ı Kerim dersi, Dini Bilimler, Osmanlı alfabesi, Türkçe kıraat, İmla, Hesap, Hüsn-ü Hat, Terbiye ve Düzen (devamlılık) derslerini görürlerdi. İkinci senede ise bir öğrenci bulunmakta ve Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Dini Bilimler, Osmanlı zanaatı, İslam tarihi, Coğrafya, Osmanlıca derslerini görmekteydi. Üçüncü sınıf öğrencilerine gelince bunların sayıları dört olup, Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Dini Bilimler, Osmanlı zanaatı, Osmanlı tarihi, Coğrafya, Osmanlıca, Hesap, Dini bilgiler, İmla, çeşitli dersler, Kıraat etiği, Hüsn-ü Hat ve Terbiye Düzen (devamlılık) derslerini görürlerdi.³¹³

Hicri 1327, Miladi 1910 eğitim öğretim yılında Mısallata ilkokulunun bahse konu final sınavının sonucuna ilişkin tablonun incelenmesinden, birinci sınıftaki sınava giren öğrencilerin sayısının 10 olduğu, bu sınavda başarılı olan ve 100 üzerinden 100 puan alarak birinci olan öğrenci sayısının bir olduğu, yine bu öğrencilerden farklı ve o notlara yakın puanlar alarak başarılı olan öğrencilerin sayısının beş olduğu, düşük ve zayıf not alarak sınıfta kalan öğrenci sayısının ise üç olduğu anlaşılmaktadır. Listenin sonunda ise sınava girmeyen öğrenci gösterilmiş olup, mülahazalar kısmına öğrencinin sınav günlerinde gelmediği ve devamsız sayıldığı yer almıştır.³¹⁴ Tabloda yer alan birinci sınıf öğrencilerinden beş kişinin sınava girdiği ve hepsinin başarılı olduğu,

³¹² *Trablus Tarihi Arşiv Vesikaları* Eğitim dosyaları, Sayı 10, Vesika no 1753.

Trablus Tarihi Arşiv Vesikaları, Eğitim dosyaları, Sayı 13, Vesika no 368 (Mısallata ilkokulu öğrencilerinin final sınavı programına ilişkindir), Hicri 1327, 1910. *Trablus Tarihi Arşiv Vesikaları* 10 numaralı eğitim dosyaları, Vesika no 6272 (Hums rüştiye mektebinde Türkçe eğitim verebilecek öğretmenlerin bulunmadığını ifade eden mektuba cevaba ilişkindir.) Tarih Hicri 25 Safer 1304, 22 Kasım 1886.

³¹³ *Trablus Tarihi Arşiv Vesikaları* 11 numaralı eğitim dosyaları, Trablusgarp eyaletinde bulunan okulların, öğretmenlerin, kâpıcıların sayısı ve bunların maaşlarına dair tasnif edilmemiş belge, Hicri 1327, 1910.

³¹⁴ *Trablus Tarihi Arşiv Vesikaları* 11 numaralı eğitim dosyaları, Sahil Âl Hamid İbtidâi Mektebi'ndeki bütün sınıflarda yapılan imtihan sonucuna ilişkin tasnif edilmemiş belge, Hicri 1326, 1910.

bunun neticesinde aynı okulun ikinci sınıfına geçtiği bilgisi bulunmaktadır. İkinci sınıfta okuyan öğrencilere gelince başarı derecesini elde edip ilan edilen sonuca göre üçüncü sınıfa intikal eden bir öğrenci olmuştur. Aynı okuldaki üçüncü sınıf öğrencilerinden dört öğrenci sınava girmiş ve bunlardan üçü başarılı olmuştur. Başarılı olan bu öğrencilere ilişkin açıklamalar kısmında bu öğrencilerin üstün derecesiyle başarılı oldukları ve bu başarılarına istinaden okuldan başarı belgesi aldıkları belirtilmiştir. Aynı listedeki son öğrenciye ilişkin açıklamada ise bu öğrencinin sınıfta kaldığı ve aynı okulda sınıf tekrarı yapması gerektiği ifade edilmiştir.³¹⁵ Bu anlamda zikredilmesi gereken diğer bir husus, Eyaletteki Osmanlı iptidai mekteplerinde farklı sınıflardaki öğrencilerin okuduğu ders maddelerine bakıp dikkatli bir şekilde incelenmesinden yola çıkarak, edebi, ilmi ve hesap derslerinin Türkçe olarak okutulması, bunun yanı sıra Kur'an dersi ve bazı derslerin Arapça yapılmasıdır. Bazı tarihçi ve yazarlara göre Türkçeye gösterilen bu ihtimam, Türkçenin Eyalette ve diğer yerlerde Osmanlı Devleti nezdindeki resmi dairelerde resmi dil olarak kullanılmasından ileri gelmektedir. Hükümet dairelerinde çalışmak isteyen herkesin Türkçeyi bilmesi ve iyi bir şekilde konuşabilmesi temel bir şarttır. Bu bağlamda, Osmanlı hükümeti dilini muhafaza etmeye ve İptidai mekteplerde ve hatta rüştiye mekteplerinde bu dilin temel resmi dil olarak yayılmasına çaba göstermiştir.³¹⁶

Okuldaki iç düzen ve öğretim çalışmasına gelince bu konuda elimizde kaynak ve buna ilişkin vesika bulunmamakta olup, yalnızca özel tabloya dair ve 1908 anayasasının getirilmesinden sonra Osmanlı Devleti'nde ihdas edilen Osmanlı Tanzimatlarını müteakiben Dâru'lmaârif'in yayınladığı istatistiklerden başka bir bilgi bulunmamaktadır. Bu alanda Osmanlı Devleti, yeni talimatlar çıkararak 1909 yılında Vilayet Maarifi Konseyi teşkil etmiş ve Batı eğitim sisteminden devşirilen yeni bir eğitim planını ortaya koymuştur. Bu eğitim planı öğrencilerin kabulünde, öğretmenlerin vasıflarının, seviyelerinin, onlara verilmesi öngörülen ceza ve ödüllerin belirlenmesinde rol oynamıştır. Yine bu bağlamda bunun için ihtiyaç duyulan gerekli sağlık tedbirlerini de düzenlemiştir. Bu istatistiklerin incelenmesinden Mısallata

³¹⁵ *Trablus Tarihi Arşiv Vesikaları* 11 numaralı eğitim dosyaları, Sahil Âl Hamid İbtidâi Mektebi'ndeki bütün sınıflarda yapılan imtihan sonucuna ilişkin tasnif edilmemiş belge, Hicri 1326, 1910.

³¹⁶ *Trablus Tarihi Arşiv Vesikaları* 11 numaralı eğitim dosyaları, Sahil Âl Hamid İbtidâi Mektebi'ndeki bütün sınıflarda yapılan imtihan sonucuna ilişkin tasnif edilmemiş belge, Hicri 1326, 1910.

okulunun bir öğretmeni bulunduğu 300 Türk kuruşu maaş aldığı, bunun yanı sıra bir kapıcısının da bulunup bunun da 70 kuruş maaş aldığı görülmektedir.³¹⁷

Sahil Âl Hamid İbtidâi Mektebi: Sahil Âl Hamid İbtidâi Mektebi, Trablusgarp eyaletindeki Hums sancağına bağlı Sahil Âl Hamid nahiyesinde kurulmuş olan ilkokullardan biridir. O dönemde bahse konu bölgede kurulan diğer Osmanlı okulları gibi, yapımı ve kuruluşu sürecinde yerli halkın kendi öz nafakası (kazancı) ve Osmanlı hükümetinin yardımıyla kurulmuştur. Bu okulda tedrisatı yapılan dersler; Kıraat ve Kitabet Usûlü, nahiv ve sarf ile birlikte diğer ilmi ve fenni derslerdir. İstanbul'daki Maarif Müdürlüğü'nden Hicri 1326, Miladi 1910 yılında sadır olan ve mezkur sene itibariyle yapılan sınav sonucuna ilişkin olan bu vesikada (istatistik) verilen diğer bazı bilgiler ise; bu okullarda okutulan başlıca dersler, her fasıla (dönem, sene) dair öğrencilerin isimlerinin ayrı ayrı yer aldığı isim listesi ve bahsi geçen istatistiğe (vesikaya) göre öğrencilerin ders olarak okuduğu maddelerden elde ettikleri not dereceleridir.³¹⁸ İncelenen söz konusu tabloya göre bahsi geçen Sahil Âl Hamid ilkokulundaki dört sınıfta öğrenim görmüş olan öğrencilerin sayısı 26'ya ulaşmıştır. Bu sınıflardan hazırlık sınıfında (şubesinde) olan öğrencilerin sayısı iki olup, bunlar Alfabe, Hesap, Hüsn-ü Hat derslerini almıştır. Birinci sınıf (birinci sene) öğrencilerine gelince bunların sayısı 9 olup, Kur'an-ı Kerim cüzü şerifleri, İlm-u Hal (din), Muhtasar İlm-u Hal, Hesap, Toplama ve çıkarma, Basit kıraat, Türkçe imla, Alfabe (sıralaması) ve Hüsn-ü Hat (Sülüs) derslerini görmüşlerdir.³¹⁹ İkinci sınıf öğrencilerine gelince bunların sayısı dört olup, bunlar Kur'an-ı Kerim (Mushaf-ı Şerif), İlm-u Hal açıklaması, Hesap (hesap işlemleri), Medeni Bilgiler (ahlak dersleri), Coğrafya (dersleri), Kıraat ve çeşitli derslerin yanı sıra Türkçe imla, Türkçe sarf ve nahiv, Rikka hattının öğretildiği Hüsn-ü Hat derslerini görmüşlerdir.³²⁰ Üçüncü sınıf öğrencilerinin sayısı ise 11'e ulaşmış olup, bu öğrenciler Kur'an-ı Kerim (Mushaf-ı Şerif), İlm-u Hal açıklaması, Hesap (hesap işlemleri), Medeni Bilgiler (ahlak dersleri), Osmanlı tarihi, Soru ve cevap, Teknik bilgiler, Sorular ve cevaplar, Coğrafya, Coğrafya bilgileri,

³¹⁷ *Trablus Tarihi Arşiv Vesikaları* 11 numaralı eğitim dosyaları, Sahil Âl Hamid İbtidâi Mektebi'ndeki bütün sınıflarda yapılan imtihan sonucuna ilişkin tasnif edilmemiş belge, Hicri 1326, 1910.

³¹⁸ *Trablus Tarihi Arşiv Vesikaları* 11 numaralı eğitim dosyaları, Sahil Âl Hamid İbtidâi Mektebi'ndeki bütün sınıflarda yapılan imtihan sonucuna ilişkin tasnif edilmemiş belge, Hicri 1326, 1910.

³¹⁹ *Trablus Tarihi Arşiv Vesikaları* 11 numaralı eğitim dosyaları, Sahil Âl Hamid İbtidâi Mektebi'ndeki bütün sınıflarda yapılan imtihan sonucuna ilişkin tasnif edilmemiş belge, Hicri 1326, 1910.

³²⁰ *Aynı vesika.*

Kıraat gibi çeşitli derslerle Türkçe imla, Türkçe sarf ve nahiv ve son olarak da Rikka hattının öğretildiği Hüsn-ü Hat derslerini görmüşlerdir.³²¹

Bu okula kayıtlı bütün sınıflarda okuyan öğrencilerin tamamı hakkında tabloda yapılan tetkikten anlaşılan odur ki; Muhammed Zade Amran ve Muhammed Zade Salim isimli iki öğrencinin Bahse konu okuldaki hazırlık sınıfında öğrenimleri boyunca 100 üzerinden 100 puan aldıkları anlaşılmaktadır. Birinci sınıf öğrencilerine gelince Abdullah Zade Ahmed Fevzi isimli öğrenci bütün derslerden 100 üzerinden 100 alarak birinci olmuş olup, kendisi hakkında tablodaki mülahazalar kısmında (Osmanlıca) ترفيع إيتمشدر (terfi etmiştir) kaydı düşülmüştür. Bu da bir üst sınıfa terakki ettiği anlamına gelir. Abdullah Zade Muhammed isimli öğrencinin ise notlarının sıfır olduğu ve mülahazalar kısmında hakkında (Osmanlıca) “مكتبي ترك إيتمشدر” (mektebi terk etmiştir) şerhi düşülmüştür ki bu da onun okulu bıraktığı anlamına gelir.³²² Aynı okulda okuyan ikinci sınıf öğrencilerine gelince; bu öğrencilerden Süleyman Zade Abdüsselam Hilmi adlı öğrencinin bütün derslerde üstün derece göstererek 100 üzerinden 100 puan alarak birinci olduğu, üçüncü sınıf öğrencilerinden Meylad-ı Zib Zade Muhammed ve Ömer Zade Ebubekir Hafız isimli iki öğrencinin de bütün derslerde aynı puanları alarak (100 üzerinden 100) birinci oldukları anlaşılmakta olup, bu aynı derecedeki iki başarıya ilişkin bir vasıflandırmaya tabloda rastlanmamıştır. Diğer yandan, Muhammed Zade Muhammed Tevfik, Ali Zade Ahmed Hayri ve Ali Zade Abdüsselam isimli üç öğrenciye ilişkin herhangi bir sınav notuna rastlanmamış olup, mülahazalar kısmında bir açıklamaya yer verilmemiş ve isimlerinin karşısına sıfır konulmuştur. Bu da muhtemelen bu öğrencilerin öğrenimi bıraktığı ve sınav dönemine kadar devam edilmediklerini gösterir.³²³

2.3.2. Rüştüye Mektepleri (Okulları)

Bu türden okullar Osmanlı'nın ikinci döneminde modern okullarından olup, iptidai mekteplerinden sonraki ikinci aşama eğitimi olarak addedilir. Bu anlamda bu türden açılan ilk okul, Hicri 1274, Miladi 1857 yılından Vali İzzet Paşa'nın ikinci valilik döneminde kurulmuştur. Müteakiben eyalette belirli bir tarz ve eğitim politikasını sürdüren bu rüştüye okullardan çok sayıda kurulmuştur. Başlangıçta bu okullar çoğunlukla askeri okullar olmuş olup, daha sonra medeni rüştüye okullarına

³²¹ Aynı vesika.

³²² Aynı vesika.

dönüşmüştür. Bu okullara kabul edilen öğrencilerin yaşları 8 ila 12 arasında değişiklik göstermiştir. Bu seviye günümüzde ilkokul aşamasının son yılları ortaokulun ise başlangıç kısmına denk gelir. Bu anlamda öğrenci artık reşit olmuş sayılır ve tabii olduğu eğitim sürecini anlayabilecek bilince sahip olarak doğru bir şekilde yönlendirilebilecek aşama geçmiştir.³²⁴ Askeri rüştiye mektepleri Trablus şehrindeki valilik merkezinde yer alan askeri komutanlığa bağlı olmuş olup, öğretmenleri de valiliği koruyan subaylardan oluşmuştur. Bununla birlikte okullarda kayıtlı bazı öğrenciler okulun iç bölümünde konaklamış olup, aileleriyle kalanlar ise okul dışında kendi evlerinde konaklamışlardır. Askeri rüştiye okullarına kayıt yaptıracak öğrencilerin aşağıdaki şartları karşılaması gerekiyordu ki bu şartlar şöyledir:

Eğitimlerini İptidai Mektepleri'nde tamamlamış olmalıdır. Bu okulların iç bölümüne (yatılı) kabul edilecekler öğrencilerin eyaletin Arap sakinlerinden, buna bağlı ek binalara kabul edilecek öğrencilerin ise Bingazi ahalisinden olması ve okula kayıt esnasındaki yaşlarının 8 ila 12 arasında olması gereklidir. Yine bu okullara kabul edilecek öğrencilere ilişkin ebeveynlerinin muvafakatinin olması ve öğrenci velisinin (babasının) eşraftan (ahalinin önde gelenleri) olması ve geçerli bir gerekçesi olması şarttır. Öğrencinin ise güzel ahlaklı olması, bu durumu ise ikamet ettiği yerdeki Mutasarrıflık (sancak) veya Kaza'nın idare meclisinden bir belge alarak ispatlaması gerekir. Öğrencinin Kur'an-ı Kerim-i hıfzetmiş olması ve okuyor olması gerekmekte, buna ilaveten Kitabet ve Kıraat hususlarında yeterli öğrenimi almış olması gerekir. Bu okula katılmayı arzu eden öğrencilerin Şevval ayının başından Zilkade ayının sonuna kadar okul idaresine başvuru yapmış olması gerekir. Bu şartlara tabii olan öğrenciler, eğer sivil rüştiye okullarına düzenli bir şekilde devam ediyorlarsa ve askeri rüştiye okullarına katılmayı arzu ediyorlarsa, Türkçe okuma, yazma ve konuşma bilmeleri gerekmekte olup, bu bağlamda Türkçe seviyeleri tahkik heyeti tarafından yapılan şahsi bir imtihanla sınırlar ve bu sınav sonucunda liyakatlerini ispatlamaları halinde 14 yaşına kadar bu okullara kabul edilebilirlerdi. Okula kabul edilecek öğrencilerden bulaşıcı hastalıklardan sahip olmadıklarına dair tıbbi rapor alması bir zorunluluktur. Okulun iç kısmında (yatılı) öğrenim gören öğrenciler iki yıl sınıfta kalmaları halinde 4 yıllığına askeriye katılır, subay olmaktan yoksun bırakılır ve sınıfta kalmasına ilişkin

³²³ Aynı vesika.

³²⁴ Ammar Ciheyder, *100 Yılda Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 45.

bir ceza olarak (er) asker olurdu.³²⁵ Trablus rüştiye mektebinden mezun olan öğrenciler, Trablus'taki eğitimlerini başarıyla tamamladıktan sonra, Medrese-i Askeriyye-yi Şahane'ye katılmak üzere İstanbul'a giderlerdi. Trablus'taki Askeri Rüştiye okulundaki öğrenciler yıllık ödül alırlardı. Söz konusu okuldaki eğitimin süresine gelince, buradaki eğitim öğretim süresi üç yıl olmuştur.³²⁶

Askeri Rüştiye okullarındaki çalışma planına bakılacak olursa okuldaki birinci sınıf öğrencileri şu dersleri görürlerdi: Arapça sarf (şekil bilgisi), Farsça grameri, Türkçe imla, Fransız dili, Fransızca güzel yazı, Türkçe güzel yazı, İslam tarihi ve Karakalem. İkinci sınıf öğrencilerinin gördüğü dersler: Arapça gramer, Hesap, Muhtasar Coğrafya, Edebiyat, Fransız dili, İslam tarihi, İmla, Türkçe Hüsn-ü Hat (güzel yazı), Fransızca güzel yazı ve Karakalem. Üçüncü sınıf öğrencilerinin aldığı dersler ise şöyledir: Arapça dilbilgisi, Tamamlayıcı hesap, Defter tutma usulü, Muhtasar Mühendislik, Genel coğrafya, Osmanlıca nahiv, Osmanlıca dilbilgisi, Fransızca, İslam tarihi, Türkçe imla, Resim, Edebiyat, Fransızca Hüsn-ü Hat (güzel yazı), Akaid.³²⁷ Bu okullarda okutulan maddelere ve takip edilen müfredata bakılacak olursa bunların Fransız eğitim sisteminden alınmış olduğu mülahaza edilebilir. Ancak eğitim programı ve derslere gelince, bu derslere dil yönünden, nahiv ve gramer yönünden, imla ve Türkçe yazı yönünden çoğunlukla Türk programının kontrolü etkili olmuştur. Hatta bu okullarda öğrenim görmek isteyenlerin kabul süresince dahi Türk diline dair okuma, yazma ve konuşma bilgileri şart koşulmaktadır. Aynı zamanda bu okullar yalnızca sosyal ve ekonomik düzeyi bir nebze yüksek olan öğrencileri kabul ederdi. Osmanlı Hükümeti makamları bu öğrencilerin devlete olan bağlılıklarını artırmak için eğitimlerini tamamlamak üzere İstanbul'daki Medrese-i Askeriyye-yi Şahane'ye gönderirdi.³²⁸

Trablusgarp eyaletinde kurulan Medeni (sivil) Rüştiye Mekteplerin, Osmanlı Devleti'ne tabi diğer vilayetlerde kurulmuş olan diğer rüştiye okulları gibi olduğu mülahaza edilmeye değerdir. Bu okullarında kurulmasındaki gaye, çağın ruhuna uygun olan yeni bir eğitim müfredatını takip etmeye olan büyük ihtiyaçtır. Devlet dairelerinin resmi dili olan Türk dilinin öğretimi ile ilgili olarak eski enstitülerde mevcut olmayan bazı modern bilimlere aşina olanları yetiştirmek ihtiyacını karşılamaktır. Bu bağlamda

³²⁵ Rafet Güneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 142.

³²⁶ Ammar Ciheyder, *100 Yılda Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 46.

³²⁷ Rafet Güneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 142-143.

Trablusgarp eyaletinde rüştiye mektepleri türünden beş okul inşa edilmiştir. Bunlardan bir tanesi Trablus'ta, ikincisi Bingazi'de, üçüncüsü Hums şehrinde, dördüncü okul Derne şehrinde ve beşinci okul ise Marzak şehrinde yer alan başkent Fizan'ın merkezine kurulmuştur. Bu okulda Dimetoka beldesinden bir öğretmen eğitim verirdi. Öğretmenin tayini Asitane'deki (İstanbul) Maarif Nezareti (Eğitim Bakanlığı) tarafından yapılır ve aylık maaş olarak 1500 kuruş ödeme yapılırdı. Bu anlamda Marzak Okulu, Hicri 1294, Miladi 1877 yılında inşa edilen okullardan biridir.³²⁹ Bu okullardaki eğitim dili Türkçe olduğu için öğretmenleri de Osmanlılardan olurdu. Bu açıdan okullarda görev yapacak öğretmenler Asitâne'den (İstanbul) iki veya üç yıllığına buraya gelirler, görevlerinin bitimini müteakip ülkelerine dönerlerdi. Öğretmenin ülkesine dönüşüyle birlikte, İstanbul'dan başka bir öğretmen gelen dek okuldaki eğitim neredeyse bitme ve okul ise kapanma noktasına gelirdi.³³⁰ Bu okullar, mezun ettiği öğrencilerin devletin idari görevlerinde vazife almasıyla bilinirdi. Söz konusu bu okulların öğrencileri eğitim sürecinin sonunda yapılan sınavlara girdiklerinde, ellerinde Mekatibi Sultaniyede (sultan ofisleri), kalemlerinde ve devlet dairelerinde çalışabilmelerine hak tanıyan icazet ve sertifikaları olurdu. Böylece yüceliğe ve refaha ulaşarak eğitim ve saadet adına bir sermaye elde ediyorlardı.³³¹

Bu hususta söylenmesi gereken şey, sivil rüştiye okullarından mezun olan öğrencilerden bazılarının, Sultan II. Abdülhamid tarafından devlete bağlı ülkelerdeki büyük ailelerin çocuklarının yüksek tahsilini tamamlamaları için Asitâne'de (İstanbul) inşa ettirdiği özel okulda eğitimlerini tamamlıyorlardı. Bu okul Aşiret okulu olarak adlandırılmakta olup, bu okuldan mezun olan öğrenciler sivil veya askeri bazı görevlere gelirlerdi. Sivil rüştiye okullarındaki müfredat askeri rüştiye okullarındakine benzerdi. Bu ise, genel olarak eğitimin icra edildiği dil olan Türk dilinin öğretilmesi amacıyla olup, bununla birlikte doğal olarak Arapça dil bilgisi de verilirdi. Nitekim Arapça dil bilgisi Türk dilinde kullanılan gramerler kapsamında ele alınmıştır. Bu bağlamda Türk edebiyatını anlamak ve Türkçede ustalaşmak için şüphesiz Arapça dil bilgisinin de bilinmesi gerekiyordu. Bu durum bazen insanların genelinin yararına olmuştur. Nitekim, bir taraftan görevlilerin çocuklarının buna katılımları diğer yandan

³²⁸ Ammar Ciheyder, *100 Yılda Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 46.

³²⁹ Ammar Ciheyder, *age.*, 47.

³³⁰ Muhammed Fuad Şükrü, *esSennusiye; Din ve Devlet (esSennusiye Dîn ved Devle)* (Mısırata: Darul Fikr elArabi Yayınevi, 1948), 398.

da yönetimle yakın temas içerisinde olan âyanın çocuklarının katılımı çok kısıtlı kalmıştır.³³²

El-Hums Rüştîye Mektebi: 1870 yılında Trablusgarp eyaletine bağlı Hums şehrinde bulunan Hums sancağının merkezinde kurulan sivil rüştîye okullarının en önemlisidir. Hums okulunun inşası ve tesisi, Osmanlı yönetiminin ikinci döneminin sonlarında 1835-1911 yılları arasında Trablusgarp eyaletinde inşa edilen ve kurulan sivil rüştîye okulları kapsamında tamamlanmıştır. Bu okul da Trablusgarp eyaletinde Osmanlı hükümetinin ve Hums şehrindeki Hums sancağının merkezinde yaşayan yerel halkın yardımıyla inşa edilen Osmanlı Türk okulları gibi inşa edilmiştir. Kuruluşunu müteakip, okul için belirlenen tarzda eğitim sürecini devam ettirmiş olup, değerli öğrencilerden oluşan birçok grubu mezun etmiştir.³³³

el-Hums Merkezi Rüştîye Mektebi nizami bir Türk okulu olarak kapılarını açmış ve öğrencilerin ilim tahsil etmek amacıyla kayıt yaptırmak için rağbet ettiği okullardan biri olmuştur. Okulda eğitim veren öğretmen Türk olup, bunun yanı sıra ona yardımcı olan muavinler bulunmaktaydı. Adet haline gelen ve Osmanlı Türk okullarında genel bir kural olarak uygulanagelen bir sistem olarak, okullarda görev yapacak öğretmenler Asitâne'den (İstanbul) iki veya üç yıllığına buraya gelirler, görevlerinin bitimini müteakip ülkelerine dönerlerdi. Öğretmenin ülkesine dönüşüyle birlikte, İstanbul'dan başka bir öğretmen gelene dek okuldaki eğitim neredeyse bitme noktasına gelir ve okul ise kapanma noktasına gelirdi. Bu defa Hums şehrindeki rüştîye mektebinde eğitimi denetlemek üzere yeni tarzda bir öğretmen olan Hakkı Şinas gelmiştir. Aslı Rizeli olan bu öğretmen, Rus Batum limanına ve Rus sınırına bitişik olan güney Karadeniz sahilinde bulunan "Lazistan" bölgesindedir. Rize'nin batısında ise Türk Trabzon şehri bulunur. Bu şehirde Osmanlı İmparatorluğu Krallıkları'nda ilimin yayılması adına bir cemiyet oluşturulmuştur. Hakkı Şinas bu cemiyetin mükemmel üyelerinden biriydi. Sonrasında görev yeri Hums şehrindeki rüştîye okulu olmuştur. Kendisinin çok kültürlü bir adam olduğu ve yabancı dillerden Fransız, İngiliz ve Alman dillerini çok iyi derecede bildiğine ve biraz da Arapça bilgisi olduğuna tanık olunmuştur. Hakkı Şinası Dârülmua'llimîn'den ve ayrıca Asitâne'deki

³³¹ *Trablus Tarihi Arşiv Vesikaları*, Maarif dosyaları, İstanbul'daki Maarif Nezareti'nden Trablusgarp eyaletine gönderilen mektuba ilişkin tasnif edilmemiş belge, Şevval ayı, Hicri 1284, 1867.

³³² Ammar Ciheyder, *100 Yılda Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 49.

³³³ Muhammed Fuad Şükrü *Milad Devlet Libya elHadise (Modern Libya Devletinin Doğuşu)*, (Kahire: akreditasyon Yayınevi, 1957), 398.

hukuk okulundan mezun olmuştur. Kendisi, devlete hizmet edebilecek en fazla sayıda öğrenciyi yetiştirme ve bu öğrencilerin buradaki en yüksek mevkileri alabileceklerine dair misyonuna inanan iyi adamlardan biriydi.³³⁴

Okuldaki uygulamalı bir öğretim metodu olarak, okulda görev yapan resmi öğretmen olan Hakkı Şinas, öğrencilerini derse ve müzakereye teşvik etmiştir. Bu metodun müntesiplerinde (öğrencilerde) mevcut olan zeka, sezgi ve fazilet gibi hasletleri idrak etmiş olup, seçilmişlerden olan bu elit üzerinde ciddi manada yoğunlaşmıştır. Ders vakitleri dışında öğrencilerini kendisi ve onları denetleyen birisi aracılığıyla ziyaret etmeye çalışır ve böylece öğrencilerin diğer vakitlerinde de okuma ve ders takibi yaptıklarından emin olurdu. Hemen hemen her gece aksatmadan öğrencilerinden oluşan bu mükemmel elitin hangi kitapları okuduğunu ve neler yaptığını bizzat görmek adına evlerinde ziyaret ederdi. Bundaki amacı, bilim ve bilginin kazanılması için hazırlıkları sırasında arkadaşlarının önüne geçen birçok kişiyi bulmak ve onlar üzerinde dikkatini arttırmaktı. Öğretmen Hakkı Şinas, okuldaki öğrencilerinin yalnızca Osmanlı Hükümeti'nin öngördüğü normal bilimleri almasıyla yetinmemiş, aksine onlar için bu dersleri artırarak Coğrafya, Osmanlı Tarihi, Genel Tarih, Ahlak, Matematik ve bunun dışında diğer ilimlere ilişkin dersleri okutmuştur. İlme ve bunun takibine büyük bir ilgi ve ihtimam gösteren öğrencilere rastladığında onların eğitime ve kültürlenmesine yönelik elinden gelen bütün çabayı gösterirdi. Öğrencilere her fırsatta onların ilme ve öğrenmeye olan heves ve coşkularını artıracak şeyleri söylemekten geri durmazdı. Öğrencilerine çok tavsiyeler veren Hakkı Şinas, misyonuna olan inancının gerçekliğini daima ortaya koyardı. Öğrencilerine verdiği öğütlerden bazıları şöyledir: "Sizler öğrencisiniz ve öğrencinin vazifesi kendisini ümmetine liderlik edebilecek kadar elverişli görmektir. Bunun için ilim ve irfanınızı artırın ve sağlam bir ahlak ile kuşanın." Bu sözün en güzel yansıdığı bazı öğrencilerinden biri olan ve mükemmel bir öğrenci vasfına sahip olan Beşir Sa'davi, Hakkı Şinasi'nin öğrencileri arasında en faziletli ve zeki olan öğrencisidir. Öyle ki, bu öğrenci Hums rüştiye mektebindeki dört yıllık eğitimini iki buçuk yılda tamamlamış olup, okuldan resmi bir diploma olan "İcazet" derecesini almış ve Hicri 1322, Miladi 1904 yılında mezun olmuştur.³³⁵ Bu hususta Eyaletin merkezinden, daha önce Hums mutasarrıflığından (sancak valisi) Hums rüştiye mektebine dair gönderilen mektuba

³³⁴ Muhammed Fuad Şükrü, *age.*, 399.

³³⁵ Muhammed Fuad Şükrü, *age.*, 400.

cevap olarak, Hums mutasarrıflığına bir belge gönderilmiş olup, eyalet merkezinde bulunan bu mektubu şu metninde yer alan ifade şöyledir: 23 Ağustos 1302 mali yılı tarihinde Hums mutasarrıflığından gelen yazışmalara yanıt olarak 163 numarasıyla bir cevap. Bu bağlamda, Hums Rüştîye Mektebine ilişkin farklı tarihlerde 673 numarasıyla sunulan mektuplarda öğretmen ihtiyacı şöyle ifade edilmiştir; Okulda iki öğretmen bulunmamaktadır. Esasında halihazırda ikinci öğretmen derecesinde olan Hacı Miftah bulunmaktadır. Kendisi Arap olup, Türkçeyi iyi bilmemektedir. Bu öğretmen okulda kayıtlı öğrencilerin din derslerine, sarf ve nahiv derslerine ve fıkıh derslerine girmektedir. Bu haliyle öğrenciler, Türkçe olan hesap, mühendislik ve benzeri gibi temel bilimlerden mahrum kalmaktadır. Bu meyanda, halihazırdaki rüştiye mektebinin üzerine 8000 ila 10.000 kuruşa baliğ olacak bir harcama ile iki veya üç tane oda yapılmasını öneriyoruz. Bu meblağın bir kısmı vatani gayret içerisinde olan bazı ahali tarafından bağış olarak ödenecektir. Kalan miktar ise belediyenin gelirlerinden karşılanacaktır. Ancak bu okul için yüksek tecrübe sahibi olan ve eğitim öğretime hazırlıklı olan bir öğretmen gönderilmesi gerekmektedir. Maarif Nezareti ile yapılan görüşmelerde bu öğretmenin tayinin hızlandırılması ve buraya yönlendirilmesi talep edilmektedir. Ayrıca, Bahse konu genişleme çalışmasının ortaya konabilmesi için ne kadar harcama yapılması gerektiği, bölge halkının bu miktarın ne kadarını bağış olarak karşılaması gerektiği ve bu anlamda belediyenin yerel kaynaklarından ne kadar ödeme yapılması gerektiğine dair açıklama yapılması elzemdir. Buna ilişkin olarak Sancak İdare Konseyi'nin onayladığı genel bir açıklama ekte sunulmuştur.³³⁶ Bu mevzuya başlanması için gayretlerinizi umuyoruz. Tarih: : Hicri 25 Safer 1304, 10 Kasım 1302 mali yılı.

Bahsi geçen mektubun incelenmesinden, Osmanlı Hükümeti'nin Türkçeye ne denli ihtimam gösterdiğini ve yoğunlaştığını mülhaza edilebilir. Nitekim Türkçe Hükümet dairelerinde kullanılan resmi dil olup, bu resmi dairelerde görev almak isteyen herkesin bu dili öğrenmesi ve konuşabilmesi temel şarttır. Bu anlamda yazışmalarda kullanılmasına yoğunlaşılacak dil Türkçe olmuştur. Ancak okulda sadece bir öğretmen bulunmaktadır ve Arap asıllıdır. Türkçeyi iyi bilmemekle birlikte Sarf ve Nahiv, bazı dersler ve ilmi dersleri okutuyordu. Aynı bağlamda, Hums Rüştîye

³³⁶ *Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri* Maarif Dosyaları numara 10, Belge no 272, Bu belge Hums Rüştîye Mektebinin bakım onarımı ve buraya iki öğretmen tahsis edilmesine ilişkin olarak Trablusgarp Eyaleti Valiliği'nden Hum Mutasarrıflığına gönderilen yazışmayı ifade eder. Tarih Hicri 25 Safer 1304, 23 Kasım 1886.

okulunun aynı programı kapsamında, 1324-1325 Mali yıllar, 1908-1909 Miladi yıllarında okulda yapılan genel sınav sonuçlarına ilişkin olarak Hums Sancağı Merkezi'nden çıkan bir tabloyu sunabiliriz. Bu tabloda, okulun her bir sınıfındaki öğrencilerin isimleri, gördükleri dersler ve her bir öğrencinin bu derslerden aldığı puanlar verilmiştir. Bahse konu tabloda yapılan araştırmadan, rüştiye okulundaki eğitim süresi diğer okullarda olduğu gibi üç yıl olup, öncesinde hazırlık denilen bir şube bulunur. Bu hazırlık şubesinde bulunan dört öğrenciden hepsi başarılı olmuş ve hepsi aynı okuldaki birinci sınıfa (birinci seneye) intikal etmiştir. Hazırlık şubesindeki öğrenciler; Kur'an-ı Kerim, tecvid, İlmü-l Hal, Osmanlıca sarf, Kıraat, İmla, Hesap, Coğrafya, Tarih, Hüsn-ü Hat (güzel yazı) derslerini görürlerdi. Birinci sınıftaki birinci dönem öğrencilerine gelince bunlar dokuz öğrenciden oluşmakta olup, Kur'an-ı Kerim, tecvid, İlmü-l Hal, Osmanlıca sarf, İmla, Arapça, Hesap, Tarih, Coğrafya, Hüsn-ü Hat, Kıraat, Hüsn-ü Hal ve Harekat (Güzel Davranış ve Hareketler) derslerini görüyorlardı.³³⁷ İkinci sınıf öğrencilerine gelince bunların sayısı altı olup, Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Dini ilimler, Kıraat, Arapça, Farsça, Osmanlıca nahiv (söz dizimi), Hesap, Mühendislik, Tarih, Hüsn-ü Hat, Coğrafya, Resim, Fransız dili ve Hüsn-ü Hal ve Harekat (Güzel Davranış ve Hareketler) derslerini görüyorlardı.³³⁸ Bu hususta zikretmeye değer olan konu bu tablonun, 1324-1325 Mali yıllar, 1908-1909 Miladi yıllarında Hums sancağındaki Hums rüştiye okulu öğrencileri için özel heyetin huzurunda icra edilen genel sınavda öğrencilere yöneltilen sorulara verdikleri cevaplara göre gösterdikleri başarıya binaen hazırlanmış olduğudur. Bu tablo ve içeriğinin doğruluğu Maarif Kurulu Başkanlığı tarafından tasdik edilmiştir. Aynı zamanda birçok görevli kâtip ve alanında uzman kişilerden oluşan özel heyet tarafından tasdik edilmiştir. Bu bağlamda, nüfus katibi ve banka katibi Hüsn-ü Hat dersini, Hums Alimlerinden biri olan Şeyh Ömer er-Rufai Dini İlimler dersini, yazı işleri başkanı İmla ve Kıraat dersini, Sancak merkezindeki subaylardan biri Osmanlıca Sarf ve Nahiv dersini, noter katibi Resim, Hesap ve Kitabet derslerini, icra memuru Türkçe İmla ve Kitabet dersini, yıldırım (telgraf) idaresi müdürü Tarih ve Fransızca derslerini, belediye tabibi Fransız dili dersini, müddei umumi (savcı) yardımcısı Coğrafya dersini, maarif heyeti yazı işleri başkanlığı müdürü Farsça dersini, belde müftüsü Kur'an-ı Kerim ve Arapça derslerini, belde naibi İlmü-l Hal ve Dini İlimler

³³⁷ *Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri 7* numaralı eğitim dosyaları, 13241325 Mali yıllar, 19081909 yıllarında Hums rüştiye okulunda yapılan sınav sonuçlarına ilişkin 185 numaralı belge.

dersini tasdik eder, buna ilişkin son imza ise okuldaki birinci öğretmen tarafından atılırdı. Tablonun sonunda şöyle bir ibare yer alırdı: “Maarif Heyeti Başkanlığı tarafından tablonun usulü ve muhtevasının doğruluğu tasdik edilir. Özel heyet tarafından tasdik edilmiştir. Tablo, 14 Ekim 1325, Miladi 1909 yılında Hums rüştiye mektebinde icra edilen sınavlar sonucunda öğrencilerin elde ettikleri dereceleri ifade etmektedir.³³⁹ Bu hususta zikretmeye değerdir ki, bu okullar, mezun ettiği öğrencilerin devletin idari görevlerinde vazife almasıyla bilinir. Söz konusu bu okulların öğrencileri eğitim sürecinin sonunda yapılan sınavlara girdiklerinde, ellerinde Mekatibi Sultaniyede (sultan ofisleri), kalemlerinde ve devlet dairelerinde çalışabilmelerine hak tanıyan icazet ve sertifikaları olurdu. Böylece yüceliğe ve refaha ulaşarak eğitim ve saadet adına bir sermaye elde ediyorlardı.³⁴⁰

Sivil rüştiye okullarından mezun olan öğrencilerin, Sultan II. Abdülhamid tarafından devlete bağlı ülkelerdeki büyük ailelerin çocuklarının yüksek tahsilini tamamlamaları için Asitâne’de (İstanbul) Hicri 1309, Miladi 1892 tarihinde inşa ettirdiği özel okulda, eğitimlerini tamamlamaları gerekir. Bu okul Aşiret okulu olarak adlandırılmakta olup, bu okuldan mezun olan öğrenciler sivil veya askeri bazı görevlere gelirlerdi.³⁴¹ Yine aynı bağlamda, 1898 yılında Trablusgarp eyaletinde kızlar için ilk defa rüştiye okulu inşa edilmiştir. Trablusgarp eyaleti valisinden Hicri 24 Safer 1316, Miladi Eylül 1898 yılında Askeri Tümen Komutanı’na tevcihen gönderilen mektupta bu durum şöyle ifade edilmiştir. “Müslümanların çocuklarının frenk mekteplerinde eğitim görmemesi gerektiğine ilişkin Sünni iradeden kati bir emir olmasıyla birlikte, bazı askeri prenslerin kız çocuklarını frenk okullarına gönderdikleri tarafımızca malumuzdur. Halife Hazretlerinin mevcudiyetinde Eyalet merkezinde kızlar için bir modern bir rüştiye inşa ettik ve bu okul için İstanbul’dan atanmış olan bayan öğretmenler getirdik. Bu açıdan babaların herhangi bir bahanesi kalmamıştır. Emirlerin bu hususta uyarılmasını rica ederim”³⁴²

³³⁸ *age.*, Aynı belge.

³³⁹ Aynı kaynak, Aynı vesika.

³⁴⁰ *Trablus Tarihi Arşiv Vesikaları*, Maarif dosyaları, İstanbul’daki Maarif Nezareti’nden Trablusgarp eyaletine gönderilen yazışmaya ilişkin tasnif edilmemiş belge, Hicri 1284, 1867. Ammar Ciheyder, *100 Yılda Trablus’taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 47.

³⁴¹ Ammar Ciheyder, *100 Yılda Trablus’taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 49.

Trablus Tarihi Arşiv Vesikaları, Eğitim dosyaları, 138 numaralı vesika.

³⁴² *Trablus Tarihi Arşiv Vesikaları*, Eğitim dosyaları, 138 numaralı vesika.

Bu açıdan yukarıdaki yazışma, Trablusgarp eyaletindeki Osmanlı Askeri Kuvvetleri'nde görev yapan Türk subayların kızlarının eğitimi için bir okul inşa edildiğine delalet eder. Bu okulda eğitim görmüş olan Libyalı kızların sayıları zikredilemeyecek kadar az olmuştur. Bununla birlikte vilayet idaresiyle irtibatlı olan Trablus âyânı (önde gelenleri) veya görevliler için bu okul küçük kalmıştır. Kız rüştiye okulunda okutulan derslere gelince bunlar, Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Din bilimleri, Ahlak, Tarih, Hıfzıssıhha (Sıhhat Muhafazası), Mühendislik, Ev idaresi (ev ekonomisi), Hüsn-ü Hat, Arapça, Coğrafya, Resim, Hesap, Kitabet, Farsça, İmla, Kıraat, Türkçe grameri ve Nakış dikiş dersleridir.³⁴³

Trablus'ta bulunan rüştiye okuluna ait aynı bina içerisinde bir ilkokul (mektebi İptidai) inşa edilmiş olup, bu okula başlayan bir kız öğrenci burada 7 eğitim yılı geçirirdi. Bu anlamda bu yedi yıllık eğitimin bir yılı hazırlık sınıfı, üç yılı ilkokul ve diğer üç yılı da rüştiye okulu şeklinde olmuştur. Böylece Trablus'taki kız okulunda kayıtlı öğrencilerin sayısı 1908-1909 yıllarında 54 öğrenciye ulaşmıştır.³⁴⁴ Bu kapsamda, 1911 yılı boyunca Osmanlılar 58 okul inşa etmesi projesini ortaya koymaya çabalamışlardır. Buna ilişkin olarak, Mısırta şehrinde rüştiye mektebi inşa edilmiş olup, bu okula İstanbul'daki Maarif Nezareti tarafından muallim sani (ikinci öğretmen) atanmıştır. Bu ise İtalyanların Trablus'a girişinden çok kısa bir süre önce yani Hicri 18 Ramazan 1329, Miladi Eylül 1911 yılında olmuştur. Belgede bahsi geçen Muallim sani (ikinci öğretmen) lafzı, her büyük okulda bir birinci öğretmen bir de ikinci öğretmen bulunduğunu ifade eder. Birinci öğretmen müdürün işlerini veya okul müdürünün işlerini güderdi. İkinci öğretmen ise okulun dönemlerinden bir dönemdeki eğitim faaliyetini devralırdı. Bir diğer deyişle "dönem öğretmeni" anlamına gelir. Birinci ve ikinci öğretmenlerin her ikisi de İstanbul'daki saltanat makamında yer alan Maarif Nezareti tarafından tayin edilirdi.³⁴⁵

2.3.3. İdadi Mektepleri (İdadi Okulları)

Bu türden okulların inşası Osmanlı'nın hemen her yerindeki eğitim öğretim aşamalarının tamamlanması amacına matuftur. Esasında bu okullar, günümüzdeki ortaokul seviyesine denk gelmez, aksine halihazırdaki tedrici eğitim sisteminde

³⁴³ Ammar Ciheyder, *100 Yılda Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 47.

³⁴⁴ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 148.

yaklaşık olarak lise okullarına denk gelir. Çünkü bu okula kabul edilen öğrenciler rüştiye mektebinden mezun olan öğrencilerden oluşur. Bu idadi okulları türünden ilk okul Trablus'ta kurulmuş olup, Şevval ayı Hicri 1284, Miladi 1867 tarihli yazısında İstanbul'daki Maarif Nazırı bu okula işaret etmiştir. Bu yazıda şu ifadeler yer almıştır: “Esasen, İdadi mekteplerinin herhangi bir ihmale (tembelliğe) mahal vermeksizin kurulması için karar veren saygıdeğer Maarifi Umumiye Nezareti (Genel Eğitim Bakanlığı) tarafından icrası, ahalinin çocukları için büyük bir nimettir.”³⁴⁶

Rüştiye mekteplerinde (okullarında) eğitimlerini tamamlayan ve öğrenim seviyelerini artırmayı arzu eden öğrenciler idadi mekteplerine katılabilirlerdi. Bu rüştiye mekteplerinin dışından mezun olmuş olan öğrenciler rüştiye mekteplerinde verilen dersleri görmüş olurlar ve sonrasında idadi mekteplerindeki intizam dairesine alınırlardı.³⁴⁷ İdadi mektepleri dört sınıftan oluşmakta ve öğrenciler burada dört eğitim yılı geçirmekteydi. Bu esnada rüştiye mekteplerinde okutulan derslerin yanı sıra Fransız dili ve Fars dili derslerini görürlerdi. Ancak daha ayrıntılı bir genişleme ile dersler yardımcı ders olarak esasen Türk dili ve Arap diline dayanmaktaydı.³⁴⁸ Ne var ki bu okul, eğitim için halkın fertlerinin genelinden öğrenci kabul etmemekte yalnızca Türk subaylarının çocuklarını ve Trablus'un önde gelenlerinin çocuklarını kabul ederdi. Bu okul hakkında mülhaza edilen diğer bir husus, okuldaki eğitim süresinin dört yıl yerine beş yıla çıkarılmış olmasıdır. Bu durum, İstanbul'daki Umumi Maarif Nezareti (Genel Eğitim Bakanlığı) eğitim kurulunun bu okullar için yeni bir çalışma planı ortaya konulması için görevlendirme yapmasını gerektirmiştir. Bu çalışma planı şu şekildedir:

İdâdi Mekteplerinde okuyan öğrencilerin gördüğü dersler: Kur'an-ı Kerim ve Tecvid, Dini Bilimler (fıkıh), Hesap, Mühendislik, İlmü-l Eşya, Teknik Bilgiler, Doğal Tarih, Malumat, Hıfzıssıhha (Sağlığın Korunması), Coğrafya, Tarih, Arapça, Türk dili, Fransız dili, Medeni Bilgiler, İktisadi Bilgiler, Kanuni Bilgiler, Tarım Uygulamaları, Ticari Hesap Uygulamaları, Mühendislik Uygulamaları, Ticari İstihbarat Kozları

³⁴⁵ *Ankara Başbakanlık Arşivleri (Osmanlıca Belgeler)* 39 numaralı dosya, 2 numaralı belge, İstanbul Maarif Müdürlüğü'nden Eyalet merkezindeki Mısırata Kazası'na gönderilen yazışma, Aynı Kaza'da bir okul açılmasına dikkat çekmeye ilişkindir. 18 Haziran 1325 mali yılı, 1909 yılı.

³⁴⁶ *Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri* Maarif dosyaları, Trablusgarp eyaletindeki idadi mekteplerine ilişkin tasnif edilmemiş belge, Hicri Şevval ayı 1284, 1867.

³⁴⁷ *Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri* Maarif Dosyaları, Trablusgarp eyaletindeki idadi mektepleri hususunda tasnif edilmemiş belge.

³⁴⁸ Ammar Ciheyder, *100 Yılda Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 47.

Uygulamaları, Arapça Uygulamaları: Tercüme ve Konuşma, Rumca Uygulamalar, Bulgarca Uygulamalar, Ermenice Uygulamalar, Rikka ve Sülüs Hatları, Resim İşleri. Bu ders maddeleri ayrı ayrı beş eğitim yılına bölünmüştür.³⁴⁹

Birinci ve ikinci sınıf için haftada ortalama beş saat verilen Türk dili dışındaki dersler eğitim yıllarına göre birer, ikişer ve üçer saat olarak dağıtılmıştır. Üçüncü sınıfta ortalama dört saat, dördüncü sınıf için ortalama üç saat, beşinci sınıfta ortalama haftada iki saat, aynı zamanda Fransızca dil yeterliliği birinci sınıf için bir saat, ikinci ve üçüncü sınıf için iki saat, dördüncü ve beşinci sınıflar için ise dört saat öğrenim görmüşlerdir.³⁵⁰

İdadi mekteplerine özel bu çalışma planına ilişkin mülahaza edilen diğer bir husus, coğrafya dersinin haftada bir saat okutulduğudur. Birinci sınıf öğrencileri için genel coğrafya bir saat, yine aynı sınıf için dünya coğrafyası bir saat, ikinci sınıf öğrencilerine gelince bunlar Osmanlı Krallıkları coğrafyasını iki saat görürlerdi. Üçüncü sınıf öğrencileri Tabii ve Matematiksel Coğrafya dersini iki saat alırlardı. Dördüncü sınıf öğrencilerine gelince bunlar Tabii ve Beşeri Coğrafya dersini iki saat görürlerdi. Beşinci sınıf öğrencileri ise Osmanlı Krallıkları İktisadi Coğrafyası dersini iki saat olarak görürlerdi.³⁵¹ Aynı çalışma planında yer alan Tarih dersine gelince, birinci sınıf öğrencileri için Peygamberler tarihi dersi ortalama iki saat okutulmuştur. İkinci sınıf öğrencilerinde Muhtasar Osmanlı Tarihi iki saat olarak öngörülmüştür. Üçüncü sınıf öğrencilerine gelince bunlar bir saat Genel Tarih ve bir saat da Tarihin Ehemmiyeti dersini alırlardı. Bu kapsamda dördüncü sınıf öğrencileri bir saat Genel Tarih ve bir saat İslam Tarihi (Selçuklu Haçlı Seferleri) dersi görürlerdi. Beşinci sınıf öğrencilerine gelince bu öğrenciler bir saat Genel Tarih bir saat de Çağdaş Tarih derslerini görürlerdi.³⁵² Bu mevzuda aynı çalışma planında yer alan Arapça dersine ilişkin olarak şu bilgiler verilebilir: Arap dili maddesi ortalama iki saat okutulurdu. Birinci, ikinci ve üçüncü sınıf öğrencileri için konulan Sarf dersi yine iki saat olarak okutulurdu. Dördüncü ve beşinci sınıflar için konulan Nahiv (gramer) dersi bir saat okutulurdu. İdadi mekteplerine özel olan bu çalışma planı İstanbul'daki Maarif Nezareti tarafından ortaya konulmuş olup, tecrübe ve bilginin birçok rengini içermiştir.

³⁴⁹ *Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri* 7 numaralı Eğitim Dosyaları, 186 numaralı belge. Bu belge, hicri 13251326 yılları boyunca Darul Muallimin İptidaiyesi'nin birinci sınıf öğrencilerinin girdiği sınava ilişkin tabloda ibarettir.

³⁵⁰ Rafet Güneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 150.

³⁵¹ Rafet Güneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 150.

Aynı şekilde, öğrencinin çalışması ve özümsemesi gereken bilgilerde teorik ve bilimsel alanları da kapsamıştır. Bundan daha önemlisi de bu çalışma planının Osmanlı Devleti'ne tabi olan vilayetlerin her yerini kapsayan bir çalışma planı olmasıdır. Bu anlamda, Osmanlı Devleti ülkelerinde çeşitli dillerde ve bu dillerin asıl milliyetlerinde icrası mümkün olan uygulamaları da dahil etmiştir.³⁵³ Bu çerçevede, İstanbul Umumi Eyalet Meclisi'nden düzenleyici bir yönetmelik çıkarılmış ve bu yönetmelik Trablusgarp eyaletindeki eğitim öğretim sürecine ilişkin düzenleyici nitelikte olmuştur. 35 maddeden oluşan bu yönetmelik Trablusgarp eyaletindeki eğitim öğretim sürecinde takip edilmesi gereken birçok düzenlemeyi kapsamıştır. Bu layihanın ilk maddesinde belirtilen 10 nokta Trablusgarp eyaletindeki Maarif İdaresinin gelirleri hususunda mevcutların belirtilmesine ilişkin takip edilmesi gereken birçok düzenlemeyi içermiştir. Ödenmemiş borçlara dair olan bu madde Maarif İdaresi gelirlerinin 30.000 Türk lirası olduğunu beyan eder nitelikte olup, Maarif İdari bu konuya dair herhangi bir şey bilemezdi. Bahse konu yönetmelikte belirtilen önemli bentler aşağıdaki gibidir:³⁵⁴

Birinci Nokta: Buna göre, vakıflarının ve gelirlerinin nereye gittiği ve ödemelerini kimin aldığı bilinmeyen, Vilayete ait 40 merkez ve 40 ek vardır. Bu bağlamda, bu hususta meydana gelen kötü yönetimden ötürü, Maarif İdaresi paradaki bu anlamsızlığı gidermek adına soruşturma kurulu oluşturmak zorunda kalmış ve yine vakfın işleri, gelirleriyle ilgili işleri üstlenmek ve bunu Maarif İdaresi'nin uhdesine vermek amacıyla resmi bir komisyon kurmak zorunda kalmıştır.³⁵⁵ Birinci maddenin ikinci noktasına gelince, bu nokta, vakfa ilişkin olarak teşkil edilen bu heyet vakfın ülkedeki sorumluluğu devraldıktan sonra, vakfın aidatlarının toplanması ve bunlardan istifade edilmek üzere Dar-ul Maarif'e gönderilmesi gibi işleri takip etmeye başlamıştır. Üçüncü nokta ise: Gelirlere ilişkin talimatları ve düzenlemeleri içeren bir nüshasının Trablus, Mısırata ve Hums bölgelerine gönderilmesini kapsamıştır. Söz konusu talimatlara göre bu bölgeler onlara gönderilen eşyaların yarısını senet olarak ve Maarif İdaresi'ne olan borçların ödenmesi için de nafaka olarak tahsis etmek

³⁵² Rafet Guneymi ElŞeyh, *age.*, 151.

³⁵³ Rafet Guneymi ElŞeyh, *age.*, 187.

³⁵⁴ *Ankara Başbakanlık Arşivleri (Osmanlıca Belgeler)* 50 numaralı dosya, 1139 numaralı vesika Hicri 8 Mart 1325 yılında Trablus Vilayetine müveccihen eğitime ilişkin özel düzenleyici yönetmeliğin bir suretine dairdir.

zorundadır.³⁵⁶ Dördüncü nokta ise; Trablus'ta 92 hamam inşa edilmesi ve ücretlerinin Maarif İdaresine tahsis edilmesine ilişkin Trablus sahiline gönderilen yazışmaya ilişkindir. Beşinci nokta bu malların taksitle alınmasına ilişkindir. Altıncı nokta, Maarif İdaresi tarafından kiralanmış dükkanların genişletilmemesi, üzerine herhangi birşey inşa edilmemesi ve kirasında artışa gidilmemesi hususundadır. Yedinci nokta, ay içerisinde Maarif İdaresine ait kiralık dükkanlardan istifade edilebilmesi, başka bir yere kiralanarak kullanılması ve bu durumda kiralama işleminde kullanılmak üzere boşaltılmasının mümkün olduğuna dairdir.³⁵⁷ Sekizinci nokta ise, Trablus şehrinin el-Fernac ve Babu-l Bahr mahallesinde bir polis ve jandarma karakolu bulunduğu ve bunların Evkaf İdaresi tarafından alınarak haksız yere kontrol edildiğine ilişkindir. Aslında bu bina Maarif İdaresi'ne ait olup, halihazırda Evkaf İdaresi tarafından kiralanmak yerine belli bir meblağ tahsil edilmektedir. Dokuzuncu nokta vilayette bulunan ek binalara dair vakıf işleriyle ilgili konularda rapor verilmesi ve 29 Ocak 1324 tarih ve 12 numaralı yönetmeliğin çıkışından itibaren haklarının yerine getirilmesi ve vakıflarının Maarif İdaresi tarafından alınmasına ilişkindir. Onuncu nokta, vilayet matbaasının Maarif muhasibi tarafından kontrol altına alınmasını ve Maarif İdaresinin bu matbaanın gelirlerini almasına işaret eder.³⁵⁸

İkinci Madde: Bu madde masrafların azaldığına gelirlerin ise arttığına işaretle, Maarif Müdürü'nün, bu konuyla ilgili işleri takip etmek üzere bir mali muhasip bir de katip görevlendirmek suretiyle, süreci takip etmesi gerektiğine ilişkindir.

Üçüncü Madde: İptidai ve Rüştüye mekteplerinde iki öğretmenin ayrı ayrı boşa çıkarılmasına ilişkindir.

Dördüncü Madde: Erkek Rüştüye Mektebi'ndeki birinci öğretmenin 800 kuruş maaş aldığı, ikinci öğretmenin 600 kuruş ve üçüncü öğretmenin de 300 kuruş maaş aldığı, okuldaki temizlik işlerini yerine getiren kapıcının ise 100 kuruş maaş aldığına ilişkindir. Yine bu anlamda aynı yönetmelikte adet haline gelen bir uygulama ise okullarda ilmi kütüphaneler ve kitaplara ilişkin olarak harcanmak üzere 600 kuruşluk bir mali taahhüdün bulunması gerektiğidir.

³⁵⁵ *Ankara Başbakanlık Arşivleri (Osmanlıca Belgeler)* 50 numaralı dosya, 1139 numaralı vesika Hicri 8 Mart 1325 yılında Trablus Vilayetine müveccihen eğitime ilişkin özel düzenleyici yönetmeliğin bir suretine dairdir.

³⁵⁶ *Aynı kaynak*, Aynı vesika.

³⁵⁷ *Aynı kaynak*, Aynı vesika.

³⁵⁸ *Aynı kaynak*, Aynı vesika.

Beşinci Madde: Erkek Rüştiye okulundaki derslerin aynısının kız Rüştiye okullarında da verilmesi, bunun erkek öğretmenle aynı maaşta çalışacak bir bayan öğretmen ile sağlanması ve okuldaki temizlik işleriyle ilgilenmek üzere bir bayan kapıcının diğer okuldaki kapıcıyla aynı maaşa (100 kuruş) çalıştırılmasının sağlanması.

Altıncı Madde: Vilayet merkezinde İptidai mekteplerine ait üç bina ve idaresinde de iki öğretmen bulunmaktadır.

Yedinci Madde: İptidai mekteplerindeki öğrencilerin sayısı olması gereken mevcudu aşamaz. Gereken sayıdan fazla öğrenci alınması halinde her 40 öğrenciye daha harcama yapılması gerekir.

Sekizinci Madde: İptidai mekteplerinde ve kamu binalarında üçüncü öğretmen için tasarrufa gidilir ve onun 300 kuruş maaş ödenir. Kapıcı için ise 100 kuruş ödenmekle birlikte kamu kütüphaneleri için de 500 kuruş tahsis edilir.

Dokuzuncu Madde: Bazı şehirlerde ve binalarda belirli geçim kaynakları nedeniyle, eğitim faaliyeti gösteren bu binalar için maaş ve yardım olarak kullanılabilir bazı ücretler verilir.

Onuncu Madde: Mısırata Kaza'sı ve Sancağı'nda kızlar için İptidai mektep inşa edilecektir.

On ikinci Madde: Eyalet merkezinde erkekler için dört adet ilkokul, kızlar için de iki okul inşa edilecektir.

On üçüncü Madde: Eyalet bölgelerinde, kazalarda ve buna tabi hanelerde İptidai mektepler teşkil edilecek olup, 43 hane ve köyü kapsayacaktır.

On dördüncü Madde: Belediyenin yardımı ve ailelerin nafakalarıyla (katkı ödemesi) 40 merkezde ve buna tabi olan yerlerde resmi İptidai mektepler inşa edilecektir.

On beşinci Madde: Öğretmenlerin seçimi, İdadi mektepleri ve Dârümuallimîn aracılığıyla çalışma izinleri alınmak suretiyle veya farklı bir yöntem kullanarak (imtihan) yapılır ve öğretmenlik vazifesi verilerek devamlılığın sağlanması.

On altıncı Madde: Okula Dârümuallimîn'den artarda 4 yıllığına öğretmenler tahsis edilmesi ve bunların maaşlarının ödenmesi için gerekli tahsisatın yapılması.

On yedinci Madde: Meyzeran okulu, Mustafa Kurcu okulu ve Ahmet okulunun muvafakatsiz evkaf ilavelerine ilişkin beyana dair bir madde ve fıkra içerir. Bununla birlikte Dar-ul Maarif'in resmi şartlarına göre tescili ve takibinin yapılmasına ilişkin tekit.

On sekizinci Madde: Dârümuallimîn (Öğretmen Okulu) dahilindeki maaş 1000 kuruştur. Kıraat derslerine giren üç öğretmene gelince bunların maaşları sırasıyla 600, 400 ve 300 kuruştur. Bununla birlikte okuldaki temizlik işlerine bakan bir kapıcı atanır ve maaşı 100 kuruştur. Okulun yıl boyunca olabilecek masrafları için de 600 kuruş tahsis edilmiştir.

On dokuzuncu Madde: Dârümuallimîn'deki öğrenci sayısı 50'yi aşamaz.

Yirmi birinci Madde: Öğretmenlerin çalışma amaçlı başvurusu esnasında, resmi evrak ve sertifikalarını getirmesi gerekir. Daha sonra bir imtihana tabi tutulup başarılı olanların belgeleri tasdik edilir ve öğretmen olarak tayinleri gerçekleşir.

Yirmi ikinci Madde: İptidai mekteplerine kabul edilenlerin, güçlü yasalara ve yönetmeliklere saygı göstermesi bunları uygulaması gerekir.

Yirmi üçüncü Madde: Sancağa bağlı rüştiye mekteplerindeki eğitim esnasında, yemek kendi hesabından ödenir. Bu anlamda ilgili belediyeden bu hususla ilgili olarak yer tahsisi yapılır ve bu işin başına bir görevli atanırdı.

Yirmi beşinci Madde: Sancak'ta bulunan rüştiye okulunun son sınıfında, her eğitim haftasının iki günü boyunca birer saat Kitabet dersleri verilir. Bu dersleri alan öğrenciler için özel olarak bir onur belgesi verilir.

Yirmi altıncı Madde: Eyalet merkezinde hem erkek öğrenciler için hem de kız öğrenciler için bir bahçe tahsis edilir. Bunun biri Müslüman ve diğeri gayrimüslim olmak üzere 800 kuruş maaşla iki öğretmen tayin edilir. Bununla birlikte bir kadın ve erkek çalışan 100 kuruş maaşla tayin edilirler ve yıl boyunca yapılacak harcamalarda kullanılmak üzere 1000 kuruş tahsis edilir.

Yirmi yedinci Madde: Müfettiş görevlendirilmesi sadece halihazırdaki müfettişlerden yapılır.

Yirmi sekizinci Madde: Görevlendirilen müfettiş teftiş ofisinde kalarak, her ayın sonunda işiyle ilgili olarak Maarif Dairesi Müdürüne ayrıntılı bir rapor sunar ve Maarif İdaresi'ne de yaptığı işlerle ilgili bilgilendirmede bulunur.

Yirmi dokuzuncu Madde: Trablus'ta Müslüman çocukları ve gayrimüslim çocukları için karma eğitim yapan bir mektep tahsis edilir ve aralarındaki sevgi ve muhabbete dair raporlar verilirdi.

Otuzuncu Madde: Eyalet, Kaza ve Sancak merkezlerinde Maarif Meclisi ve Teftiş Meclisi teşkil edilir ve aynı Sancak dahilindeki görevliler ortak yetkilerle beraber bir çalışma gerçekleştirirlerdi.

Otuz birinci Madde: İptidai Mekteplerinde görev alacak öğretmenler sınava girdikten sonra, yardımcı öğretmen olarak merkeze kaydedilirler ve üç ay boyunca yarım maaşla çalışırlardı. Bu dönemden sonra ise resmi sıfatlı öğretmen olarak tayinleri gerçekleştirilirdi.

32, 33, 34. maddeler kütüphaneler ve okul kitaplarıyla ilgilidir. Bu anlamda, bu kitapların ücretsiz olarak öğrencilere sağlanması, okullarda ve camilerdeki özel odalarda muhafaza yöntemi ve İslam ırkının himayesine yoğunlaşan İslami kitapların neşri için matbaalar kurulmasına çalışmaya ilişkindir.³⁵⁹

2.4. Teknik ve Mesleki Eğitim

Teknik ve Mesleki Eğitim'den kasıt; İslami Sanatlar ve El Sanatları okulundaki eğitim, Tarım Okulu ve Dârümuallimîn okulundaki eğitimdir. Trablus'ta bulunan bu üç okul, Türklerin Libya'yı kontrolü sırasında yani Libya'da ikinci Osmanlı Dönemi'nin son yıllarında inşa edilmiştir. Bu türden bir okulun ilk kurulduğu zamanlarda memur çocuklarından, Türk garnizonu askerlerinin çocuklarından ve hatta Libyalıların önde gelenlerinin çocuklarından geniş bir kabul görmediği bu hususta belirtilmesi gereken bir olgudur. Bu yüzden eğitim alanında açılan bu türden bir okul, teknik okullardan biri olan sanayi ve sanat okulu kurulana dek biraz ihmal edilmiştir.

2.4.1. İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu

İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu, Vali Ahmet İzzet Paşa'nın ikinci valiliği döneminde 1898 yılında kurulmuştur. Bu okulun kuruluşu fakirlerin çocuklarını ve eğitimlerini kapsayan bir ıslah evi inşası talebinin Vilayet Umumi Meclisi tarafından

³⁵⁹age., Aynı yönetmelik. Aynı şekilde Ankara'daki Dışişleri Bakanlığı Arşivleri (Osmanlıca belgeler) Maarif Nezareti'nden Vilayetler Umumi Meclisi'ne gönderilen ve Maarif İdaresinden Trablusgarp eyaletine müveccihen çıkan yönetmeliğin genel bir özetine dairdir. 12 Haziran 1325.

sunulması ve Trablus şehir belediyesinin talebine binaen gerçekleştirilmiştir. Gönderilen mektubun metni ise şöyledir. Diğer vilayetlerde olduğu gibi muhtelif zanaatların yetim ve fakir çocuklara öğretilmesi, bu hususta eğitilmeleri ilişkin olarak Vilayet Meclisi'ne bir talep sunulmuştur. Meclis bu konuyla ilgili araştırma yaparak durumları içler acısı olan birçok çocuğun evsiz olduğunu ve rezalet içinde yaşadığını görmüştür. Bu çocukların ilim ve irfandan mahrum kalmaması için, kanunların öngördüğü şekilde bir ıslahevinin kurulmasının şart olduğuna karar verilmiştir. Müteakiben ıslahevinin kurulabilmesi için uygun bir mekân seçilmiş, görevlilerden ve durumu elverişli olan vatandaşlardan bağış toplanması süreci başlamıştır. Ancak toplanan bu bağışlar kâfi gelmemiştir. Bu açıdan eksik kalan meblağın tamamlanabilmesi için Belediye'nin kendi gelirlerinden olmak üzere 60.000 kuruş ödemesine karar verilmiştir. Yapımın tamamlanmasını ve gerekli mobilya ve ekipmanla donatılmasını müteakip, ıslahevinde çalışan görevlilerin maaşları ve binanın giderlerinin karşılanması için sabit gelirler tahsis edilmiştir. Her halükarda, konuya ilişkin olarak görüşmeler esnasındaki tavsiyesi bu olmuştur, konu hakkındaki emir ve karar ilgili kişiye aittir. Tarih: 12 Recep Hicri 1288, Miladi 27 Eylül 1871.³⁶⁰ Bu mektubun incelenmesinden, Trablus şehri ahalisinin belediye meclisinden, şehirlerinde bulunan engelliler, fakirler ve yetimlerin konaklayabileceği bir barınak veya mekân olabilecek bir enstitünün inşa sürecinin hızlandırılması ve buna duyulan zaruri ihtiyacın vurgulanması amacıyla, bir talepte bulunduğu mülahaza edilebilir. Nitekim Libya'da daha önce benzeri olmayan bu enstitünün çağdaş bir yöntemle meslek öğretmesini arzu etmişlerdir. Bu okul ve buna ilişkin inşa projesi hükümet projelerinden olmayıp ahalinin bizzat kendi çabalarıyla ortaya koymuş olduğu bir proje olması dolayısıyla mülahaza etmeye değer bir olgudur. Buna delil ise malzeme masraflarının çoğunun şehir halkının kendi kendilerine topladıkları bağışlardan karşılanmış olmasıdır. Libyalılardan hayır sahiplerinin ve ortaklarının vakıflara katılmak üzere bağışladığı çeşitli vakıflara ve vergiler (toplanmamış hurma ağaçlarının fiyatları üzerinden) ilaveten, belediyenin gelirlerini oluşturan hayvan kesiminden, çarşıda kirada bulunan yerlerin gelirlerinden, okula ait dükkanların kira gelirlerinden ve iç bölgelerdeki belediyelerden çok sayıda bağış yapılmıştır.³⁶¹ Bu mevzuda zikredilmesi gereken diğer bir husus Trablus Belediyesi üyelerinin okulun inşasıyla

³⁶⁰ *Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri* Eğitim doyası, 133 numaralı vesika, Aynı şekilde *Sanayi ve El Sanatları Okulu*, 68.

İlgili düşüncelerinde çok heyecanlı olmalarıdır. Okulun kurulmasına dair muvafakati çıkarmakla yetinmemişler, aksine Bin Kura adıyla bilinen Trabluslu vatandaşlardan birine ait bir parça arazinin tahsisini de gerçekleştirmişlerdir. Bu arazi vatandaşın (Bin Kura) kendi özel mülkü olup, ona ait olan bu mülkle birlikte diğer menkul ve sabit emlaklara ilişkin ipotek kararı alınmıştır. Osmanlı valisi tarafından alınan bir kararla, devletin müstahak bir borcu ödeyememesinden sonra, bu arazi Trablus belediyesinin mülklerinden biri haline gelmiş olup, bunlar arasında şehir surları dışında Trablus şehrindeki el-Hamidiye caddesinde bulunan bir çiftlik vardır. Burası adeta bir hayır kurumu gibi olan okulun yeri ve merkezi olmuştur.³⁶² Ancak bu dönemde görev yapan Osmanlı hâkimi Muhammed Reşit okulun kurulmasına ilişkin heyecanlı olmamıştır. Bu anlamda, binanın yapımına başlamayıp, binanın projesini, 1879 yılında Ahmet İzzet Paşa'nın Trablusgarp eyaletinde ikinci kez valilik görevini devraldığı anda binanın yapımına derhal başlayana dek art arda 8 yıl ihmal etmiştir. Fakat bu inşa süreci uzun sürmemiştir. Nitekim Ahmet İzzet Paşa'nın eyalet valiliğini başka bir valiye devretmesiyle kendisinden sonra inşa süreci de durmuştur. Yeni gelen vali inşaat projesini durdurmakla yetinmemiş, subaylarından biri olan ve Korgeneral Vasfi olarak anılan bir subay, henüz tamamlanmamış olan bu inşaatı ordu tedarik deposuna dönüştürmüştür. Bu eylemin sebebi ise okulun bulunduğu yerin şehir merkezine, limana ve o dönemki Libya yönetim merkezi olan el-Hamra Sarayı'na yakın olmasıdır.³⁶³

1895 yılında ülkeye atanan Osmanlı Valisi Namık Paşa, okul inşası projesinin tamamlanması gerektiğine karar vermiş ve inşa süreci yeniden başlamış olup, üç yıl boyunca aralıksız devam etmiştir. Bu yapım süreci, inşasının tamamlanması için aralıksız 27 yıl bitmesi beklenen projenin bitirilmesi 1898 yılını bulmuştur. Fakat bu okulu açma şerefi onu bitirme fikrini ortaya koyan Vali Namık Paşa'ya kısmet olmamıştır. Kendisinden sonra atanan yeni vali olan Hacı Muhammed el-Hafız okulun resmi açılışını gerçekleştirmiştir. Bu okulun Trablus şehrinin nişanelerinden biri haline gelmiş ve Libya Sanayi ve Sanat Mektebi adıyla anılmıştır.³⁶⁴ Bahse konu okul kuruluşunu müteakip çok büyük ihtimama mazhar olmuş ve bunun belirlenen eğitim

³⁶¹ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 153.

³⁶² Ammar Ciheyder, *100 Yılda Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 170.

³⁶³ Ammar Ciheyder, *100 Yılda Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 170.

³⁶⁴ *Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri* Vilayet merkezinde ticaret, demircilik, ayakkabı üretimi ve benzeri diğer mesleklerin çocuklara öğretilmesi amacıyla bir sanayi mektebinin inşasına dair bir fermana ilişkin mektub taslağı, Tarih 5 Nisan 1314 mali yılı, 18.04.1898.

faaliyetlerini yerine getirmeye başlamıştır. Bu okul bir nebze de olsa özel bir teknik olması hasebiyle çok büyük öneme sahip olmuş ve yönetimi itibariyle İstanbul Maarif Müdürlüğü'ne değil de doğrudan Osmanlı Valisi'ne tabi olmuştur. Bu okulun inşa edilmesinin amacı; yetim, fakir ve düşkün çocuklara ciltleme, matbaa, halıcılık, dokuma, maden işleri ve marangozluk işleri gibi el sanatlarının öğretilmesi ve bu konuda eğitilmeleridir. Bu bağlamda, okul kız çocuklarına ve öğrencilere de bu mesleklerin öğretilmesi anlamında bir enstitü olmuştur.³⁶⁵

Vali tarafından ülkenin tamamında çıkarılan bir beyannamede, okula (öğrenci) kabule ilişkin şartlar açıklanmış olup bu şartlar şu ana noktalarla özetlenebilir:

Çocuğun okula kaydı ve girişi esnasındaki yaşının 11 ila 15 arasında olması gereklidir. Annesiz ya da babasız veyahut ikisi de olmamalıdır. Çocuğun okula kaydının yalnızca üniforma giymesi ve karnının doyurulması amacıyla olmadığını, aksine buradaki gayenin ona hayatına katkıda bulunacak bir zanaat öğretilmesi olduğunun kayıt aşamasında açıklanmasıdır. Bu bağlamda, okulun asıl binası iki kattan oluşmakta olup, zemin kat uygulamalı eğitime ayrılmış olup, bu katta laboratuvarlar ve atölyeler vardır. Üst kat ise teorik eğitim yapılabilmesi için sınıflara ve uyku için yatak odalarına ayrılmıştır. Nitekim binanın içsel bir düzeni olup burası fakir çocuklara ve yetimlere ayrılmıştır. Binanın iç kısmına baktığımızda diğer modern iç bölümlerden kuruluş, tanzim ve teşkil açısından farklı olmadığını görüyoruz. Okul yatak odalarının yanı sıra, yemek odası ve giysi odalarını da içermekteydi. Okuldaki öğrencilere ilişkin kıyafet programını tetkik ettiğimizde, kendine özgü bir program ve kendi içinde benzersiz bir özellik ile karakterize olduğunu görebiliriz. Okuldaki düzenleyici programa göre, okula giren her öğrenci kaydı yapıldıktan sonra kıyafetleri ücretsiz olarak alabilirdi. Bu kapsamda sene başında; kışlık takım, yazlık takım, atölye takımı, atölye ayakkabısı, dışarıda giyilecek ayakkabı, fes, iç çamaşırı, marangozluk ve matbaa çorabı verilir, buna ilaveten okul idaresinden her ay maaş alırdı.³⁶⁶

İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu'nun ilk müdürü eyalet merkezindeki Osmanlı garnizonundan bir subay olmuş olup, öğretmenleri de aynı garnizondan subaylar olmuştur. Eğitimsel anlamda uygulanan çalışma planı çocukların teknik aletleri kullanabilmesine ilişkin beden (uzuv) eğitimidir. Bu öğretmen subaylar, Sultani Tümeni'nin, 59. Kolordu'sunun 4. Bataryası'ndan olan ve Dârussaâde

³⁶⁵ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 153.

³⁶⁶ *Sanayi ve el sanatları okulu*, 74.

(saray)'deki Sanayi Mektebi'nden mezun olan sanat ve marifet erbabı olan son subaylardı. Burada kadınlar için kurulan bir kilim dokuma evi bulunmakta olup, bu atölye, dört yıl önce Hereke-i Sultani Atölyesi'ndeki kilim öğretmenlerinden özel olarak davet edilip getirilen Sabiha hanımın gözetimi altında olmuştur.³⁶⁷

Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu özellikle 1908 yılından sonra biraz gelişme göstermiştir. Bu bağlamda 1910 yılında Trablus'a gezi gerçekleştiren iki İngiliz, sanayi ve el sanatları okulunun büyük bir eğitim ve öğretim rolünü yerine getirdiğini ifade etmişlerdir. Sanayi ve el sanatları mektebi burada kayıtlı bulunan öğrencilerine ihtimam gösterirdi. Bu bağlamda İstanbul Sanayi Mektebi'nden mezun olup aynı okula atanan mezun öğrencilerden dördü 10 Mart 1909 tarihinde, eğitim ve tecrübelerini artırmaları için Hereke-i Sultani atölyelerine (fabrikaları) gönderilmiştir.³⁶⁸

Okul, Libya topraklarının çeşitli yerlerinden öğrencileri kabul ediyor, her sancak veya mutasarrıflıktan her sene için kabul edilecek öğrenci sayısını belirliyordu. 1902 yılında hazırlanan bir istatistiğe göre okulun açılışıyla birlikte öğrenci sayısı 65'e ulaşmıştır. Raporlara göre takip eden yıllarda öğrenci sayısı artış göstermiştir. Bu bağlamda okula ilişkin olan vesikalardan birinde, 1910 yılında çeşitli bölgelerdeki bütün sınıflarda kayıtlı öğrenci sayısının 104 olduğuna işaret edilmektedir. 1911 tarihli bir mektup bunu destekler mahiyette olup, aynı sene içerisinde Garyan beldesinden bir öğrencinin okula kabul edildiğini ifade etmektedir.³⁶⁹

İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu fikrinin Cezayirli Ali Rıza Paşa'nın valiliği döneminde başladığı zikretmeye değerdir. Bu bağlamda kendisi bir genelge yayınlayıp, suçlu, evsiz ve yetim çocuklara eğitim vermek ve hayatlarında onlara katkı sunabilecek bir meslek edinebilmelerini temin etmek için bir ıslahevi veya bir okul kurulması için bağışta bulunmaya davet etmiştir. Bu çağrı Hicri 1290, Miladi 1874 yılında yapılmış olup, takip eden yılda buna benzer bir genelge daha çıkarmıştır.

1898-1899 eğitim öğretim yılı, Libya İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu'nun ilk eğitim yılları olmuştur. Bu hususta zikredilmesi ve dikkat çekilmesi gereken nokta, Libya İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu'nun, dönemine ve zamanına kıyasla gelişmiş, modern derecede eğitim yapan ve mükemmel eğitim sistemine sahip bir okul olması yönüyle ayırt edilir olmasıdır. Buradaki eğitim sistemine göre eğitim öğretim

³⁶⁷ *Trablusgarp gazetesini*, Sayı 1167, yıl 36, Tarih 5 Ekim 1906.

³⁶⁸ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 155.

hazırlık sınıfı olarak da bilinen birinci sınıf ile başlamakta olup, bu sınıftaki öğrenciler okulda mevcut olan bütün meslekler ve uzmanlık alanlarıyla ilgili teorik ve pratik eğitim görürlerdi. Bu bağlamda, öğrencilerin ikinci yıla veya sınıfa geçebilmeleri için, birinci yıl eğitimini müteakiben yetenek ve kabiliyetleriyle ilgili olarak öğretmenler tarafından bir sınava tabi tutulurlardı. İkinci yıla geçebilmeleri bir anlamda, zanaatta birinci ders yılı anlamına gelmekte olup, bu geçiş ile birlikte öğrencide, onu donanımlı kılan ve başarıya götürebilecek potansiyelin olduğu da ortaya çıkmış oluyordu. Bunu müteakiben öğrenci, 6 yıl boyunca mesleki eğitim alırdı. Bu eğitim öğretim yılları; hazırlık sınıfı, birinci sınıf, ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıftan oluşuyordu. Bunun yanı sıra, erkeklerden bağımsız olarak kızlar için ayrı bir bölüm bulunurdu. Kızlar için ayrılan bu bölüm, gözetmen, genel eğitim için bir öğretmen, genel denetim için bir öğretmen, dokuma ve halıcılık için üç öğretmenden oluşan bir görevli kadrosunu kapsamaktaydı.³⁷⁰

Sanayi ve El Sanatları Okulu açılışından bu yana, şu mesleklerde teorik ve pratik eğitim sağlamıştır: “İpek ve yün dokumacılığı, keten dokumacılığı, çorap ve fanila üretimi, halı dokumacılığı, deri üretimleri (deri nakışı, eyer ve ayakkabı üretimi), mobilya marangozluğu, demircilik, mekânîk, yapı, bakır nakışı, mozaik ve çömlek üretimi, matbaa, kitap ciltlemesi, müzik aletlerinden biri çalmayı öğrenme. Bu mesleklerin, mevcut imkanlara bağlı olarak, bir eğitim yılından diğerine bazen arttığı bazen de azalmakta olduğu dikkate değerdir.”³⁷¹

Okuldaki uygulamalı derslere ek olarak, şu teorik dersleri içeren ders maddeleri de vardır: Arap dili, Türk dili, İslami terbiye, tarih, coğrafya, resim ve müzik. Okuldaki altı yıllık eğitimi tamamlayan öğrencilere, okulda verilen meslek derslerini aldığını ve yıllık genel diploma derecesiyle mezun olduğunu gösteren resmi zanaat sertifikası verilirdi. Bu bağlamda, bazı durumlarda, okuldan mezun olan seçkin öğrencilerin yüksek öğrenimlerini yurtdışında tamamlamaları tavsiye edilir, çoğunlukla Türkiye’ye gitmeleri önerilir bazen de İngiltere, İtalya ve diğer ülkelerdeki üniversitelerde yüksek öğrenimlerini tamamlamaları tavsiye edilirdi.³⁷²

Bu okulun öğrencilerinin okulun iç kısmında kalıp burada yaşadıkları ve bu esnada harcamaları ve giderleriyle ilgili hiçbir sıkıntı yaşamadıkları bahsetmeye

³⁶⁹ *Sanayi ve el sanatları okulu*, 110.

³⁷⁰ Ammar Ciheyder, *100 Yılda Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 96.

³⁷¹ Ammar Ciheyder, *age.*, 97.

³⁷² Ammar Ciheyder, *age.*, 96.

değerdir. Nitekim okul bağışlarla kurulmuş olan bir hayır projesi olup, bu anlamda gelirleri çok fazladır. Okulun genel giderleri için genel bir program olarak, her bir öğrenciye her hafta sonunda kişisel harcamalarında kullanmak üzere 1,5 kuruş verilirdi. Öğrenci mezun olduğunda ise miktarı belirlenen bir ödül olarak 10 Cüneyh verilirdi. Bazı durumlarda yeni bir iş hayatına başlamasını kolaylaştırmak adına bazı alet edevat verilir, bazen de her açıdan donatılmış olan bir dükkan tahsis edilir ve burada çalışması sağlanırdı. Evlilik hayatına ve evliliğe gelince, okuldan mezun olan erkek öğrenci okulun diğer kısmından mezun olan yetim kız öğrencilerle evlenirdi. Böylece okulun, kurulmasına vesile olan bu hayırlı çalışma başarıyla tamamlanmış olup nihayete erer ve bu insani projede yer alanların amacı da gerçekleşmiş olur.³⁷³

Bu bakımdan 1903/1904 yıllarının kendi türüne dair yeni bir çalışmanın açılışına şahit olduğunu ve bu olgunun bu dönemin geleneklerinin bir işareti olduğunu belirtmek gerekir. Bu anlamda, toplumun bir kesimi için endüstriyel ve teknik bir çalışma olmuştur ki buna ilişkin olarak toplumun kadın bileşenine yönelik bir çalışma olarak okulda kızlar için yeni teknik bölümler (bölüm ve meslekler) açılmış olup bunlar terzilik, ev yönetimi (ev ekonomisi) ve kilim dokumacılığıdır. Bu alandaki ilk başlangıç 25 kız öğrenci ile Trablus şehrinde olmuştur. Bu kız öğrenciler okuldaki uygulamalı alanlarda ve birçok teknik alanda çalışmışlardır. Bu bağlamda çeşitli çalışmalar yaparak eğitim öğretim yılı boyunca kendi eşyalarını hazırlarlar, yıl sonunda ise ürettikleri bu eşyaların, halihazırda bazı yerlerde ve kuruluşlarda kullanılagelen çarşı (kermes) usulüyle, okula özel bir fuarda sunumunu yaparlardı.³⁷⁴

Üretilen bu hazır eşyalar her yıl sonunda okulun düzenlediği eğitim kapanış töreni esnasında kurulan basit bir fuarda arz edilirdi. Bu kutlama törenine adet haline gelmiş bir uygulama olarak, öğrenci velileri, bölgenin önde gelenleri, şehirdeki görevliler, çeşitli yabancı ülke konsolosları ve Osmanlı valisinin kendisi katılırdı. Törende mezun olan öğrencilere diplomaların dağıtılmasından sonra, çekiliş usulüyle fuarda sunulan eşyaların satışı yapılırdı. Törene katılmak üzere okula gelen her bir kişi okul girişinde kutlama sonuna kadar muhafaza etmesi gereken numaralı bir kağıt satın alır. Törenin sona ermesinden sonra, eğitim yılı boyunca öğrenciler tarafından üretilen eşyalar ve ürünlerin sayıları sıralanır ve satışları çekiliş usulüyle yapılır ve kazanan numarayı elinde bulunduran kişi bu ürünün sahibi olur. Çekiliş biletlerinin satışından

³⁷³ Ammar Ciheyder, *age.*, 115.

³⁷⁴ Ammar Ciheyder, *age.*, 100.

elde edilen gelirin bir bölümü okul bütçesine verilir, kalan meblağ ise bu ürünleri ortaya koyan öğrenciler arasında dağıtılırdı. Paranın kalan bu kısmını alan öğrencilerden zeki olanı, mezuniyetinden sonraki yeni çalışma hayatında bu parayı sermaye olarak kullanırdı.³⁷⁵

Libya Sanayi ve Sanat Mektebinin ün kazandığı sınai işlerden biri matbaa (kitap basımı) olmuştur. Bunun hikayesi ise bu okulların fiili kurucusu olan Namık Paşa'nın eyaletteki matbaanın geliştirilmesi için Avrupa'dan modern yeni bir matbaa ithal etmesine dayanır. Bu anlamda Namık Paşa, eski matbaayı okula naklederek kendi türünden bir ilk olan yeni bir mesleki çalışmanın tesisi için fırsat oluşturmuş ve bunu basım işlerinde, matbaa aletlerinin onarımında ulusal yeterliliğin artırılması için kullanmıştır. Bu anlamda matbaaya ilişkin ilk zanaatkarlar Tunuslular olmuştur. Bu meslek alanına ilişkin olarak birden fazla grubun mezun olduğunu gören Vali, okul matbaasının Vilayet matbaasının merkezi haline gelmesini uygun bulmuştur. Bu fikir 1903 yılında hayata geçmiş olup, okul resmi bir matbaa evine dönüşmüş, bu matbaa çeşitli dönemlerde çalıştırılmış ve geliştirilmiştir.³⁷⁶

2.4.2. Tarım Okulu

Tarım Okulu, Trablusgarp eyaletinde kurulmasına önemli ölçüde duyulan ihtiyacı karşılamak adına kurulmuştur. Bu ise, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın sonlarında 20. yüzyılın başlarında yaşadığı iktisadi canlanma neticesinde olmuştur. Bu bağlamda, 1909 yılında Trablusgarp eyaletinin Trablus şehrindeki büyük yerleşim yerlerinden biri olan Sidi el-Mısri bölgesinde Vali İbrahim Paşa tarafından 4500 Türk cüneyhi (lira) tutarında bir harcama ile bir Tarım Okulu kurulmuştur. Okulun öğrencilerinden bazıları okulun iç kısmında (barınma için odaların bulunduğu bölüm) kalmış, diğerleri ise okul dışında kendi evlerinde ikamet etmişlerdir. Bahse konu bu okulun müfredatı, tarım derslerinin yanı sıra çobanlık, peynir üretimi ve yağ çıkarımı gibi uygulamalı eğitimleri kapsamıştır.³⁷⁷

Bu okulun öğretmenleri Türkiye'den gelmekte olup, İstanbul'daki Umumi Maarif Nezareti (Genel Eğitim Bakanlığı) tarafından tayin edilmişlerdir. Aynı zamanda okulun ihtiyaç duyduğu alet edevat da ithal edilmekteydi. Okula öğrenci kabulü çeşitli Mutasarrıflıklardan (sancak valisi) her sene belli sayıda yapılırdı. Bu

³⁷⁵ Abdulhâkim Amir etTavil, *Trablusgarp İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 100 Yıllık, Mesleki Eğitiminin*, w.w.w.@enternet.com 4/8/2016.

³⁷⁶ Ammar Ciheyder, *100 Yılda Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 121.

kapsamda 1910-1911 yıllarında Eyalet Maarif Müdürü her Mutasarrıflığa aşağıdaki esasa göre öğrenci aday göstermesi için yazı göndermiştir:

Hums Mutasarrıflığı	Talep edilen öğrenci sayısı 5
el-Cebel Mutasarrıflığı	Talep edilen öğrenci sayısı 3
Fizan Mutasarrıflığı	Talep edilen öğrenci sayısı 2
Zaviye Mutasarrıflığı	Talep edilen öğrenci sayısı 1
El-Uceylat Mutasarrıflığı	Talep edilen öğrenci sayısı 1
Zuvvara Mutasarrıflığı	Talep edilen öğrenci sayısı 1
Tarhune Mutasarrıflığı	Talep edilen öğrenci sayısı 1
Verfele Mutasarrıflığı	Talep edilen öğrenci sayısı 1
Garyan Mutasarrıflığı	Talep edilen öğrenci sayısı 1
Trablus Aziziye Mutasarrıflığı	Talep edilen öğrenci sayısı 1

Bunların yanı sıra Trablus ve Bingazi şehirlerinden de bu okula öğrenci kabulü yapılmakta olup, sayısına ilişkin bir açıklama yapılmamıştır.³⁷⁸

2.4.3. Dârülmualimîn (Öğretmen Okulu)

Dârul Muallimin Trablus'ta 20. yüzyılın başlarında inşa edilmiştir. Libya Trablusgarp eyaletindeki eğitimden sorumlu olması dolayısıyla, 1899 yılında İstanbul'daki Maarif Nezareti tarafından tayin edilen Maarif Müdürü'nün en önemli işleri arasında yer almıştır. Bu okulun kuruluş tarihi Hicri 1319, Miladi 1901 yılı olup, eğitim süresi sadece iki öğretim yılı olmuştur.³⁷⁹ Bu okula ilişkin genel programa göre, Dârul Muallimin yalnızca Kıraat ve Kitabet hususunda iyi olanlar, Kur'an-ı Kerim'i kalben hıfzeden, dil bilgisi kurallarından bazılarını ve İslam dinini ilkelerini çok iyi bilen öğrencileri kabul ederdi. Bu yüzden de öğrencileri yaş olarak genelde büyük olurdu. Bu kapsamda, Trablus'taki Dârul Muallimin Okulu'ndan mezun olan ilk grup 1903 yılında mezun olmuştur. O dönemde okula kayıtlı öğrenci sayısı ise yedidir. Belli

³⁷⁷ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 156.

³⁷⁸ Rafet Guneymi ElŞeyh, *age.*, 156.

³⁷⁹ Rafet Guneymi ElŞeyh, *age.*, 157.

sertifika ve diplomalara sahip olmak bu okula öğrenci olarak kabul edilmenin şartlarından biri değildir.³⁸⁰

Dârul Muallimin'in inşasına karar verildiğinde, öğrencilerin kayıt için başvuru yapabilmesi için ilana çıkmıştır. Bu bağlamda Trablusgarp gazetesi Hicri 24 Şaban 1319, Miladi 22 Kasım 1901 yılında Eyalet Maarif Müdürlüğü'nden gelen şu ilanı yayınlamıştır: “Bu süre zarfında eyalette Azametli Hilafetin hamisinin bilgisi dahilinde kurulmuş olan ve açılan Dârul Muallimin kurumuna öğrenci kabulü ve kaydının başlamış olması hasebiyle burada öğrenim görmeyi arzu eden her öğrenci kayıt yaptırıp buraya kabul edilsin. Buna ilişkin beyanın keyfiyeti ilan edilmiştir.”³⁸¹

Bu bağlamda, Hicri 1325-1326, Miladi 1909-1910 eğitim öğretim yılına ilişkin Trablus'taki Dârul Muallimin'deki birinci sınıf öğrencilerinin sınavına dair genel tablonun incelenmesinden şuna ulaşılmıştır:

Dârul Muallimin'de okuyan öğrenciler şu dersleri görmüşlerdir. Kur'an-ı Kerim ve tecvid, dini bilimler, Osmanlıca, tarih, coğrafya, eğitim ve öğretim sanatı, medeni ve ahlaki bilgiler, hesap, tabii bilimlerin esasları, mühendislik, resim ve kitabet.³⁸² Bahse konu eğitim yılı boyunca sınava giren öğrencilerin sayısı 33 olup, bunlardan büyük bir oranı teşkil eden 15 öğrenci yüksek seviye ve derecelerde başarılı olmuş, 5 öğrenci bazı derslerden kaldığı için sınava tekrar gireceklerdir. Bu anlamda, iki öğrenci eğitim ve öğretim sanatı dersinden kalmış, bir öğrenci Osmanlı lisanı dersinden kalmış, bir öğrenci tarih dersinden ve yine bir öğrenci eğitim ve coğrafya dersinden kalmıştır. Öğrencilerden biri ise imtihan esnasında hastalanmış olup, hakkında belirtilen mülahazada; “Bütün ders maddeleri açısından ikinci seferde bütün sınavı tekrar edecektir” notu düşülmüştür. Aynı sınav sonucuna göre 7 öğrencinin kaldığı gözlenmiş olup, haklarında mülahazalar kısmına aynı sınıfta bırakılmasına dair not düşülmüştür. Bunlar bir anlamda sınava girmişler ve başarı gösteremeyip yıl tekrarını yapmaları gerekmektedir. Tablodaki diğer beş öğrenciye gelince bunlar sınavda devamsızlık yapmışlar ve sınava girmemişlerdir. Bunlar da sınava meşru ve makbul bir özür beyan etmeden gelmediklerinden aynı sınıfta bırakılmaları kararlaştırılmıştır. Yine aynı tabloda 4 öğrencinin sonucuna ilişkin yer alan

³⁸⁰ Rafet Guneymi ElŞeyh, *age*. 158.

³⁸¹ *Trablusgarp gazetesi*, Sayı 969, Sene 31.

mülâhazada sınıfı geçtikleri, iki öğrenci hakkında sınavı tekrar etmesi ve aynı sınıfta bırakılmalarına ilişkin not düşülmüştür.³⁸³

Tablonun sonunda ise, Hicri 1325-1326 Miladi 1909-1910 eğitim öğretim yılına ilişkin olarak Trablus Dârul Muallimin İptidai 'sinde öğrencilerin sınavlarının gözlem heyetinin katılımıyla yapılmış olduğu, sınavda belirlenen usule göre her öğrencinin aldığı her ders maddesinin gözden geçirilmiş olduğu ve son aşamada ise Türk asıllı olan Dârul Muallimin İptidai 'si müdürünün imzası ve mührü yer almıştır.³⁸⁴

2.4.4. Diğer Eğitim Müesseseleri

2.4.4.1. "İrfan Mektebi" Okulu

İrfan Mektebi veya okulu, 1901 yılında Trablusgarp eyaletinde inşası ve kuruluşu tamamlanan en önemli eğitim müesseselerinden biridir. Bu okulun inşası ve tesisindeki amaç, günümüzdeki lise eğitime denk gelen İdadi seviyesindeki eğitim için bir fırsat sunmak ve buna ilişkin alan açmaktır. Bu okulun kuruluşu, ücretlerini kendileri karşılayabilecek düzeydeki devlet kademesindeki önde gelenlerin (ayanın) çocuklarının ve Türk garnizonundaki subay çocuklarının eğitimine ilişkindir. Yine bu okulun kuruluşundaki diğer bir hedef de diğer yabancı toplulukların okullarıyla özellikle de İtalyan ve Fransız okullarıyla eğitim seviyesi anlamında rekabet edebilmektir.³⁸⁵

Bu bağlamda, İrfan okulunun eklentilerinin İdadi kısmın yanı sıra Rüştîye kısmını içinde barındırması zikretmeye değerdir. Nitekim bu okul, valilik gelirleri ve toplanan bağış ve yardımlarla inşa edilmiş olması dolayısıyla özel bir okuldur. Okula ilişkin ilk sınav 5 Ağustos 1904 yılında yapılmış olup, Trablusgarp gazetesinin Hicri 13 Cemaziyel Ahir 1322, Hicri 12 Ağustos 1904 yılında çıkan sayısında okula ilişkin olarak şu ifadeleri kullanmıştır: "Birbirini tamamlayan yücelik ve bütünlüğün eserlerinden biri olarak vasıflandırılan ve sayın Başbakan, üst düzey zevat ve maarif (nezaretinin) gayretleri ile üç yıl önce açılan İrfan Mektebi'ne ilaveten Rüştîye

³⁸² *Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri* 7 numaralı eğitim dosyaları, Hicri 1325-1326, 1909-1910 eğitim öğretim yılına ilişkin Trablus'ta bulunan Dârul Muallimin'deki birinci sınıf öğrencilerinin sınavına dair isim listesine ilişkin 186 numaralı vesika.

³⁸³ *age.*, Aynı vesika.

³⁸⁴ *age.*, Aynı vesika.

³⁸⁵ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 158.

kısının kurulmasına ve eklenmesine hünkarın sünni temsilcilerinin huzurunda onay alınmıştır.”³⁸⁶

Bu hususta zikretmeye değer bir diğer olgu ise, İrfan Mektebi'nin 1902 yılında açılışını müteakiben bir yıl içerisinde 7 öğretmen ve 100 okula sahip olduğu ve bunların hepsinin okul içerisinde kalmaya ihtiyaç duymayıp okul dışında ikamet ettikleridir. Bu ise okulun kurulduğu yıla kıyasla iyi bir rakamdır.

2.4.4.2. Anaokulu

Anaokulu, 1910 yılında yani İtalyanların Libya'ya girerek burayı işgal etmelerinden bir yıl önce Trablusgarp eyaletinde kurulmuştur. Bu sebeple inşası gecikmiş olup, buradan doğrudan istifade edilememiştir. Okul, Trablus şehrinde “Yenidoğan Bahçesi (okulu)” olarak adlandırılmaktaydı.

2.4.4.3. Kızlar Eğitimi

Trablusgarp eyaletindeki kızların eğitimi, Osmanlı Devleti'ne bağlı diğer vilayetlerde olduğu gibi, bu dönemdeki muadilleri kadar ilgi görmemiştir. Kızlar bu dönem boyunca, erkeklerin gölgesinde ve (hemen her şeyde) erkeğin tasarrufu altında yaşamıştır. Kadınların fikirleri onların herhangi bir tasarrufta bulunmasını, çalışmasını ve hatta eğitim almak adına bir yere gitmesini reddeden erkekler tarafından hapsedilmiştir. Bunlara rağmen, kızların eğitimi Trablusgarp eyaletinde basit bir yayılma göstermiş ve bu yayılmayı destekler mahiyette 1898-1899 yılında kız Rüştüye okulu inşa edilmiştir. Bu okulun açılmasındaki hedef, ülkenin kızlarının ve garnizon subaylarının kızlarının yabancı okullara katılmasını ve oraya angaje olmasını engellemeye matuftur. Bu bağlamda eğitim dönemine ilişkin belgeler, Hicri 1323 senesinin Cemaziyelevvel ayı, Miladi Temmuz 1905 tarihinde bu okulda kızlar için bir sınav düzenlenmiş olup, iki kız öğrenci bu okuldan mezun olmuştur.³⁸⁷

1910 yılında ise, Vali İbrahim Paşa döneminde “Ay Yıldız Osmanlı Kadınları Hayır Cemiyeti” adı altında bir kadın derneği kurulmuştur. Merkezi Kız Rüştüye Mektebi'nde olan bu cemiyetin kuruluş amacı geleceğin annelerini hazırlamaktır. Bu açıdan bu cemiyetin görevleri; kızların eğitimi ve öğretimi için çalışmak, onlardan yardıma muhtaç olanlara yardım etmek, vatana, insanlığa ve cemiyetin başkanlığını

³⁸⁶ *Trablusgarp gazetesi*, Sayı 1057, Sene 34.

³⁸⁷ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 160.

yapan Trablusgarp valisinin Hanımefendisine hizmet eden kızlardan fakir olanların evliliklerine mali destekte bulunmaktadır.³⁸⁸

Cemiyetin görevine ilişkin çıkarılan bir genelgeye göre cemiyetin iki çalışma olup bunlar ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Bu çalışma alanlarından birincisi Hilal-i Ahmer (Kızılay) adı altında tedavi amaçlı, diğeri ise Şefkat (Şafaka) adı altında bakım amaçlıdır. İkinci çalışma alanına ilişkin olarak cemiyet, kızlara ev idaresi (ekonomisi), evlilik hakları, hıfzıssıhha (sağlığın korunması), çocuk yetiştirme, dikiş nakış, aşçılık, kıyafet yıkama ve ütöleme, dokuma, kilim dokuma hususunda eğitim vermek, ısınma, aydınlatma giderleri karşılamak, çalışanların maaşlarını ödemek ve ihtiyaç sahiplerine yardım etmek amacıyla bağış ve aidatları toplar.³⁸⁹

Cemiyet başkanı olan valinin eşi, Rebiülevvel ayı Hicri 1328, Miladi 1910 yılında cemiyet açılış töreninde kadınlara ve cemiyetin kadına üyelerine hitap ettiği konuşmasında şunu ifade etmiştir; “Önceden beri varlığını koruyan Kız Rüştüye ve İptidai mekteplerinin derslerine ilaveten, İslamı akaid ve milli ahlakımıza (adabımıza) uygun düşen el işlerinin bütün çeşitleriyle ilgili olarak bazı dersler eklenmiştir. Buna ilişkin olarak Avrupa’dan bir bayan öğretmen getirmiş bulunmaktayız. Bahse konu bu okulları İttihad ve Terakki Kız İptidai ve Rüştüye Mektepleri olarak adlandırmayı uygun buluyoruz.³⁹⁰

Cemiyet başkanı Vali eşi sözlerine şöyle devam etmiştir: "Gururla ilan ediyoruz ki bu okullar aciz başkanlığımız himayesinde kurulmuştur. Öyle ki bu cemiyetin gayesi fakir ve miskin kızlarımıza manen ve maddeten yardım etmek muradıyla kurulan mekteplere ve zanaat evine hizmet etmektir. Bunun yanı sıra, istifade etmeleri ve gerekli sermayeyi oluşturabilmeleri için onlara dikiş ve sair el sanatlarını öğretmek, yetim ve fakir kızların kendi yaşamlarını temin edebilmeleri ve gelecekte çeyiz masraflarını kendi kendilerine giderebilmeleri için onları eğitmektir.”³⁹¹

Bütün bunlara rağmen ve o dönemdeki tüm şartlar dahilinde, hizmetleri bütün kadınları kapsamamış olsa da, bu anlamda olumlu ve büyük çabalar sarfetmiş etmiş olmakla birlikte, cemiyet uzun ömürlü olamamıştır. Nitekim, eli kulağında olan İtalyan

³⁸⁸ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya’da Eğitimin Gelişimi*, 160.

³⁸⁹ *Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri*; Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya’da Eğitimin Gelişimi*, 161.

³⁹⁰ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya’da Eğitimin Gelişimi*, 161.

işgali Libya'yı 1911 yılında işgal etmiş ve cemiyetin kuruluşu ve faaliyetlerine başlamasından tam bir yıl sonrasına denk gelen bu tarih cemiyetin ve görevinin sona ermesinin göstergesi olmuştur.

2.5. Yüksek Öğretim

Osmanlı dönemi boyunca Libya'da yüksek okul var olmamıştır. Bununla birlikte Libyalılardan yüksek eğitim ve öğretimini tamamlamak isteyenler, ilim seviyelerini artırmak için ya Mısır'daki el-Ezher Üniversitesi'ne ya da Tunus'taki ez-Zeytuna Üniversitesi'ne kaydolmak üzere buralara yönelirlerdi.

Ancak, burada, Âsitane'de (İstanbul) bulunan yüksek enstitülere baktığımızda, bu enstitülerin Osmanlı Devleti'ne tabi Arap vilayetlerinden ve diğer milliyetlerden olan vilayetlerden öğrencileri ve Türk öğrencileri kabul etmesinin yanı sıra Libyalı öğrencileri de kabul etmesi dolayısıyla bunları ayrıca gözden geçiriyoruz. Bu bağlamda, Libya'da yüksek öğrenimin tüm Libyalılar için mümkün olmadığını, bilakis bu eğitimin Libya'da mûkim Türkler için ve bu eğitime maddi ve manevi anlamda gücü yetenler için mümkün olduğunu mülahaza etmekteyiz. Buna ilişkin olarak Osmanlı yönetimin merkezi olan İstanbul'da kurulmuş olan teknik eğitim müesseselerinin başlıca olanlarını aşağıda görebiliriz:

2.5.1. Aşiret Çocukları Okulu (Aşiret Okulu)

Sultan II. Abdülhamid döneminde saltanatın merkezi olan Asitâne'de (İstanbul) Hicri 1309, Miladi 1892 tarihinde kurulmuş olan bu okul, öğrencilerini kabile ve aşiret şeyhlerinin çocukları ve ayanın (önde gelenlerin) çocuklarından seçerdi. Bu okulun kurulmasındaki amaç, büyük ailelerin çocuklarından bazılarının yetiştirilip çeşitli makamlarda görev alabilmelerini temin ederek kendine çekmek, gelecekteki ilmi hayatlarında Osmanlı Devleti'nin hizmetinde olmalarını ve onun emirlerine itaat etmelerini sağlamaktır. Bu kapsamda, Trablus valisi Namık Paşa Hicri 10 Zilhicce 1314, Miladi 1897 yılında Garyan kaymakamlığına gönderdiği mektupta, yaşları 12 ila 14 arasında olmak kaydıyla İstanbul'daki Aşiret Okulu'nda eğitim görmek üzere bazı öğrencilerin seçilmesini, seçilecek bu öğrencilerin ayandan ve şeyhlerin çocuklarından olmasını, ahlaklı ve sıhhatli olmalarını talep etmiştir. Aşiret okulu (barınmaya olanak sağlayan) bir iç okul olup, buradaki eğitim süresi beş yıldır. Bu okulda okutulan ders

³⁹¹ Rafet Güneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 161.

maddeleri Rüştiye mekteplerinde okutulan derslere benzemektedir. Osmanlı Devleti, bu okullara kabul edilecek öğrenciler belli şartlar koymuş olup bu anlamda bu şartları içeren bir genelgeyi Hicri Recep ayı 1324, Miladi 1906 yılında Trablusgarp eyaleti de dahil olmak üzere bütün vilayetlere dağıtmıştır. Bu genelgenin şartları aşağıdaki gibidir:

Trablus'a düşen bu yılki öğrenci kontenjanı eyaletin tamamı dahil olmak üzere üç öğrencidir. Her öğrenci için yol harcırahı verilecek olup, bunun tutarı 600 kuruştur. Her öğrencinin sağlığı yerinde olmalı, beden eğitimini almış olmalı, iklim değişikliklerine uyum sağlayabilmeli ve Trablus'tan yola çıkmadan önce sıhhi anlamda uygun olduğunu ispat eden doktor raporunu yanında taşıması gerekir. Öğrencinin seyri sülûkunun (genel davranışlarının) iyi olmalı, asil bir ailenin ve göçebe ve çadır sakinlerinin çocuklarından olmasının yanı sıra tanınmış ailelerin çocuklarından olması gerekir. Bu öğrencilerin İstanbul'a yapacakları sefer esnasında buraya varışlarını sağlayarak onlara bir polisin refakat etmesi gerekir. Bahse konu şartları taşımayan bir öğrencinin İstanbul'a gitmesi halinde, öğrenci anında geldiği yere gönderilir ve buna ilişkin geliş gidiş masrafları onu gönderen sorumludan tahsil edilir.³⁹²

Aşiret okulu askeri ve dahili (barınmalı) bir okul olup, beş yıl süren eğitim müddeti sürecince öğrenciler aşağıdaki şu ders maddelerini görürlerdi:

Birinci sınıf: Kur'an-ı Kerim, tecvid, dini bilimler, Türkçe okuma, nahiv ve sarf (gramer ve söz dizimi), imla, hüsn-ü hat (güzel yazı) ve askeri talim. İkinci sınıf: Kur'an-ı Kerim, tecvid, dini bilimler, Türkçe okuma, nahiv ve sarf (gramer ve söz dizimi), imla, hüsn-ü hat (güzel yazı) ve askeri talim. Üçüncü sınıf: Kur'an-ı Kerim, tecvid, dini bilimler, Türkçe okuma, Peygamber kıssaları, Türkçe sarf, imla, hüsn-ü hat (güzel yazı), hesap, coğrafya, Fransız dili, Fransızca hüsn-ü hat (güzel yazı) ve askeri talim. Dördüncü sınıf: Kur'an-ı Kerim, tecvid, dini bilimler, Arapça sarf, Türkçe nahiv, Fransız dili, İslam tarihi, Türkçe inşa (yapı kurma), coğrafya, hesap, hüsn-ü hat (güzel yazı), çeşitli bilgiler, resim ve askeri talim. Beşinci sınıf: Kur'an-ı Kerim, tecvid, dini bilimler, Arapça nahiv, Fars dili, Osmanlı tarihi, Osmanlıca kavaid (dil bilgisi), Türkçe okuma ve yazma, Türkçe konuşma, coğrafya, hesap, mühendislik,

³⁹² *Ammar Ciheyder, 100 Yılda Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998, 49.*

hüsn-ü hat (güzel yazı), çeşitli bilgiler, hıfzıssıhha (sağlığı koruma), defter tutma usulü, resim ve askeri talim.³⁹³

2.5.2. Mekteb-i Mülkiye-yi Şahani (Sivil)

Bu mektep, Hicri 1275, Miladi 1858 yılında kaymakam ve müdür yetiştirmek için kurulmuştur. Buradaki eğitim süresi İdadi okulundan sonra üç yıldır ve her yıl askerlik hizmetinden muaf tutulan 40 öğrenci alır.

2.5.3. Mekteb-i Sultani

Bu mektep, Müslümanların ve gayri Müslimlerin eğitimi amacıyla Hicri 1285, Miladi 1868 tarihinde kurulmuştur. Dahili (yatılı) ve harici eğitim yapan bu mektebin eğitim süreci; üç yıl İptidai, üç yıl mutavassıt (orta okul) ve üç yıl yüksek eğitimden oluşmakla beraber bir de Fransızca bölümü vardır.

2.5.4. Tıp Mektebi

Hicri 1285, Miladi 1868 yılında kurulan bu mektep, harici yani yatılı olmayıp, buraya İdadi (lise) okullarından veya bunun muadili okullardan mezun olup diploma alan öğrenciler girebilir. Bu okulda öğrenim görmek isteyen öğrenciler sınava tutulurlar. Okulun eğitim süresi 6 yıllık tıp eğitimi ve 3 yıllık eczacılık eğitiminden oluşmaktadır.

2.5.5. Dâr-ul Muallimin (Öğretmen Okulu)

Hicri 1285, Miladi 1868 yılında kurulan bu okul üç aşamaya ayrılmaktaydı. Bunlardan birincisi İptidai aşaması olup, eğitim süresi iki eğitim öğretim yılıdır. İkincisi rüştiye aşaması olup, eğitim süresi aynı şekilde iki öğretim yılından oluşmaktadır. Üçüncüsü ise yüksek aşama olup, iki kısma ayrılır; birinci kısım edebiyat şubesi olup, eğitim süresi iki yıldır. Diğerisi ise sanat şubesi olup buradaki eğitim süresi de iki yıldan oluşmaktadır.

2.5.6. Dâr-ul Muallimat (Bayan Öğretmen Okulu)

Hicri 1268, Miladi 1869 yılında kız rüştiye mekteplerine bayan öğretmen hazırlanması için kurulmuş olup, eğitim süresi üç yıl sürmektedir.

³⁹³ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 163.

2.5.7. Hukuk Mektebi

Hicri 1269, Miladi 1879 yılında adliye görevlileri ve dava vekilleri (avukat) yetiştirmek üzere kurulan bu mektepteki eğitim süresi dört yıldır.

2.5.8. Ticaret Mektebi

Hicri 1302, Miladi 1885 yılında kurulmuş olan bu mektep Ticaret ve İş Bakanlığı'na bağlıydı. Aynı sene içerisinde Maarif Bakanlığı'na bağlanmış olup, eğitim süresi üç yıl olmuştur.

2.5.9. Dâr-ul Fünûn Üniversitesi

Hicri 1316, Miladi 1898 yılında kurulmuş olan bu üniversite, her yıl şubelerine göre 30 öğrenci kabul ederdi. Dini bilimler şubesindeki eğitim süresi dört yıl, tabii bilimler ve matematik bilimleri şubesinde üç yıl ve edebiyat şubesindeki eğitim süresi ise üç yıl olmuştur.

2.5.10. Askeri Okullar

Bu okullar; Harbiye-yi Şahane Mektebi, Tıbbiye-yi Şahane Mektebi, Mühendishâne-i Berr-i Hümayûnu, Mekteb-i Harbiye-yi Şahane İdadisi, Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane İdadisi, Rüştiye Askeri Mektepleri, Bahriye Makine Ameliyyat Mektebi, Rüştiye-yi Bahri Mektebi ve Kitab-ı Askeri Menşei'nden oluşur.

Bu askeri mekteplerdeki Libyalı öğrencilerin sayısı diğer eğitim kurumlarına kıyasla basit denilebilecek seviyede azdır. Bununla birlikte burada öğrenim gören bir kısım Libyalılar olmuş olup, buralardaki askeri tecrübelerden istifade etmişlerdir. Eğitim programlarında takip edilen müfredat yabancı menşelidir. Bu anlamda askeri okullar Almanca eğitim yapmaya ve özellikle de Alman sistemine ehemmiyet göstermiştir. Ancak bununla birlikte İngilizce eğitim yapan ve İngiliz eğitim sistemine ehemmiyet gösteren askeri okullar da olmuştur. Osmanlı Devleti'ndeki Osmanlı askeri okullarında okutulan askeri bilimlerde Fransızcanın ayrı ve bariz bir yeri olmuştur.³⁹⁴

³⁹⁴ *Ankara Başbakanlık Vesikaları Arşivleri (Osmanlıca belgeler)*, Eğitim öğretimin tanzimine ilişkin düzenleyici yönetmelik; Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 164 ve sonrası.

2.6. Vilayette Eğitim Öğretimin Denetlenmesi

Osmanlı dönemi boyunca Libya'daki eğitim öğretim aşamalarını incelediğimizde, Libya'daki Libya Arap halkının ve toplumun tüm kesimlerinin eğitimin eyaletin her yerine yayılması ve muhafazası için ellerinden gelen bütün çabayı göstermiş olduklarına şüphesiz işaret etmek gerekir. Bu bağlamda okulların inşası için planlama yapmış, halkın tamamının genel kültürünün artırılması ve eğitim seviyesinin yükselmesi anlamında okulların fiili bir rol üstlenmesini sağlamak adına bu okulları her anlamda donatmıştır.

Bu hususta bahse değer ve işaret etmeye değer olan, genel eğitimin, önceleri, 1899 yılına kadar bizzat valinin uhdesinde olmuş olmasıdır. Bu tarih Maarif Kurulu'nun (İstanbul Maarif Nezareti (Eğitim Bakanlığı)) teşkil edildiği tarihtir. Bu dönemden itibaren eğitimin gelişiminden ve tam anlamıyla denetlenmesinden Maarif Müdürü sorumlu olmuştur. Bu bağlamda 1909 yılında İstanbul'da Vilayet Maarif Meclisi Komitesi oluşturulmuş olup, buna ilişkin yönetim şeması aşağıdaki gibi olmuştur:

Vali	Başkan
Maarif Müdürü	Vekil
İdare Meclisinin 4 üyesi	Üyeler
Dâr-ul Muallimin Müdürü	Üye
Rüştiye Okullarından iki öğretmen	Üyeler
İptidai Okullarından iki öğretmen	Üyeler

Maarif Müdürü tarafından üye olarak seçilen iki müfettiş

Bahse konu bu meclisteki üyelik fahri bir üyelik (ücret mukabili olmayan) olmasına karşın, farklı bölgelerden toplantılar için gelen heyetlere ödeme yapılır, geliş gidişleri karşılanır ve konaklamalarına ilişkin masraflar karşılanırdı. Periyodik olarak yapılan bu toplantılar senede iki kez yapılır, bazen ay boyunca devam ederdi. Toplantı çoğunlukla validen gelen emre binaen yapılırdı ve valinin uygun gördüğü uzmanları yapılan oturumlara katma hakkı vardı.³⁹⁵

³⁹⁵ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 164.

Bu kapsamda her Mutasarrıflıktaki (sancak) eğitim konseyi Şu kişilerden oluşmaktaydı:

İptidai okulu öğretmeni	Üye
Şer'i Mahkeme Başkatibi	Üye
Tarım Bankası Muhasibi	Üye
Mal Müdürü	Üye
Kaza Müftüsü	Üye

3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM LİBYA'DA İTALYAN'IN İŞGAL ÖNCESİ FAALİYETLERİ

İtalyanların Libya'ya üzerindeki emellerinin kökleri, 19. yüzyılın ortalarının başlangıcına dayanmaktadır. Ancak Libya'nın kaderi, pratik anlamda bir İtalyan nüfuz bölgesi olması için, Tunus'taki Fransızların desteğiyle Bismarck'la başlatılan ve 1878 tarihinde Berlin'de düzenlenen Berlin Konferansı'nda belirlenmiştir. Böylece bu hamle ile birlikte İtalya'nın Libya'daki emellerinin önü kesilmiştir. Söz konusu konferanstan hemen sonra Fransa ile İngiltere arasında yapılan anlaşma neticesinde Fransa Tunus'u işgal edecek, İngiltere ise o dönemde bir Osmanlı eyaleti olan Kıbrıs'ı işgal edecekti. Bu nedenle, Fransa'nın Tunus'u işgaliyle oluşabilecek İtalyan tepkisinin şiddetini azaltmak için İtalyanlara sunulacak bir Trablus Bölgesi (yani Libya) oluşturulması fikri ortaya çıkmıştır.³⁹⁶ Böylece Libya'nın kaderi belli olmuş ve İtalya'nın dikkati Libya üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu anlamda, esas sömürgeci çabaları özellikle Kızıldeniz'in batı kıyısında olmak üzere Doğu Afrika'ya yönelmiş olmasına rağmen İtalya, 1881 yılından bu yana Libya'da ekonomik, siyasi ve kültürel çıkarlar oluşturma çabalarına başlamıştır. Ancak İtalya'nın, 1896 yılında Adva'da Etiyopya ordusu karşısındaki hezimetini, Doğu Afrika'da bir imparatorluk inşa etme konusundaki tüm İtalyan sömürgeci girişimlerini engelleyerek boşa çıkarmış ve böylece İtalya'nın bu yöndeki aktif çabalarıyla Libya'ya yönelmesine neden olmuştur. Ortaya çıkan bütün bu sömürgeci girişimlere, Libya'nın işgali meselesini İtalyan dış politikasının, basınının ve İtalyan kamuoyunun sorunu haline getirmek için belirginlik kazandırıldığı anlaşılmaktadır.³⁹⁷ Buradan hareketle İtalya, Orta Akdeniz'deki konumunu güçlendirmeyi ve Libya'daki hareket özgürlüğünü güvence altına almayı hedeflemektedir. İtalya, 1887 yılında Almanya ile, 1902 yılında İngiltere ve Avusturya ile, 1900-1902 yıllarında Fransa ve 1909 yılında ise Rusya ile gerçekleştirdiği bir dizi karşılıklı mektuplaşmalar ve siyasi düzenlemeler aracılığıyla Libya'yı işgal etmeye dönük olarak elini rahatlatmak için 1909 yılında Avrupa'dan tarihsiz açık bir çek almayı başarabilmiştir. Ancak İtalya, bu açık çekin ele geçirilmesinde ağır davranarak

³⁹⁶ Ettore Rossi, *Arap Fethinden 1911'e Kadar Rusya*, (Trablus: Arap kitapları Yayınevi, 1991), 251.

³⁹⁷ Ettore Rossi, *age.*, 251.

yavaş hareket etmiş, öyle ki 1911 sonbaharında bütün güçleriyle Libya sahillerine ve şehirlerine saldırı başlatana kadar beklemiştir.³⁹⁸

1911'den önce İtalya, Libya üzerindeki kontrolünü güvence altına almak adına barışçıl bir politikası izlemiş olup, bu politikanın amacı ise Libya'daki İtalyanların posta, telgraf ve limanlar gibi hayati öneme sahip tüm kamu altyapı ve tesislerini yavaş yavaş elde etmek olmuştur. Bunlara ilaveten, işgal zamanı geldiğinde İtalya için resmi bir dayanak teşkil etmesi bakımından, çeşitli Libya Arap şehirlerinde ekonomik ve ticari projeler oluşturarak İtalya için maddi çıkarlar yaratma yoluna gitmiştir.³⁹⁹ İtalya Dışişleri Bakanı bu hususta şöyle bir açıklama yapmıştır. Hükümet, bölgedeki İtalyan ticaretinin, denizciliğinin, okullarının, kamu yardımlarının ve ticari işlerin gelişimini sürdürmeye çalışmakta ve bölgede artan İtalyan nüfuzunun akıbeti ile ilgili olarak hükümeti uarmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda İtalyan Hükümeti, otoritenin dikkatini İtalya hükümetini güçlü eylemler yapmaya zorlayabilecek olan Trablus ve Barka'daki tavizlerin ve imtiyazların vahim sonuçlarına çekmelidir. Bakan, devam ederek sözlerini şöyle sonlandırmıştır. Bu tablonun netleşmesini müteakip elimizde kalan ve yapılması lazım gelen tek şey, Trablus'taki ekonomiye sakin bir şekilde nüfuz etmek için çalışmalara yeniden başlamaktır. Bu açıdan, Libya'daki İtalyan barış sürecini benimsemek için belirli bir hedef seçmek İtalyan hükümetinin sorumluluğunda olacaktır.⁴⁰⁰

3.1. Roma Bankası ve Libya'daki İtalyan Nüfuzundaki Rolü

İtalyan hükümetinin bu barışçıl politikasına dair görev, o dönemde Vatikan ve Katolik çevrelerle güçlü bir ilişkiye sahip olan Roma Bankası'na verilmiştir. Buna ilişkin olarak Roma bankası ilk şubesini 1908 yılının Nisan ayında eski Trablus şehrinde açmış ve o zamandan beri adeta Libya'daki İtalyan nüfuzunu artırmaya çalışan bir temsilcilik vazifesi görmüştür. Bankanın 1911 yılına kadar Libya'da yatırım yaptığı toplam sermaye bedelinin miktarı 3 ila 5 milyon arasında gerçekleşmiş olup, bu miktar denizcilik taşımacılığına yönelik olarak ticari gemilerde yapılan yatırımları,

³⁹⁸ Celal Yahya, *(elMağrib elArabi elHadis vel Muasır hattal HarbulAlemiyyel Úla) I. Dünya Savaşına Kadar Modern ve Çağdaş Arap Mağribi (Libya, Cezayir, Moritanya, Tunus, Fas)* (İskenderiye: Mısır Genel Yazarlar Kurulu), 7.

³⁹⁹ Celal Yahya, *(elMağrib elArabi elHadis vel Muasır hattal HarbulAlemiyyel Úla) I. Dünya Savaşına Kadar Modern ve Çağdaş Arap Mağribi (Libya, Cezayir, Moritanya, Tunus, Fas)*, 76.

⁴⁰⁰ Giovanni Giolitti, *Giovanni Giolitti'nin Hatıratı 1911 1912 Libya Savaşının Siyasi ve Askeri Sırları (elEsrâr esSiyasiyye vel Askeriyye liHarb Libya 1911-1912)*, çev. KhalifeTillisi (Bingazi: elJamahiriye Basın, Yayın ve Dağıtım, Yıl), 35 ve sonrası.

Trablus'u Akdeniz'in diğer limanlarına bağlamayı ve o dönemde bölgenin en büyük binası olan Trablus'taki müttefiklerin fabrikasıyla bağ kurmayı kapsamaktadır. İtalyan sömürge yönetiminin de kabul ettiği gibi Roma Bankası, İtalya'nın Libya'ya barışçıl bir şekilde nüfuz etmesi için teşkil edilmiş imtiyazlı bir İtalyan ekonomik aygıttır. İtalya, takip ettiği politika açısından ekonomik nüfuzun siyasi çıkarlarından sonra ikinci mertebede geldiğini 1905'te resmi olarak ilan etmiş olmasına rağmen, ekonomik projeler arzu edilen sömürgecilik hedefine ulaşmak adına daha güçlü ve istikrarlı bir şekilde artarak devam etmiştir. Bu bağlamda şunu ifade etmek gerekir ki İtalya Dışişleri Bakanı 1910 yılında yaptığı resmi bir konuşmada, İtalya'nın Libya'da çok sayıda okula sahip olduğunu ve bu okulların çeşitli okullara dağılmış vaziyette 1770 öğrenciye ev sahipliği yaptığını, ayrıca İtalya'nın Libya'daki barışçıl iktisadi nüfuz politikasının tamamen başarılı olmadığını söylemiştir. Bunun sebebi ise, acımasız Avrupa sömürgesinin kontrolü altına giren Tunus, Cezayir ve Mısır'ın başına gelen akıbetin aynısının Libya'nın da başına gelmesinden korkan ve İtalyan nüfuzunu kendilerine ciddi bir tehdit olarak gören Libyalı Araplardan güç alan ve onlardan büyük destek gören bazı Osmanlı valilerinin İtalyan projelerine karşı direnç göstermesinden kaynaklanmaktadır.⁴⁰¹ Bu durum, İtalya'daki kamuoyunun savaş fikrine doyduğunu açıkça ortaya koymuştur. İtalya Başbakanı "Giolotti"yi bu soruna bir son vermeye itmiş ve 1911 yazında Libya'yı işgal etmek için askerî harekât hazırlığı yapma kararı vermeye zorlamıştır. Burada, Libya'nın işgalinin, başını siyasi ve ekonomik nedenlerin çektiği bir dizi temel etmen tarafından belirlendiğine işaret etmek gerekir. Tüm bu sömürge politikasını İtalya'nın ekonomik, sosyal, politik ve entelektüel koşullarının verileriyle ilişkilendirmeden, sömürge savunucularının belirli bir sınıftan gelmeyip belli bir partiye veya özel bir gruba ait olmadığı aksine onların solculardan, sağcılardan, Katolik cumhuriyetçilerden, ulusalcılardan, sosyalistlerden, kuzeyden ve güneyden oluşan bir karışım olduğu gerçeğiyle ilişkilendirmeden ve bu koşulların İtalyan emperyalist siyasetine nasıl etki ettiğine ilişkin bir bağ kurulmadan, bu nedenleri geniş manada anlamak mümkün değildir. Sömürge projesine ilişkin olarak halkın büyük çoğunluğunun desteğini kazanmak maksadıyla, bu projenin yeni bir İtalyan imparatorluğu inşa etmenin ve İtalya'ya uluslararası arenada bir statü kazandırmanın tek yolunun Libya'nın askeri işgalinden geçtiği göz önünde

⁴⁰¹ Giovanni Giolitti, *Giovanni Giolitti'nin Hatıratı 1911 1912 Libya Savaşının Siyasi ve Askeri Sırları*, age, 40.

bulundurularak bu projeye verilen desteği elde etmek amacıyla herkes bu sömürgeciliği destekleyen coşkuyu ve duyguyu İtalyan kamuoyunda yaymak hususunda katkıda bulunmuştur. Böylece, İtalya'nın sayısız sorunları çözülecek, İtalya'nın elindeki Tunus'un Fransa lehine kaybının etkileri ve Etiyopya karşısında maruz kaldığı Adva hezimetinin etkileri ortadan kalkacaktır.⁴⁰²

İtalya, Libya pazarına yabancı olmamış, hatta Libya'da gerçekleştirdiği birçok ekonomik faaliyet onu dış ticaret alanında ikinci sıraya taşımıştır. Bu anlamda İtalya Libya'da denizcilik hatları, posta ofisleri, okullar, hastanelere sahip olmuş, bunların yanı sıra sayıları 1000'e yaklaşan misyonerlerden ve İtalyan topluluklardan oluşan bir gruba sahip olmuştur. Trablus'taki Türk Osmanlı valisi Ahmet İzzet Paşa, İtalyanları Libya'da çalışmaya teşvik etmiş, bu anlamda Libya'yı Tunus'ta olduğu gibi geliştirebilmek için İtalyanların sermayelerine, uzmanlıklarına ve tecrübelerine başvurmuştur. Bu, İtalya'nın ekonomik ve siyasi nüfuzunu genişletmek, artı sermaye yatırımını artırmak, göç için uygun bir ortam sağlamak ve binlerce vatandaşına iş fırsatı sağlamak için İtalya lehine değerli bir fırsat teşkil etmiştir. Ancak, İtalyan iş adamları, İtalyan şirketlerinin müdürleri ve başkanları sahip oldukları varlıklarıyla Libya'da bir maceraya atılmaya hazır değillerdi. Bu nedenle de Libya'ya göç etmeyi arzu eden göçmenler arasında yer almamışlardır. Dolayısıyla İtalya, çeyrek asır boyunca Libya'da hak iddiasında bulunmakla yetinmiş, bu mevzuyu basında, Temsilciler Meclisi'nde ve Türkiye'ye yönelik suçlamalarda sürekli gündeme getirmiştir. Bu anlamda İtalya, Orta Akdeniz'deki güç dengesinde bir değişiklik olması halinde büyük devletlerin ona vereceği muvafakat ile Libya'ya müdahale edebileceğini düşünmüş ve bu durumun kendisine, o dönemde Libya'da egemenlik sahibi olan Türkiye'nin yetkilerine ve Libya'nın içişlerine müdahale etme hakkı verdiğine inanmıştır. Bu durumun onlara ayrıca işlerini istedikleri gibi yapma hakkı verdiğini, görüş ve bakış açılarına göre diledikleri kişiyle sözleşme yapma hakkı verdiğini düşünmekteydiler.⁴⁰³

Türk Osmanlı hükümetinin, İtalyan hırsları karşısında kendisi lehine rekabet edebilecek kişileri bulma ve kendilerini İtalyanlara karşı savunabilecek diğer ülkelere belli çıkarlar yaratma hususundaki görevini yerine getirememiş olması dikkat

⁴⁰² Giovanni Giolitti, *Giovanni Giolitti'nin Hatıratı 1911 1912 Libya Savaşının Siyasi ve Askeri Sırları*, 42 ve sonrası.

⁴⁰³ Abdul Mevla elHarir, *age.*, 50 ve sonrası.

çekicidir. Nitekim saldırmaya hazırlanan İtalyan hükümetinin Osmanlı'nın hatalarını hissetmiş olması da ayrıca dikkate değerdir. Bu nedenle, İtalya Dışişleri Bakanı parlamentoda yaptığı konuşmada şöyle demiştir: "Gelişmeler bu işgali mutlak ve kaçınılmaz bir zorunluluk haline getirmedeği sürece İtalya'nın Trablus'u işgal etmemesi gerekir."⁴⁰⁴ Bu bağlamda, İtalya Dışişleri Bakanı'nın açıklamasının İtalya'nın Libya'da yoğun bir İtalyan ekonomik girişimler gerçekleştirme niyetinin resmi bir göstergesi olduğu söylenebilir. Ne var ki bu niyetler ve eylemler İtalyan sermaye sahiplerinin yatırımlarını Libya'ya yapmakla ilgilenmemeleri ve burada çalışmaya istekli bir finans kurumu bulmakta güçlük çekmeleri nedeniyle başarısız olmuştur. Dolayısıyla bu hususun dayanılmaz bir hal alması ve yaşanan fikir ayrılıkları neticesinde Dışişleri Bakanı (Titoni), Sir Ado Leno Cassuto'yu bu mevzuya ilişkin olarak kendisine bir çalışma hazırlaması için görevlendirmiştir. Sir Cassuto bu bağlamda yaptığı çalışma, tahkikat ve incelemeler sonucunda İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etmek için takip etmesi gereken yöntemin ve yapması gereken en uygun işin Trablus'ta bir banka kurmak marifetiyle insanlara kredi, ipotek ve diğer bankacılık hizmetleri vererek onları tefecilerden ve faizcilerden kurtarmakla beraber, onların zirai ve ticari faaliyetlerine destek vermek olduğuna karar vermiştir.⁴⁰⁵ Bu bağlamda, İtalya Dışişleri Bakanı (diğer finansal kurumlar Libya'da çalışmayı reddettikten sonra) yönünü Roma Bankası'na çevirmiştir. Nitekim bankanın başkan yardımcısı Bakanın kardeşi olup, Katolik toplumu ile yakın ilişki içerisinde olan ve bankanın görevi kabul edip Trablus'ta şube açmasını sağlayan kişidir. Yine bu kapsamda İtalya'nın İstanbul Büyükelçisi, içinde Trablus'un da bulunduğu Osmanlı vilayetlerinde şubeleri olacak şekilde Türkiye'nin başkentinde bir banka açılması yönünde Bakana bir öneri sunmuştur. Bakan ise, bu projenin halihazırda var olmayan büyük bir sermayeye ihtiyaç duyduğu gerekçesiyle bu öneriyi reddetmiş, ancak Trablus'ta bir ana şube açılması ve bununla birlikte bu şubeye bağlı olarak bir dizi ekonomik, endüstriyel ve tarımsal girişimlerin yanı sıra bankacılık işlemlerini de yürütebilecek diğer yan şubelerin Libya şehirlerinde açılması hususunda banka ile anlaşmaya varmıştır.⁴⁰⁶

1880 yılında 6.000.000 lira sermaye tutarı ile Libya'da bir İtalyan Bankası açılması haberi Türk Hükümeti nezdinde büyük endişeye sebebiyet vermiş ve İtalya

⁴⁰⁴ Giovanni Giolitti, *Giovanni Giolitti'nin Hatıratı 1911 1912 Libya Savaşının Siyasi ve Askeri Sırları*, 51 ve sonrası.

⁴⁰⁵ Giovanni Giolitti, *age.*, 61.

⁴⁰⁶ Giovanni Giolitti, *age.*, 60.

Hükümeti'nin bu haksız fiiline bir tepki olarak Osmanlı Türk Hükümeti ise hızlı bir şekilde Trablus şehrinde Osmanlı İmparatorluk Bankası'na ait bir şube açmıştır. Bu banka şubesinin açılması, bir yandan diğer yabancı para birimlerinin yerine Türk lirasının ikame edilmesini sağlamak, diğer yandan da Osmanlı Devleti'ne tabi Arap ülkelerinde yabancı bankaların egemenlik kurmasının önüne geçmek amacına yönelmiştir. Ancak Osmanlı İmparatorluk Bankası'nın Trablus'ta bir banka şubesi tesis etme fikri, İtalya'yı mümkün olan en kısa süre zarfında Trablus'ta bir Roma Bankası şubesi açılması hususunda acele davranmasına neden olmuştur.⁴⁰⁷

15 Nisan 1907 yılında Merkez Bankası Müdürü, Trablus'taki Osmanlı Valisi Recep Paşa'ya, daha Arbib şirketinin yürüttüğü işlemlere ilişkin tüm hakların Roma Merkez Bankası tarafından satın alındığını ve bu işlemleri yürütmek üzere Roma bankasına ait bir acente ile birlikte bir ticari kısım açıldığını bildirmiştir. Bu şekilde banka, yurtdışında kurulu tüm yabancı anonim şirketlerin ve kurumların, Osmanlı Hükümeti'nden önceden bizzat izin almaksızın Osmanlı İmparatorluğu'na tabi hiçbir eyalette acenteler veya şubeler açamayacağını öngören 03.12.1887 tarihli Kanun'a rağmen, kanun dışı bir yöntem izleyerek Trablus'taki faaliyetlerine Osmanlı Hükümeti'nden önceden izin almaksızın başlamıştır. Bu kanun, yürürlüğe girişinden önce kurulan şirketleri bu uygulamadan muaf tutan geçici bir madde içermekteydi. Nitekim bu geçici madde sayesinde, bu şirketlere imparatorluk vilayetlerinde şube ve acente açma hakkı tanınıyordu. Böylece Avrupa devletleri bu istisnayı, daha önceden kurulu bulunan şirket şubeleri olarak yeni şirketler kurmak için kullanmışlardır. İmparatorluk yasasının ilanından önce İtalya'nın Osmanlı İmparatorluğu dâhilinde faaliyet gösteren mali ya da ekonomik kuruluşu bulunmadığından, Roma Bankası Trablus'ta şube açmak için izin yetkisi almak zorunda kalmıştır. Ancak İtalya buna aldırış etmeyerek hilekârlığa başvurmuş ve 40 yıldan beri Trablus'ta ticari faaliyet gösteren Arbib şirketinin tüm haklarını satın alma yoluna gitmiştir. Böylece, şirketin faaliyet alanlarından biri olarak bir banka şubesi açılmıştır.⁴⁰⁸ Bu konuda söylenmesi ve vurgulanması gereken husus, Vali Recep Paşa'nın bu bankanın kurulmasını kati bir şekilde reddetmesi ve bankadan imparatorluk izni almasını talep etmesidir. Hatta Vali Recep Paşa bu reddinde o kadar ısrarlı ve kararlı davranmıştır ki, bankanın Roma'da hazırlattığı afiş ve tabelanın Trablus gümrüğüne varışını müteakiben bunlara el

⁴⁰⁷ Abdül Mevla elHarir, *elĞazuv elSekafti elİtali liLibya*, 52.

⁴⁰⁸ N. Prochin, *Age*, 76 ve sonrası.

konulması emrini vermiştir. Recep Paşa, Roma Bankasının, Libya'nın istilasına hazırlanan sömürgeci İtalyanların hedeflerini gerçekleştirmeye dönük niyetleri ve amaçları ile ilgili olarak daha önceden bilgi sahibi olduğundan bu bankaya karşı kararlı bir tutum sergilemiştir. Vali Recep Paşa bunları yaparken bankaya karşı sahip olduğu muhalif tutumunda aşırıya kaçmamış ve mevcut kanunlara da karşı gelmemiştir. Öte yandan İtalyanlar bu yasa ve kanunlara Recep Paşa'nın gösterdiği saygıyı göstermeyi reddetmişlerdir. Bu olayın akabinde, İtalyan Başkonsolosu, Vali Recep Paşa'ya bir nota göndererek şu hususlara dikkat çekmiştir. Roma Bankası özel bir müessese olup, İtalya Devleti ile bir irtibatı bulunmamaktadır. Bankanın sermaye tutarı 40 milyon liraya ulaşmakla birlikte diğer devletlerde de faaliyet gösteren şubeleri bulunmaktadır. İtalyan Başkonsolos ilaveten, bu bankanın genel olarak bankacılık işlemleriyle ilgilendiğine ve imkânlar ölçüsünde bu ülkelerle var olan ilişkileri geliştirip güçlendirmek için çalışacağına, bunun yanı sıra bu ülkeleri vatandaşlarının da yararına çalışacağına vurgu yapmıştır.⁴⁰⁹

Vali Recep Paşa, İtalyan Başkonsolosun dikkat çektiği bu hususlar karşısında ikna olmamış, aksine Başkonsolosun bankayı bu denli savunması Osmanlı Valisi Recep Paşa'nın bankaya karşı olan şüphelerini ve dolayısıyla da muhalefetini daha da artırmıştır. Bunun neticesinde Recep Paşa Alman şirketlerine birçok kolaylık sağlamıştır ki bu durum karşısında İtalya Hükümeti rahatsızlık duyarak Valiyi, Bâb-ı Âli'ye şikâyet etmiştir. Bu kapsamda İtalyanlar Vali Recep Paşa'ya dair birçok şikâyet ve protestolarını Osmanlı Hükümeti'ne ileterek, Paşa'nın İtalyan girişimlerini engellediğini, buna mukabil Alman girişimlerini teşvik ederek onlara geniş imkânlar tanıdığını dile getirerek çeşitli suçlamalarda bulunmuşlardır. İtalyan Hükümeti bu suçlamalarla yetinmeyerek Vali Recep Paşa'nın Almanya'da eğitim gören oğlunun yerel otoriteler üzerinde baskı kurarak Alman deniz taşımacılığı şirketi olan "Deutsche Ligant Line" isimli şirkete bazı imtiyazlar tanıdığını ve böylece bu şirketin Trablus, Bingazi, Peru ve Selanik'ten geçerek İstanbul-Malta deniz hattı arasında çalışmasını sağladığını iddia etmiş, bunu yanı sıra Libya sahilleri boyunca çalışan başka bir deniz hattı kurduğunu öne sürmüştür.⁴¹⁰

Roma Bankası, Libya'nın ve vatandaşlarının çıkarlarını hiçe sayan ve onlarla ilgilenmeyen bazı şahıslarla yapılan pek çok ekonomik tasarruf ve faaliyetler

⁴⁰⁹ N. Prochin *age.*, 77.

aracılığıyla, bankacılık kanun ve düzenlemeleri sınırları dâhilinde faaliyet gösteren diğer yabancı şirketlerden farklı olarak kendi başına bazı tasarruflarda bulunmuştur. Bu bağlamda banka, İtalyan hükümetinin nüfuzunu da kullanarak bazı durumlarda yerel yönetim otoritelerine meydan okumakta olup, kendi özel hedef ve gayelerine ulaşmak adına birçok idari ihlallerde ve yasa dışı faaliyetlerde bulunmuştur. Roma Bankası tüm bu yasadışı faaliyetlere girişirken, İtalyan hükümetinin Bâb-ı Âli üzerinde kuracağı baskıya güvenmiş, bu baskı neticesinde Osmanlı hükümetinin Trablus valisinin burada faaliyet gösteren ve çeşitli ihlallerde bulunan hatta bunda aşırıya kaçan bankanın bu davranışlarını görmezden gelmesini talep edeceğini göz önünde bulundurmıştır. Ancak, bu hususta önemi haiz diğer bir konu, yerel otoritenin ve Libya halkının Roma bankasını İtalyan sömürgeciliğinin bir öncüsü ve aracısı olarak görmüş olması ve gerçekleştirdiği faaliyetlerin İtalya'nın Libya üzerindeki nüfuzun ve muhtemel İtalyan istilasının ayrılmaz bir parçası olduğunu anlamış olmasıdır.⁴¹¹ Bu bağlamda dile getirilmesi gereken diğer bir husus ise, Türkiye Devleti'nin ne sivil olarak ne de askeri olarak, Libya sorununun ortaya çıkmasından bu yana İtalya ile ilişkilerini karakterize eden korku ve aşağılamanın hâkim olduğu bir pozisyona düşmemiş olmasıdır. Nitekim Osmanlı, 1299 yılında ilk Osmanlı Sultanı Ertuğrul Gazi tarafından kuruluşundan bu yana gücünü artırarak devlet mülkünü genişletmiş, o dönemde tarihin tanık olduğu en büyük imparatorluk olmuş, doğusuyla batısıyla Avrupa boyun eğdirmiş ve Akdeniz'e hâkim olarak Avrupa'daki en güçlü devlet haline gelmiştir. Ancak, Avrupa'nın, sanayi ve bilimde gelişme göstererek savaş silahlarını geliştirdiği dönem olan 18. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'ndeki çöküş kendini göstermeye başlamış, bu durum Osmanlı Türkiye'sini yeni Avrupa medeniyetini yakalamaya çalışan bir devlet haline getirmiştir. Bununla birlikte Avrupalılar, Osmanlı Devleti'ne ve sahip olduğu varlıklara göz dikmişler ve daha önce Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul'u geri almak konusunda açgözlü davranmalarının yanı sıra Ortodoks Kilisesi'nin genel merkezini eski merkezi olan İstanbul'a taşımaya çalışmışlardır. Bu bağlamda özellikle Rusya, en sonuncusu 1877 yılında yaşanan Türkiye ile giriştiği savaşları Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul'u dolayısıyla da boğazları egemenliği altına almak uğruna yapmıştır. Yapılan bu savaşlarda Rusya İstanbul'un işgaline çok yaklaşmış, ancak Türkiye'yi

⁴¹⁰ Ettore Rossi, *Age.*, 87 ve sonrası.

⁴¹¹ Ettore Rossi, *age.*, 56.

savunmak amacıyla olmasa da Rusya'nın bu önemli stratejik yerleri kontrol altına almasını engellemek amacıyla Türkiye'nin yanında yer alan İngiltere sayesinde Rusların bu ilerleyişi durdurulmuştur. Büyük güçler İtalya'nın Libya'ya müdahale etmesine rıza göstermiş olmasına rağmen İtalya, Libya'nın elinden kayıp gideceği ve yok olacağı konusunda adeta bir gerilim ve endişe halindeydi. Bu anlamda İtalya, Almanya'nın Türkiye ile sahip olduğu dostluktan yararlanarak Akdeniz'de bir yer edineceğinden veya İngiltere'nin, Süveyş Kanalı bağlantıları için stratejik üs olarak Tobruk'u işgal etmesinden ya da Fransa'nın batı ve güney Libya'nın bazı kısımlarını koparıp, Tunus ve Cezayir'e ya da Güney Libya'daki sömürgelerine eklemesinden korkmaktaydı. Bu kaygılar, İtalyan siyasi çevrelerini etkisi altına almış, İtalyan basını, Temsilciler Meclisi ve kendilerini milliyetçiler olarak adlandıran grubun üzerinde adeta bir histeri hali yaratmıştır. Öyle ki bu durum işgalin gerçekleşmesine kadar devamlı olarak artış göstermiş, hatta Libya şehirlerinin kontrolünü ve sömürgeleştirilmesini arzulayan İtalya'nın yarattığı bu düşmanca atmosfer çerçevesinde, bu işgalden dolayı Türkiye suçlanmamalıdır.⁴¹²

3.2. İtalyan Basını ve İstila Karşısındaki Tutumu (1910-1911)

İtalyan basını çok önemli bir rol oynamıştır. Bu anlamda İtalya'nın Libya'yı işgal etme fikrinin kabul görmesi için İtalyan kamuoyunu harekete geçirme aracı olarak kullanılmış olup, aynı zamanda Libya'nın işgalini hızlandırması için İtalya'nın siyasi karar alıcıları üzerinde bir baskı aracı olarak kullanılmıştır. İtalyan basını, herhangi bir etkin propaganda kampanyasının gerekliliklerinin çoğunu yerine getirebilmiş, hatta sadeliği, dikkat ve ilgiyi cezbetme yeteneği, güvenilirliği, buna muhatap olan halk ile olan irtibatı, belli bir dereceye kadar uyumluluğu ve çelişkilerden uzak olması ve bazı propaganda unsurlarının sürekli bir tekrarı olması bakımından neredeyse otomatik hale gelmiştir.⁴¹³

İtalyan basını, Libya'ya karşı olan propaganda kampanyasında basitleştirilmiş bir üslup benimsemiş; bu anlamda İtalyanlar, ezberlenmesi ve tekrarlanması kolay olan "Vaat edilmiş Topraklarımız, Güzel Trablus" gibi basit bir dille ifade edilen bazı belirgin başlıkların kullanılmasına özen göstermişlerdir. Bundaki amaç, kitlelerin duygularına hitap etmek üzere kullanılan bu dili tarihsel ve temelsiz gerekçelere

⁴¹² Ettore Rossi, *age.*, 59.

dayandırmak suretiyle büyük bir infial yaratarak veya Libya'nın stratejik ve ekonomik önemine atıfta bulunarak ya da Libya'yı güney İtalya nüfuzundan çiftçilerin göç etmesi için ideal bir hedefmiş gibi tasvir ederek işgal fikrinin kabul görmesi için İtalya'nın Libya'ya karşı yürüttüğü İtalyan propaganda kampanyasına ilişkin İtalyan kamuoyunu harekete geçirmektir. Bu bağlamda muhalif gazeteler dışında bütün gazeteler, İtalya'nın Libya'yı istila ederek ne kadar büyük kazanç sağlayacağını ve bunun İtalyan ekonomisinin canlanmasına yapacağı etkiyi övmek hususunda ittifak etmiştir.⁴¹⁴

Bazı İtalyan gazetelerinin Libya'yı, bazı çobanların yaşadığı, gecikmişliğin ve geri kalmışlığın simgesi olan bir çöl parçası olarak tasvir etmeye odaklandığı ve yine aynı basının Kuzey Afrika ve Akdeniz'de ihtişamlı Roma İmparatorluğu'nun yeniden kurulmasının gerektiğine odaklandığı bu bağlamda ifade edilmesi gereken bir husustur. Bu kampanyanın kapsamı o kadar genişlemiştir ki, hemen hemen tüm Libyalıları içine almak suretiyle onların günlük hayatlarını olumsuz şekilde etkileme, onları düş kırıklığına uğratma ve öz güvenlerini kaybetmelerini sağlamak da dâhil olacak şekilde genişlemiştir. Bu anlamda, gazeteler Libyalıları hedefleyerek onları küçümsemeye başlamış, onların taassup sahibi olduklarını, hoşgörüsüz olduklarını ve özellikle de aralarında yaşayan İtalyanlara karşı olmak üzere genel olarak kendi inançları dışındaki insanlara nefret ile yaklaştıklarını iddia etmiştir. Bu gazeteler Libyalıların ahlaki özelliklerine ilişkin olarak ise onları, bedeviliğin getirdiği gereksiz kibir, dik kafalılık, cehalet, darbeci ve geri kafalı bir zihniyetin hâkim olduğu vahşi ve gaddar bir mizaca sahip bir topluluk olarak vasıflandırmıştır.⁴¹⁵

İtalyan basını ayrıca, Libya'nın durumunun tüm siyasi, ekonomik ve sosyal açılardan ıslah edilmesinin İtalyanların bir insanlık vazifesi olduğunu öne sürerek, durumu İtalya açısından övgüye değer bulmuştur. İtalyan basını bu kapsamda Osmanlı Hilafeti aleyhinde propaganda faaliyeti başlatarak Osmanlı'nın Trablus bölgesiyle ilgilenmediğini hatta genel anlamda tüm Libya'ya artık ihtimam göstermediğini öne sürmüştür. Bölgenin kontrolünün tek başına yeterli olmadığını Osmanlı'nın ülkeye özgü tüm konulara dikkat etmesi gerektiğini ifade etmiş ve Libya'nın önemli bir

⁴¹³ AbdelMunsif Hafız elBûri, *elĞazvul İtali liLibya (İtalya'nın Libya İşgali)* (Trablus: DarulArabiyyelilKitab Yayınevi, 1983), 134.

⁴¹⁴ Francis Makola, *elĞaza (Savaş)*, çev. AbdulhamitŞaqlûfun çevirisi (Trablus: eşŞerike elAmme Yayın, Dağıtım ve İlan, 1979), 29.

zenginliğe sahip olduğunu, burada bu zenginlikten yararlanan ve bundan çıkar sağlayan insanların olması gerektiği hususuna vurgu yapmıştır.⁴¹⁶

İtalya basını aynı zamanda, İtalya'nın gerçek sömürgeci hedeflerinin üzerini örtmek için Libya'da bir uygarlık mesajının yayımlanmasını talep etmiş, burada hâkim olan yönetime saldırarak Libya'nın kiliselerin kutsallığına karşı olan tasarruflarının ve ihlallerinin yanı sıra rahiplere ve misyonerlere karşı yapılan hakaretleri ve saygısızlıkları kınamıştır. Buna ilaveten İtalyan basını ayrıca, Libya'da bulunan İtalyan vatandaşlarına karşı kamuoyunda oluşturulan genel provokasyon sebebiyle Libya'daki durumun çok tehlikeli bir hal aldığı ve bunun neticesinde İtalyan vatandaşların buradan ayrılmak zorunda kaldıklarını söyleyen İtalyan konsolosluklarından aldığı bu haberleri yayınlamakta tereddüt etmemiştir. Bunun yanı sıra İtalyan basını bu türden haberleri yaymanın ötesine geçerek İtalyan kamuoyunu yanlış yönlendirmek için yaptığı bir başka hamlede; "Belli bir zaman önce, Trablusgarp'taki bir Arap liderin, halkının Osmanlı yönetiminden bıkip usandığını, ülkenin İtalyanlarca teslim alınması için savaş gemileri ve ordu birliklerini Libya'ya göndermeye davet eden bir mektubu İtalya kralına gönderdiğini" iddia ederek Libya halkının yardım çağrısında bulunduğunu öne sürmüştür.⁴¹⁷ Buradan hareketle, bu basın kampanyasının İtalyan kamuoyunda derin bir etki bıraktığını ve Haçlı sömürgeci ruhla dolu çılgın duygular var ettiğini söyleyebiliriz. Buna ilişkin olarak, farklı Katolik ve liberal milliyetçi yönelimlerine rağmen İtalyan gazetelerinden, güney İtalya basınından, İtalyan istilasına muhalif olan gazetelerden örnekler verilecek ve Libya'ya yönelik İtalyan askeri hamlesi karşısında takındıkları tutumlara dair örnekler sunulacaktır.

3.2.1. Ulusal Gazeteler

İtalyan milliyetçilerinin önderlik ettiği ulusal basına göre, İtalya'nın siyasi kâbuslardan, uluslararası demokratik, insani ve barışçıl eğilimlerden ve buna benzer akımlardan arınması, İtalya'daki hayata büyük zarar vermiş ve onu boğucu ve kasvetli hale getirmiştir. Bunun sebebi, zayıf reformist hükümetlerin kendi görüşlerine ve bakış açılarına göre takip ettikleri politikaya dayanmaktadır. Savaşı hedefleyen bu ulusalcı

⁴¹⁵ İsmail Mevlüt elKaravi, *elĞazuv elSekafi elİtali liLibya (İtalya'nın Libya'yı Kültürel İstilas)*, (Trablus: elFateh Üniversitesi, 1984), 93.

⁴¹⁶ Muhammed Recep elZaidi, *elĞazvul İtali liLibya (İtalya'nın Libya İşgali)* (Trablus: DarulKuttub elArabi Yayınevi, 1974), 82.

basın kampanyasının liderliğini yapanlar, sömürgeci genişlemeyi ve istilayı ahlaki bir düzen olarak ve bir ulusal diriliş ve kurtuluş biçimi olarak görmenin yanı sıra, savaşın her türlü vicdan azabından ve medeni ikiyüzlülükten arınmış modern bir işaret olduğuna inanan İtalyan liderler olmuştur. Bütün bunlar, romantiklerin, hümanistlerin, sevgi ve barış adına vaaz verenlerin, filozof sınıflarının ve uluslararası kültürlerinin çağımızın ruhuna aykırı olması anlamına gelmektedir. Halbuki bahsi geçen bu topluluğun çağımızın en iyi tarafını ifade etmeleri gerekmektedir.⁴¹⁸ Bu milliyetçi liderler, İtalyan ulusal basınında etkili bir rol oynamayı sürdürerek, İtalyan sömürgelere sahip olamaması durumunda İtalya'nın kaybedebileceği yüz binlerce göçmen vatandaşının bakımı için İtalya'nın sömürgelere ihtiyaç duyduğunu vurgulamışlardır. Bu anlamda adı geçen topluluğun işgal ve genişlemeye ilişkin arzularını teşvik eden şey, İtalyan yazar Enrico Corradini tarafından telif edilen "Trablus Zamanı" isimli kitaptır. 1911 yılında yayımlanan bu kitabın yazarı eserinde, açıkça İtalya'yı Libya'nın işgaline davet etmiş, bunun İtalyan emperyalist siyasetinin pekiştirilmesine ilişkin ilk adımı teşkil ettiğini vurgulamış ve İtalyan hükümetinin Libya'yı istila etmesi hususunda milliyetçileri hükümete baskı yapmaları için cesaretlendirmiş ve bunun yanı sıra Libya'nın İtalya kontrolüne girmesi yönünde acil adımlar atılmasını talep etmiştir.⁴¹⁹

1910 yılı aralık ayında Osmanlı-İtalyan ilişkilerine genel olarak bir gerginlik hali hâkimken, milliyetçiler Floransa'da düzenledikleri ilk konferanslarında sosyalistlerden, liberallerden, ılımlılardan ve muhafazakârlardan oluşan çeşitli unsurlarla bir araya gelerek bu milliyetçi harekete ilişkin merkezi bir komisyon, yürütme kurulu ve bunun yanı sıra ulusal bir birlik kurulmasını kararlaştırmışlardır. Milliyetçi akım bu konferansta bir başarıya imza atarak ulusalcı kampanyanın Libya'nın işgali lehine harekete geçmesini sağlamıştır. Bu aşamada milliyetçiler nihai ve doğrudan bir hedef olarak çatışmayı seçmişlerdir. İtalya'nın ilerleme kaydetmesi için ya vakit kaybetmeksizin Libya'yı istila etmesi gerektiğini ya da bundan feragat edip telafisi mümkün olmayan bir gerilemeyi kabul etmesi noktasında bir yol

⁴¹⁷ Günter Bartel, *elĞazuv elİsti'marilİtali liLibya 'ala Dawit Tekarır elKonsoliyye ves Sahafıyyel Almanıyye* (Alman Konsolosluğu ve Basın Raporları Işığında İtalya'nın Libya'yı Sömürgeci İstilasası), çev. Umdeddin Ğanim (Trablus: Libya Cihat Merkezi Yayınları, 1984), 344.

⁴¹⁸ İsmail Mevlüt elKaravi, *elĞazuv elSekafti elİtali liLibya (İtalya'nın Libya'yı Kültürel İstilasası)*, 176.

⁴¹⁹ William Z. S. Asiko *Age.*, 38.

ayrımında olduğunu düşünmüşlerdir.⁴²⁰ Takvimler 1911'i gösterdiğinde yani konferansın üzerinden yalnızca bir yıl geçmesini müteakip, milliyetçiler İtalyan basınında, parlamentosunda ve senatosunda güç ve nüfus sahibi olmuşlar, yeni sömürgeler kazanılması zaruretine vurgu yaparak bunu gerçekleştirmeye yönelik yegâne vesilenin savaş olduğunu ifade etmişlerdir. Bunun yanı sıra, bir yandan görevi işgal ve savaşla ilgili konuşmak ve bunun güçlü bir şekilde propagandasını yapmak olan "Ulusal Düşünce" (el-Fikra el-Vataniyye) adı altında kendilerine ait bir gazete kurulmasına karar vermişlerdir. İtalyan işgalinin İtalyanları ülkelerinde yaşadıkları yoksul hayattan kurtaracak önemli bir ganimet olduğunu, daha iyi bir hayata geçiş için işgalin önemli bir teşvik olduğunu ve Libya'nın buna uygun zengin ve verimli bir ülke olduğunu vurgulamışlardır.⁴²¹

Ulusal basında yayınlanan makaleler yoluyla milliyetçiler, Libya'nın sömürülmesi gereken kârlı politik bir ganimet olduğunu, İtalya'nın diğer sömürgeci güçler karşısında Akdeniz havzasında kendisine ait bir konuma sahip olması gerektiğini ve bunun ise ancak işgal ile gerçekleşebileceğine dair İtalyan kamuoyunda bir farkındalık yaratmaya çalışmışlardır. İşgali savunan ulusal basın aynı zamanda, Libya'daki İtalyan çıkarlarına düşman olan Osmanlı makamlarının tasarrufları üzerinde baskı yaratma çağrısında bulunmuşlar, Osmanlı yönetiminin Trablus'taki eylemlerini çarpıtmayı hedefleyen ve buna ilişkin fikirleri alevlendirmeyi amaçlayan makaleler yazmaya devam etmişlerdir. Bu işgal İtalya'daki iç siyasi durumların kötüleşmesi pahasına bile olsa, Libya'nın işgali konusu, 1910-1911 döneminde İtalyan dış politikasında egemen bir konu haline gelinceye kadar Libya başka bir ülkenin elinde olsa dahi, Ulusal Düşünce gazetesi (el-Fikra) mümkün olan en kısa zamanda Libya'nın işgal edilmesi çağrısında bulunmuştur.⁴²² Bu duruma ilişkin olarak aynı bağlamda bir İtalyan yazar, "başkalarından önce bizim yapmamız gerekir, yani kendi çıkarlarımız için Libya'yı ilk biz işgal etmeliyiz. Aksi halde güneydeki durumların değişimini on yıllarca erteleyebiliriz." diyerek duruma dikkat çekmiştir. Ancak hiçbir şekilde İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya arasındaki Libya'nın bağımsızlığı konusunda ihtilafa göz yumamayız, nitekim eğer bu ülkelerin Libya'daki çıkarları artacak olursa kuşkusuz bu durum tüm çıkarlarımızı ortadan kaldıracaktır. Gazeteler

⁴²⁰ Francesco Malgieri, *Libya (1911-1912)*, çev. Vehbi elBûri (Trablus: Arap Kitabevi, 1980), 46.

⁴²¹ William Z. S. Asiko *Age.*, 38 39.

⁴²² Jerry Lenin Fowler *elİstîtan ezZira'i fi Libya (Libya'da Tarımsal Yerleşim)*, çev. Abdulkadir Mustafa elMuheysi, Abdullah İbrahim Ali (Trablus: Libya Cihad Merkezi Yayınları, 1988), 55.

basın kampanyası ile kamuoyunu etkilemeye ilişkin hedefledikleri amaca ulaştıktan sonra İtalyan hükümetine Libya'nın işgalini hızlandırması için baskı yapmaya yönelmiş, İtalyan hükümeti tarafından bir oyalamayı kabul etmeyen bir zorunluluk halini alan Libya'nın işgali meselesinde ağır davranan Giolotti hükümeti üzerine şiddetli bir basın kampanyası başlatma yoluna gitmiştir. Yine bu konuda gazeteler, İtalya Başbakanı Giovanni Giolitti'nin politikasını eleştiren ve Libya'nın işgaline ilişkin ihmalinin ve oyalama siyasetinin İtalya'ya zarar vereceğinden hareketle bu ihmal ve erteleme politikasını suçlayan birkaç makale yayınlamıştır. Bu meyanda basın, Başbakanın bu işgale ilişkin siyaseti uygulamadığı takdirde kendisinin yargılamaya ve kanun karşısında hesap vermeye maruz kalacağını yazmıştır.⁴²³

İtalyanların gazeteleri aracılığıyla, Libya'ya, halihazırda Osmanlı kısıtlamaları altında yaşayan halkı köleleştirmek veya onlara boyun eğdirmek için gitmediklerini ifade etmişler, bilakis Libyalılara haklarını iade etmek, onların haklarını gasp edenleri cezalandırmak, onların kendi kaderlerini belirleyebilmeleri için özgür ve yetkili kılmak, onları Osmanlı gaspçılarından veya onları köleleştirmek isteyen diğer herhangi bir devletten korumak için gittiklerini belirtmişlerdir. Ulusal Düşünce gazetesi, bu fikirler ve yazılarla İtalya'nın siyasal ve toplumsal yaşamında kusursuz bir eğilim yaratmıştır. Bu eğilim, hararetli milliyetçi coşkunun kör ettiği toplumsal unsurlarla ruhban sınıfını, Vatikan'ı ve sömürgeci sanayiye işletmek ve kazanımlar elde etmek için yeni yollar arayan sanayicileri bir araya getiren radikal milliyetçilerin eğilimidir. Bu unsurların ülkede yönetimin dümenini elinde tutan ve aldığı temel kararlar neticesinde 1911 yılı Ekim ayında Trablusgarp'ın sömürgeci bir saldırıya maruz kalmasını sağlayan unsurlar olduğu görünmektedir.⁴²⁴

3.2.2. Katolik Gazeteler

Katolik basını, Libya'nın işgali için çağrı yapan gazetelerden biri olarak kabul edilir. Bu gazeteler, Giovanni Gro Soli'nin başkanlığı altında adeta bir Libya sekreterliği oluşturmuş olup, İtalya Posta Gazetesi, Lahza Gazetesi, İtalya'nın Geleceği Gazetesi, Toscano Muhabir Gazetesi, Sicilya Posta Gazetesi ve buna benzer diğer gazeteler sömürgeci İtalya devletinin birçok şehrinde yayımlana gelmiş ve kurulan bu sekreterya kapsamına dâhil olmuştur. Bu gazeteler, modern İtalyan Katolik

⁴²³ İsmail Mevlüt elKaravi, *elĞazuv elSekafi elİtali liLibya (İtalya'nın Libya'yı Kültürel İstilas)*, 180.

eğilimlerini açık bir şekilde yansıtmakta olup, kendilerini eski Katoliklikten ve Vatikan'dan uzak tutmak istiyorlardı. Nitekim söz konusu bu gazetelerin editörleri ve kurucuları, kendilerini İtalyan siyasi hayatının sorunlarıyla tam anlamıyla ilgilenen ve bu sorunlara eski mutaassıp gazetelerin sunmadığı çözümleri sunan ülkedeki en modern ve liberal yerel gazetelerden biri olarak görmüştür. Bu şekilde Katolik gazeteleri, İtalya'nın Libya'yı sömürgeleştirmesini savunan ulusal gazetelere katılmıştır. Bu alışılmadık siyasi basın uzlaşması ile bu gazeteler, büyük bir mali krizden muzdarip oldukları için, özellikle kayda değer bir maddi destek alan bir grup olmuştur. Böylece Katolik gazeteleri, İtalya'nın Libya'yı sömürgeleştirmesini savunan ulusal gazetelere katılmıştır. Bu alışılmadık siyasi basın uyumu ile bu gazeteler, büyük bir mali krizden muzdarip oldukları için, özellikle elle tutulur bir maddi destek alan bir grup olmuştur. Libya'nın işgaline destek veren görüşleri nedeniyle, Libya'da İtalyan Roma Bankası (Banco di Roma) vasıtasıyla birçok ekonomik projeyi finanse eden Katolik muhitlerden büyük mali yardımlar elde etmişlerdir.⁴²⁵

İtalyan hükümetinin sessizliği karşısında işgal yanlısı gazeteler, Giolotti hükümetine saldırmaya başlamıştır. Bu anlamda gazeteler, çorak bir çöl olsa dahi Başbakanın Libya'yı istila etme fikrini benimsemesini talep etmişlerdir. Çünkü İtalya'nın saygınlığının doğu Afrika kıyılarında hakarete uğradığını dolayısıyla bu saygınlığın İtalya'ya geri verilmesi gerektiğini, İtalyan halkının güveninin yeniden sağlanmasını ve Libya'nın istilası için bütün potansiyelin ve gücün seferber edilmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Yine aynı bağlamda, bazı İtalyan Katolik gazeteleri Libya'ya karşı yürütülecek savaşı ahlaki bir savaş olarak, bunu adeta barbarlığa karşı bir medeniyet savaşı olarak, Hristiyanlığın İslam'a karşı açtığı bir savaş ve köleliğe karşı açılmış bir savaş olarak nitelendirmiştir.⁴²⁶ İşgal yanlısı İtalyan gazeteleri bu sloganlarla büyük bir basın propagandası gerçekleştirmiş, bu kapsamda İtalyan hükümetini Libya'yı istila etmeye çağırılmış ve bu propagandasında ilk olarak Libya'nın zenginliğine dikkat çekerek İtalyan işgücüne sunabileceği büyük istihdam olanaklarına odaklanan ekonomik argümanlara yoğunlaşmıştır. Yine bu gazeteler İtalyan hükümetini, göçmen işçilerine yeni ufuklar açmaktır. Ticaret ve sanayileri için

⁴²⁴ İsmail Mevlüt elKaravi, *elĞazuv elSekafi elİtali liLibya (İtalya'nın Libya'yı Kültürel İstilas)*, 177-178.

⁴²⁵ Mahmut elUrfavi *Age.*, 451.

⁴²⁶ Ali Ömer elHazalel: *(İtalya'nın Libya'yı İşgalinin Ekonomik Etkileri)*, Şehit Dergisi, Trablus, Libya Cihat Merkezi Yayınları, 9. Sayı, 1988, 174.

yeni pazarlar yaratma teminatı veren Almanya ve Fransa örneklerini takip etmeye çağırmıştır. Aynı zamanda Libya'nın işgaline karşı çıkan muhalif İtalyanlara karşı saldırıya geçmiş, özellikle de halkın ve işçilerin çıkarlarını sabote etmekle suçladığı sosyalistleri hedef almıştır.⁴²⁷

3.2.3. Liberal Gazeteler

Liberal basın Libya'da İtalya'nın Libya'yı işgaline karşı yürütülen basın hamlesine karşı İtalyan kamuoyunu hazırlamak için basın kampanyasına katılan en önemli gazeteler arasındadır. Liberal basının bu karşı kampanyası iki eksen üzerine inşa edilmiş olup bunlardan birincisi İtalyan hükümetinin dış siyasetini eleştirmeye odaklanmak, ikincisi ise Libya'nın İtalyanlar için vaat edilmiş bir ülke olarak efsanevi bir şekilde tasvirinin yapılmasına yoğunlaşmaktır. Bu gazeteler basın kampanyalarına, Osmanlı makamlarına karşı güçten yoksun bir politika izlemesi nedeniyle İtalyan Dışişleri Bakanı Di San Joli'ye saldırarak başlamışlardır. 1911 Ocak ayı ile birlikte İtalyan hükümetinden etkin bir dış politika izlemelerini talep etmişler, bu kapsamda İtalyan kamuoyunun bu türden etkin bir politikanın safında yer almasını sağlayacak şekilde buna hazırlanması zaruretine teşvik eden birçok makale yayınlamışlardır. Başlangıcından bu yana liberal basın, İtalyan dış politikasının Libya'ya dönük olması gerektiği hususunda yapılması gerekenler konusunda açık ve net olmuştur. Bu bağlamda bu gazetelerden biri, Akdeniz'de Libya'nın tek başına bir İtalyan nüfusuna hala açık olduğunu, bu yüzden de İtalya'nın her türlü ihtimale hazırlıklı olması gerektiğini ifade etmiştir.⁴²⁸

Haziran 1911 yılında bazı liberal gazeteler Alman hükümetine bir kınama yönelterek, onu İtalya'nın Libya'daki çıkarlarına karşı düşmanca hareket etmekle suçlamıştır. Bu bağlamda söz konusu bu gazetelerden birinde yazan yazarlardan biri İtalya Başbakanı Giolotti'nin şahsına büyük eleştiriler yönelterek şöyle söylemiştir: "Bütün devletler sömürge hayallerini gerçekleştirmek adına ciddi bir şekilde çabalarken, İtalya iki eli boş bir şekilde beklemeye devam edecektir. Çünkü İtalya, dış politikadan bahsetmekten nefret eden bir diktatör tarafından ve iradesini ve yaşama gücü kaybetmiş bir dışişleri bakanı tarafından yönetilmektedir."⁴²⁹

⁴²⁷ Mahmut elUrfavi *Age.*, 454.

⁴²⁸ İsmail Mevlüt elKaravi, *elĞazuv elSekafti elİtali liLibya (İtalya'nın Libya'yı Kültürel İstilas)*, 182.

⁴²⁹ İsmail Mevlüt elKaravi, *age.*, 182.

Aynı bağlamda bir başka gazete ise Libya'nın işgalinin hızlandırılması gerektiğine ve Libya'nın istilasına ilişkin gecikmenin Akdeniz'e nazır Afrika topraklarının son parçasını tehlikeye atmak anlamına geleceğine ve büyük bir devlet olarak İtalya'nın konumunu yok etmek anlamına geleceğine işaret etmiştir. Aynı şekilde Libya'yı ziyaret edip burada bir süre kalmış olan yazarlardan biri, Roma İmparatorluğu'nun eski ihtişamına, Libya'daki ekonomik koşullara, büyük miktarlardaki otlaklara, ağaçlara, sebze-meyve bahçelerine ve Malta ve Mısır'a ihraç edilen hayvansal zenginliğe odaklanarak İtalyan kamuoyunda bunlara dair oluşan heyecana dikkat çekmiştir.⁴³⁰ Yine bu örnek bağlamında gazeteciler, İtalya'nın geleceğinin Libya'nın tamamen kontrol alınmasına ve sahip olduğu doğal kaynaklara bağlı olduğuna dikkat çekmişler ve işgalin mümkün olan en kısa zamanda gerçekleştirilmesi gerektiğini yazmışlardır. Bu anlamda hükümet başkanına karşı atağa geçen gazeteciler ona siyaset ve tarih önündeki sorumluluklarını hatırlatan açık bir mektup göndererek bu mektupta, hükümet başkanının halkın arzu ettiği dış politikayı gerçekleştirilmeye kadir bir adam olmadığını, buna mukabil İtalya'nın bunu gerçekleştirebilecek gerekli araçlara sahip olduğunu ancak devletin bunları kullanabilecek muktedir bir adamın yoksunluğunu çektiğini yazmışlardır.⁴³¹ Aynı bağlamda İtalyan basını, Trablus'un Osmanlı Valisi İbrahim Paşa'ya suçlamalarda bulunarak, kendisinin Libya'daki İtalyan yatırımlarının engellenmesinin arkasındaki kişi olduğunu öne sürmüşler ve İbrahim Paşa'nın görevinden alınarak Libya'dan uzaklaştırılmasını talep etmişlerdir. Buna ilaveten gazeteler, Libya'daki tarım imkânlarının hacmini abartarak olduğundan çok daha fazla göstermeye başlamışlar, özellikle de Libya'nın asma bahçeleriyle, zeytinlerle, meyvelerle ve hububatla dolu bir ülke olduğunu öne sürmüşlerdir. Libya'nın işgalinden önce bazı liberal İtalyan gazeteleri, halihazırda İtalyan hükümetinin Libya'nın işgali için askeri anlamda hazırlıklar yapmakta olduğuna dair makaleler neşretmiş ve işgale ilişkin bütün imkânların hükümet tarafından seferber edildiğini iddia etmiştir. Ayrıca, Libya'nın doğusunda denize nazır bir konumda bulunan Tobruk şehrinin, Doğu Akdeniz'in birinci sınıf bir limanı olacağına dikkat çekmiştir.⁴³² 18 Eylül 1910 tarihinde liberal Akşam gazetesi "Trablus ve Milli His" başlığıyla bir makale yayınlamış ve bu makalede İtalya'nın Libya'yı işgal etmesi gerekirse onu bunu yapmaya sevk edecek

⁴³⁰ Francesco Malgiri, *Libya (1911-1912)*, 62.

⁴³¹ Mahmut elUrfavi, *age.*, 438.

şeyin yöneticilerin iradesinden daha güçlü ve yüksek bir zaruret, öfkeli ve mütereddit vicdanların boyun eğdiği siyasi bir görev olacağını vurgulamıştır. Aynı gazetede yayınlanan bir başka makalede ise, genişleme politikasının ulusların geçici heveslerinden veya kaprislerinden kaynaklanan bir durum olmadığı, aksine bunun mevcut bir ihtiyacın sonucu olduğu ve bundan daha fazlasının gelecekteki ihtiyacı öngörmek olduğunu vurgulamıştır.⁴³³

Liberal basın 12 Aralık 1910 tarihinde Libya'daki İtalyanlar için öncelikli bir statü talep etmiş, Osmanlı Hükümeti'ni Libya'daki Avusturya delegasyonlarını desteklerken diğer yandan benzer İtalyan misyonlarına lisans vermeyi reddetmekle suçlamıştır. Libya'daki askeri operasyonların başlaması ve Libyalıların başlattığı direnişle beraber bu direnişin değersizleştirilmesi amacıyla söz konusu bu gazetelerden biri Libya'daki muhabirleri aracılığıyla bir makale neşrederek bu makalede şu hususa yer vermiştir: "Libya'da bulunan kabileler disiplinden yoksun kabilelerdir, bu nedenle İtalyan kuvvetleri karşısında askeri bir değeri olmayacaktır."⁴³⁴

3.2.4. Güney İtalya Gazeteleri

Güney İtalya gazeteleri, Libya'nın işgalinin güneydeki sorunları çözmeye yardımcı olabileceği, onu sömürge ile anavatan arasında doğal bir köprü haline getirebileceği ve güneydeki göçü absorbe edebileceğine dair var olan beklenti bağlamındaki basın kampanyası hususunda özellikle hassas davranmıştır. Nitekim güneyli gazeteciler, güney İtalya'da kamuoyuna yayılan bu fikirlerin destekleyicileri olmuş, bu anlamda Roma gazetesi ve Sabah gazetesi basın kampanyasına katılan güney gazeteleri arasında yer almıştır. Napoli kentinde çıkarılan Roma gazetesi, Napoli sınırları dâhilinde karşılaşılan kritik sorunların bilincinde olup, bu sorunların hükümet tarafından çözülmesinin zor olacağını idrakinde olmuş, ancak bununla birlikte İtalya'nın, varlığını tehlikeye atmadan, diğer ülkelerin hızlandırdığı sömürge hareketinin dışında kalmaması gerektiğine inanmıştır. Bunun ışığında güney İtalya gazetelerinden biri 10 Eylül 1911 tarihinde bir makale yayınlarak şöyle yazmıştır: "İç politika, büyük iç sorunları olan ve birçok ağırlı yaraları tedavi etmesi gereken reformların çoğunu gerçekleştirmeye çalışan İtalya için muazzam bir fırsat olabilir. Ancak İtalya, dünyanın geri kalan diğer ülkelerinden ayrılamaz ve onu çepeçevre saran

⁴³² William Z. S. Asiko, *age.*, 66.

⁴³³ Mahmut elUrfavi, *age.*, 445.

denizin ötesine bakmaksızın yalıtılmış bir hayat olmaz. Nitekim İtalya'nın yaşamı diğer ulusların hayatlarına bağlı olup, bu anlamda İtalya tüm uluslararası düzeni harekete geçiren hareket akışına göre bir davranış sergilemek zorundadır."⁴³⁵ Bununla birlikte, 27 Eylül 1911 tarihinde İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesinin arifesinde İtalyan Sabah gazetesi, gösterişli ulusal makaleleri aracılığıyla ülkedeki coşkuyu canlandırmak amacıyla şu hususları ifade etmiştir. "Düşman savaşından on beş yıl sonra ve komşu ülkelerin silahlandığı bizim ise silah bıraktığımız on beş yıl süren derin bir geri çekilme sürecinden sonra işte biz en karanlık ve en mutsuz dönemimizi yaşıyoruz. İşte hâkim olan bu demagoji vatanın yiğitliğinden tecrit edilmesini istemiştir. Bu noktada artık ulusun vicdanı uyanmış, ölüme teslim olmayan kalbinin nabzı yeniden atmaya başlamış, bu tür işlerde en radikal ve siyasi bağları nedeniyle eyleme geçmekten aciz olan hükümeti harekete geçmesi için zorlamıştır."⁴³⁶ 27 Ekim 1911 tarihinde Di Catania Post gazetesinde yayınlanan bir başka makalede ise bu durum şöyle ifade edilmiştir: "Libya'nın işgali ile sosyal statü değişime uğrayacak, gelişim gösterecek ve ekonomik rol oynadığı başka bir şekil alacaktır. Sicilya ve Güney yalnızca sosyal yaşantımızın hayati işlevleri arasında kalmayacak, aksine İtalya'dan dört kat daha büyük ve daha zengin olan bir başka ülkede (Libya'da) geliştirilmesi gereken güzel ülkemizin gelişmiş ticareti arasında bir bağlantı noktası teşkil edecektir."⁴³⁷

3.2.5. İstilaya Karşı Çıkan Gazeteler

İtalya'nın Libya'yı işgaline karşı çıkan gazetelerden muhalif sesler de ortaya çıkmış olup, bu sömürgeci genişlemeye şiddetle karşı çıkmıştır. Bu gazeteler takındıkları bu tutumu çıkardıkları özel gazeteler aracılığıyla yapmıştır. Gazetelerin başlattığı bu basın kampanyası, Libya'nın ekonomik önemini abartmış olan ulusal, liberal ve Katolik gazeteleri tarafından yürütülen görüş ve kampanyalarına ve işgalin İtalya'nın ekonomik canlanmasına en iyi çözüm olduğu anlayışına dayanmıştır. Libya'nın işgaline karşı duran ve sosyalistlerin sözcüsü olan la Fanetti gazetesi, André Costa'nın 1896 yılında parlamentoda ortaya attığı "Tek bir adama tek bir kuruş dahi vermeyeceğiz" sloganını yeniden ortaya atmıştır. Gazetede ise buna ilişkin olarak şöyle bir ifade kullanılmıştır: "Sosyalist Parti, kampanyayı başlatması için hükümetin

⁴³⁴ Francesco Malgiri, *Libya (1911-1912)*, 47.

⁴³⁵ AbdelMunsif Hafız elBûri, *elĞazvul İtali liLibya (İtalya'nın Libya İşgali)*, 84.

⁴³⁶ Francesco Malgiri, *Libya (1911-1912)*, 78.

etrafında yığılan kötü müsteşarlara karşı yeniden uyarıda bulunmak zorunda değildir. Libya'ya gösterilen ilgiden önce, Ria ve Sardunya bölgeleri vardır ve bu iki bölge neredeyse İtalya'nın üçte birini temsil ederdi. Görkem ateşi ve milli güç hezeyanları yaşayan siz zavallılara yazıklar olsun. Bizler İtalya'yı yeni bir maceranın içine sokmaya çalışan teşebbüslere elimizdeki tüm imkânlarla karşı çıkacağız."⁴³⁸ Yine aynı konuda 18 Eylül 1911 tarihinde işgale muhalif olan gazeteler, İtalyan hükümetine, Libya'da hükümetçe yürütülecek olan herhangi bir askeri eylemin, İtalya'daki en örgütlü hareket olan Sosyalist Parti'nin ani bir muhalefetiyle karşı karşıya kalacağını ifade eden bir uyarıda bulunmuştur. Muhalif bu gazeteler sözlerine şu şekilde devam etmiştir: Bizler, İtalya'daki Sosyalist Parti ve örgütlenmiş işçi sınıfının bugün yüzleşmek için ihtiyaç duyulan gerekli farkındalığa ve güce sahip olduğu gerçeğini gizlemekten vazgeçme zamanının geldiğine inanıyoruz. Bu iki aktör (sosyalist parti ve işçi örgütü), ip cambazlarının yaptığı aptalca işlerle tereddüt etmeksizin yüzleşmeye kadirdir, ayrıca bu iki aktör bu ip cambazlarına ileriye dönük olarak: "Efendiler sizlerle karşı karşıya gelmeye hazırız!" demeye de kadirdir.⁴³⁹ Aynı gazete sömürge politikasına karşı şiddetli kampanyalar başlatmıştır. Savaş destekçilerinin işsizliği ortadan kaldırmak ve nüfus fazlalığını azaltmak gibi iddialarını yalnızca destekçilerinin hayal gücünde var olan afaki düşler olarak vasıflandırmış ve işgalden elde edilebilecek kazanımların kaçınılmaz bir şekilde kapitalist sınıflara gideceğini ve diğer toplumsal sınıflara fayda sağlamayacağını öne sürmüştür. Ayrıca başka halkların servetlerine el konulmasının insanlık dışı bir eylem olduğunu, bunun yalnızca kapitalistlere ve onlarla iş birliği içerisinde olan yöneticilere hizmet etmekten başka bir işe yaramayacağını ifade etmiştir. Ayrıca, savaşa muhalif basın kampanyasına bir başka gazete daha katılmış ve İtalyan askerlerine karşı yönelttiği muhalif yayınlardan birinde şu ifadeler yer vermiştir: "Bir pasiflik içince mezbahalara sürülen kıtalara benzemeyin ve elleriniz arasına yerleştirilen silahı kendi sorunlarınızı çözmekte kullanmayı öğrenin. Hayatlarınızı sizi sömürenlerin refahı için kurban etmemeye kararlı olun aksine hayatınızı kurtuluşunuz için seferber edin. Ey genç işçiler ve sizleri kışlalara girmeye davet edenler, eğer sizler isterseniz yeni bir çağ elbette gelecektir."⁴⁴⁰

⁴³⁷ Mahmut elUrfavi, *age.*, 455-456.

⁴³⁸ Mahmut elUrfavi, *age.*, 213-214.

⁴³⁹ Mahmut elUrfavi, *age.*, 214.

⁴⁴⁰ Mahmut elUrfavi, *age.*, 222.

Sosyalist Parti'nin gençleri tarafından imzalanıp işgale muhalif Öncü (et-Talî'a) gazetesince yayınlanan bir yazıda şu ifadeler yer almıştır: "Ey emekçiler! Bizler hiçbir dil ve toprak arasında ayırım yapmayız. Biz, İtalyan işçilerinin ellerinde mahvolan Libyalı emekçilerde bilinçsiz bir şekilde yerel burjuvaziye desteklemeye çalışan bir güruhu görüyoruz. Bu Libyalıları acı çeken kardeşlerimiz ve daha iyi bir gelecek ümit eden kardeşlerimiz olarak görüyoruz. Bu korkunç katliamdan ötürü dehşete düşüyoruz ve denizci kıyafeti içerisindeki İtalyan işçilerin elinde gerçekleşen bu korkunç olaydan dolayı utanç duyuyoruz. Kana boyanmış su girdapları arasında can çekişirken uzaktaki annelerine yalvarıp yakaran nice fakirlerin yaşadığı korkunç sahne karşısında dehşete düşüyor ve kendimizi, şu korkunç anda ciğerparelerinin katillerine lanetler yağdıran annelerin yerine koyuyoruz."⁴⁴¹

İstilaya karşı çıkan muhalif gazetelerde yayınlanan bir başka makalede yazar, Libya'nın sömürgeleştirilmesi sürecindeki tehlikelere karşı İtalyan hükümetini uyarılmış ve bu sömürgeleştirmenin hiçbir stratejik öneme sahip olamayacağını ifade etmiştir. Yazar ayrıca, İtalya'nın Habeşistan'ı işgalinde başına gelen olayların aynısının Libya'nın işgalinde yaşanmasından ve İtalya'nın bu işgalin sonuçlarının bedelini hala ödemediği aynı zorlu süreçleri tekrar yaşamasından korktuğunu dile getirmiştir. Aynı yazar, Osmanlı Hükümeti'nin Libya'daki İtalyan menfaatlerinin önüne çıkardığı engellerin İtalyan basının Libya'ya ilişkin kopardığı yaygara neticesinde ortaya çıktığını vurgulamıştır. (Vatikan'dan geçen doğrudan geçiş olan) Roma Bankasının ise İtalyan çıkarlarının temsilcisi olduğunu ve bu durumun birçok şüpheye yol açtığını ifade etmiştir.⁴⁴²

Bazı gazeteciler İtalya başbakanının Libya'daki tarımsal zenginliklerle ilgili iddialarına itiraz etmiş, ülkedeki tek tarımsal servetin üzüm bağları ve belki biraz da zeytin olabileceğini vurgulamışlardır. Ayrıca, Banco di Roma'nın gerçekleştirdiği faaliyetleri eleştirmişler ve bu eleştirilerin Banco di Roma'nın bankacılık faaliyetleri yürütme rolünün dışına çıkarak bazı zirai ve ticari faaliyetler gerçekleştirmesi nedeniyle olduğunu ifade etmişlerdir. Nitekim bahse konu bu faaliyetlerin arkasında Libya'nın içişlerine ekonomik bir müdahale amaçlandığı sürece İtalya'nın büyük kayıplar yaşaması kaçınılmaz olacaktır.⁴⁴³

⁴⁴¹ Mahmut elUrfavi, *age.*, 223.

⁴⁴² Francesco Malgiri, *Libya (1911-1912)*, 83 84.

⁴⁴³ Mahmut elUrfavi, *age.*, 223.

İşgal karşıtı muhalif gazetelerin geniş bir basın kampanyası yönettikleri, İtalya'nın Libya'yı işgaline karşı birçok makale yayınladıkları ve işgale dair izlenen genel siyasete karşı yayınlar yaptıkları bahsedilmeye değer bir olgudur. Nitekim gazeteler yayınladıkları bu makalelerde, işgalden kaynaklı hesabın fatura edilip gönderildiği anda İtalyan halkının coşkusunun büyük bir bölümünün savaş lehine buharlaşıp gideceğinden korktuklarına işaret etmişlerdir. Uzun vadeli yatırımlar konusunda sabırlı olmak, İtalya'daki sermaye sahiplerinin özelliklerinden biri olmamıştır. Dolayısıyla bu sermayedarlar Libya'ya göç eden İtalyanların Libya bağlamındaki sabırlarını şüphe ile sorgulamışlar ve bu göçmenlerin 10 ya da 20 yıla varan bir bekleme süresinden sonra elde edilebilecek belli başlı kazanımları olacıklarından şüphe etmişlerdir. Bu nedenledir ki gazeteler, istila sürecinin ulusal ilkelerle bir tezat oluşturduğunu ifade etmişler, bunu insanlar ve milletler arasında bir arada yaşamaya dayanan etik kuralının ihlali olarak değerlendirmişlerdir. Bu aşamadaki tek çözümün Osmanlılarla onurlu bir barış yapmak olduğunu öngörmüşler ve bundan doğacak herhangi bir yararın ülkeye çetin bir kanlı fedakârlıktan başka bir şey getirmeyecektir. Ardında savaş benzeri yüksek ideallerden başka bir şey bırakmayacağını ifade etmişlerdir.⁴⁴⁴ İşgale karşı yürütülen kampanyada sosyologlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun şiddetli ve acılı bir çatışma olmadan eyaletlerinden birini kolayca terk etmeyeceği konusundaki görüş ve düşüncelerini paylaşmışlar ve bölgedeki Arapların Osmanlı Devleti'ne katılmasının savaşı daha uzun, zorlu ve daha maliyetli bir hale getireceğine dair uyarılarda bulunmuşlardır. İtalyan hükümetinin, şehrin, uygarlığın, suyun ve sermayenin Libya'nın batısına nakletmeye hazırlandığına inandıklarını ve İtalyan hükümetinin dış genişlemeyi düşünmeden önce yerine getirmesi gereken ilk ve acil görev olan Güney sorununu çözmesi gerektiğini görmezden geldiğini söylemişlerdir. Nitekim güney İtalya suların ve yolların azlığı gibi sorunlardan muzdarip olup, bu anlamda güneydeki insanları etkileyen diğer birçok sorun yaşamaktadır.⁴⁴⁵ Aynı bağlamda işgale karşı aynı safta yer alan muhalifler, Libya'nın, askeri işgal tarafından üstlenilen milyonlar değerindeki maliyetine eşit bir değerde olduğunu ve burada bulunan kibrit madenlerinin 1000 kilometre uzunluğunda olduğunu söyleyen gazetecilerin iddialarına cevap vermişlerdir. Bu muhalif gazeteciler yayınladıkları "Vaadedilmiş Topraklar" başlıklı makalelerinde Libya'ya ilişkin

⁴⁴⁴ Francesco Malgiri, *Libya (1911-1912)*, 100.

⁴⁴⁵ Francesco Malgiri, *age.*, 87.

milliyetçi basının söylentilerini yalanlamışlar, yine bu şovenist basının yalan ve yanlışlarla, çarpıtmalarla beslediği Libya'nın ekonomik olarak devasa bir servet olduğu efsanesini ortadan kaldırmak ve gizlediği gerçekleri ortaya çıkarmak amacıyla bu makale yoluyla mücadele etmişlerdir. İşgale muhalif gazetecilerin Libya'ya yönelik askeri kampanyayı savunanlarla girdikleri en önemli basın savaşlarından biri de Libya'nın işgal için yapılacak harcamaları telafi edecek kadar doğal kaynaklar bakımından zengin olduğuna ve Osmanlı idaresine karşı kin güden vatanseverlerin İtalyanların kurtarıcı olarak gelmesini beklediklerine dair 1895 yılında yayınlanan raporu ifşa etmeleri olmuştur. Yine "Trablus Tezviratı (yalanları)" başlığıyla yayınladıkları makalelerinde bu raporun sahte olduğunu ortaya çıkarmışlar ve buna delil olarak ise raporda yer alan tutarsızlıkları ve çelişkileri göstermişlerdir.⁴⁴⁶ Bu verilere dayanarak, işgale destek veren İtalyan gazetelerinin Osmanlı makamlarının ve Libya halkının eylemlerine ilişkin atılan iftiralarda ve yapılan suçlamalarda iyiden iyiye ustalaşmış olduğu söylenebilir. Nitekim bu gazeteler, Osmanlı makamlarının Hristiyanların dini törenlerini engellediğini, kiliselerin saygınlığını ihlal ettiğini, dini vecibelerini yerine getirmelerini engellemek adına rahiplere ve misyonerlere saldırdığını ve aynı zamanda ülkedeki istikrarı baltaladıklarını iddia ederek gerçekleri tahrif etmeye ve bunları çarpıtmaya başvurmuştur. Bu iddialara cevaben umulan tepki ise, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı mümkünse İtalyan halkını ve hatta diğer Avrupa ülkelerini bir araya gelmeye teşvik etmek ve İtalya'ya Libya'yı işgalinde güçlü bir argüman vermek ve ona herhangi bir itirazla karşılaşmayacak açık bir çek sunmaktır. Bu basın propagandası ayrıca, Kuzey Afrika'daki eski Roma yönetiminin ihtişamını canlandırmaya odaklanmıştır. Bu yönetimin Libya'ya tekrar dönmesini talep etmeye başlamış ve kadim Romalıların hayat sürdüğü, Afrika incisi (Hesperides) bahçelerini ve göz bebeği Akdeniz bahçelerini kurduğu beş eski şehrin yeniden inşa edilmesini istemiştir. Son olarak bu hususta genel bir sonuç olarak şu ifade edilebilir ki, askeri eylem yanlısı basın zafer kazanmış ve bunun neticesinde İtalyan kamuoyu Libya'ya karşı savaşma fikriyle ilgili olarak artık doyma noktasına gelmiştir. Nitekim yaşanan bu durumdaki en büyük etkeni, sömürge savunucularının belli bir sınıfa ya da belirli bir partiye veyahut özel toplumsal bir sınıfa ait olmayıp, aksine solculardan, sağıcılardan, cumhuriyetçilerden, Katoliklerden, yurtseverlerden, kuzey ve güney sosyalistlerinden meydana gelen adeta toplumsal bir karışım olması olarak ifade

⁴⁴⁶ İsmail Mevlüt elKaravi, *elĞazuv elSekafi elİtali liLibya (İtalya'nın Libya'yı Kültürel İstilas)*, 200.

edilebilir. Bu noktada hemen bütün toplumsal bileşenler sömürgecinin desteklenmesine ilişkin hissiyatı ve coşkuyu kamuoyuna yaymada katkıda bulunmuştur. Burada hedeflenen amaç, halkın büyük çoğunluğundan sömürge projesi için destek sağlamak, bu askeri işgalin İtalyan imparatorluğunu inşa etmek için yegâne araç olduğu ve ancak bu işgalle birlikte İtalya'nın uluslararası arenada önemli bir statü kazanmasının mümkün olabileceği varsayımıyla işgal sürecini desteklemektedir. Böylece İtalya'nın sayısız ve içinden çıkılmaz problemlerini çözüme kavuşturmak, Tunus'un Fransa lehine kaybedilmesinin izlerini silmek, Etiyopya karşısında maruz kalınan Adva hezimetinin etkilerini ortadan kaldırmak ve Roma İmparatorluğunun Kuzey Afrika'da yeniden eski ihtişamına kavuşmasını sağlamaktır.

3.3. Uluslararası Uzlaşma ve İtalya'nın Libya'yı İşgali

3.3.1. Uluslararası Uzlaşma

Trablusgarp'ın bu tarihi dönemini inceleyen birçok kişi uluslararası çözümlerin 1853-1856 yılında Çarlık Rusya'sı ile Osmanlı Devleti arasında patlak veren Kırım Savaşı sonrasına kadar gittiğini öngörmektedir. Nitekim bu savaşta bir yandan Rusya'nın Çanakkale Boğazına ve İstanbul Boğazına ulaşmasını engelleme politikası izleyen, diğer yandan paylaşım zamanı gelene kadar Osmanlı Devleti'nin güvenliğini sağlama politikası izleyen ve Rusya karşısında Osmanlıya destek veren İngiltere'nin ve Fransa'nın destekleriyle Kırım Savaşını Osmanlı kazanmıştır. 1857 yılında, Fransız İmparatoru III. Napolyon, Fransa'nın Marakeş'e, İngiltere'nin ise Mısır'a, Sardunya'nın da Tunus'a girmesini önermiştir. Ancak 1864 yılında, Trablusgarp'ın İtalya tarafından işgal edilmesini talep ettiğinde pozisyonunu daha net ve açık bir hale getirmiştir.⁴⁴⁷ Bu konuya ilişkin olarak diğerleri ise, 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasının henüz yeni birleşmiş olan İtalya'yı Trablusgarp eyaletine müdahale etme olasılığını düşünmeye ittiğine inanmaktadırlar. Gerçek şu ki, İtalya'nın da Trablusgarp mevzusu ile ilgili olarak izlediği politika olan uluslararası uzlaşıcı siyaseti, İtalya'nın 1883'te (İtalya'ya ek olarak) Almanya, Avusturya ve Macaristan'ı içeren üçlü ittifakla anlaşma imzaladıktan sonraki en olgun halini almış ve daha açık bir hale gelmiştir. İtalya, 1891 yılına kadar ittifakın aktif bir üyesi olmaya devam etmiştir. Bilinen odur ki ittifaka göre her dört yılda bir bu anlaşmanın yenilenmesi gerekir, nitekim İtalya bu

⁴⁴⁷ Giovanni Giolitti, *Giovanni Giolitti'nin Hatıratı 1911 1912 Libya Savaşının Siyasi ve Askeri Sırları*, 11 ve sonrası.

anlaşmayı ardı ardına üç kez yenilemiştir.⁴⁴⁸ Bu bağlamda, İtalya Libya'yı işgal etme düşüncesiyle İngiltere, Almanya, Fransa, Avusturya ve Rusya ile birçok uluslararası uzlaşma sağlamıştır.

3.3.1.1. İtalya-İngiliz Uzlaşması

19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca İtalya, özellikle de 60'lı yıllar boyunca Fransa ve Avusturya ile birlikte üçlü bir ittifak kurmak için baskı yaparak Tunus üzerinde ve Tunus kıyılarında ticari müesseseler kurmasına izin verecek bir proje üzerinde yoğunlaşmıştır. 1871 yılında İtalya, Tunus'a bir askeri keşif birliği göndermeyi ciddi olarak düşünmüş, ancak İngiltere ve Osmanlı devletlerinin muhalefeti sebebiyle bu plandan vazgeçmek zorunda kalmıştır. 1878 yılında İngiltere'nin Kıbrıs'ı işgal etmesiyle İngiltere ve Almanya İtalya'yı Tunus'a girmeye teşvik etmiştir. Hem Rusya hem de Avusturya İtalya'ya Libya'da hareket etme hakkı vermiştir.⁴⁴⁹

1830 yılında Fransa'nın Cezayir'i işgali sonrasında 1881 yılında Tunus'u işgal etmesiyle birlikte İngiltere'nin Trablusgarp'a olan ilgisi artış göstermiş, özellikle 1882 yılında Mısır'ı işgal etmesinden sonra bu ilgi giderek artış göstermiştir. Bu gelişmeler karşısında Trablusgarp vilayeti Kuzey Afrika sahillerinde İngiliz sömürge varlığı ile Fransa arasında tek başına bir bariyer oluşturmuştur. Bu durum İngiltere'yi, eyalette çevreleyebileceği Fransa'dan daha küçük bir devlet aramaya itmiştir. Bu eğilim, 1895-1896 yılları arasında iki yıl boyunca tarihi eser incelemeleri bahanesiyle eyaletin iç kesimlerine bir seyahat gerçekleştiren İngiliz gezgin Cooper'ın raporlarında açıkça ortaya konmuştur. Ancak İngiliz gezgin aslında devletin sosyal ve politik koşullarını inceleyen ve bunları raporlarına yansıtan araştırmalar gerçekleştirmiştir. Cooper ülkesinin takip ettiği politikaya göre bölgede Osmanlı Devleti'nin ortadan kalkmasıyla birlikte Trablus'un İngiltere'nin kontrolü altında tutulması gerektiğini inanıyor, bölgenin maddi çıkarlarının ülkesinin çıkarlarıyla çatışmamasını sağlamaya çalışıyordu.⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ Giovanni Giolitti, *Giovanni Giolitti'nin Hatıratı 1911 1912 Libya Savaşının Siyasi ve Askeri Sırları*, 11 ve sonrası.

⁴⁴⁹ *elMigrahi'nin Doğuşu Rönesans'tan II. Dünya Savaşı'na Modern ve Çağdaş Avrupa Tarihi*, (Bingazi: Açık Üniversite Yayınları, 1995), 167.

⁴⁵⁰ *elMigrahi'nin Doğuşu Rönesans'tan II. Dünya Savaşı'na Modern ve Çağdaş Avrupa Tarihi*, (Bingazi: Açık Üniversite Yayınları, 1995), 160.

1882 yılında İngiltere'nin Mısır'ı işgalinin ardından İtalya, Libya'nın işgaline ilişkin İngiltere'den muvafakat elde etmiş oldu. 12 Şubat 1883 yılında ise İngiltere ve İtalya arasındaki ilişkilerde meydana gelen bu yeni gelişmelere dayanarak iki taraf gizli bir anlaşmaya imza atmış, buna göre her iki taraf Akdeniz, Adriyatik denizi ve Karadeniz'deki mevcut statükoyu korumayı kararlaştırmıştır. İki taraf aynı zamanda Mısır ve Trablusgarp ile ilgili karşılıklı çıkarları hususunda birbirlerini destekleme kararı almışlardır. İtalyan işgalinden hemen önce, İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Gray, İtalya'nın Trablusgarp eyaleti karşısındaki yönelimlerini destekler mahiyetteki şu sözlerini sarfetmiştir: "Akdeniz havzasındaki mevcut durum değişirse, Akdeniz'in bir Fransız gölü haline gelmemesi için İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etmesi acil bir zaruret haline gelecektir." Gray bu sözleriyle aslında İtalya'nın Trablus'u işgal meselesini destekleyen daha önceki İngiliz pozisyonu teyit etmekten öteye geçmemiştir. İngiltere ve İtalya arasındaki bu siyasi yakınlaşmayla, İtalyan Büyükelçisi, İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Gray ile yürüttüğü temaslarını başarılı bir iletişim olarak nitelendirerek şöyle söylemiştir: "Kendisini yaşadığımız durumun zorluğuyla ilgili haberdar ettim. Gray'in bu durumu araştırması, İtalya'nın mümkün olan her girişimde başarısız olmasıyla ihtiyaçlarının sağlam temellere dayandığını göstermesi bakımından onu ikna etmiştir. Çıkarlarımızı barışçıl yollarla himaye etmek için, İtalya kendini savaşa girmek zorunda hissetmiştir. İngiltere ise sadece muhalefet etmekle yetinmeyip, İtalya gerekli yardımı ve manevi sempatisini de sunacaktır."⁴⁵¹ İtalyan Büyükelçisi ayrıca, hükümetinin raporunda yer alan İngiltere'nin ekonomik alanla ilgili tüm konularda açık kapı prensibini her zaman koruduğunu vurgulamıştır. Açıkçası İngiltere, İtalya'nın Libya'ya yönelik istila ve askeri işgal niyetlerinden haberdar olan Avrupa ülkelerinin başında gelmektedir. Bu durum İtalya'nın İngiltere Büyükelçisi'nin Londra'da Britanya Hükümeti ile gerçekleştirdiği birçok diplomatik görüşmeyle ortaya çıkmıştır. Burada gizlenmemesi gereken bir diğer gerçek ise İtalya'nın Büyükelçisi aracılığıyla Britanya nezdinde gerçekleştirdiği yoğun diplomasi ve politika kampanyası ile Trablusgarp'a yönelik izlediği politikaya İngiltere'nin desteğini kazanmaya çalıştığıdır. Nitekim İtalya, Fransa'nın desteğinin tek başına

⁴⁵¹ Abdul Mevla elHarir, *Age.*, 31.

yeterli olamayacağını, hatta Büyük Britanya'nın uzlaşması olmadan bu desteğin hiçbir şey ifade etmeyeceğinin farkındadır.⁴⁵²

3.3.1.2. İtalya-Almanya Uzlaşması

İtalya, katıldığı uluslararası konferanslar ve ittifaklar aracılığıyla önüne konulan bütün fırsatlardan faydalanmaya çalışmıştır. Katıldığı bazı uluslararası konferans ve ittifaklar, 1878 yılında düzenlenen Berlin Konferansı ve 1883 yılında Almanya, Avusturya ve Macaristan'ı kapsayan üçlü ittifaktır. İtalya, Berlin Konferansına Tunus'ta geleceğe dönük garantiler elde etmek amacıyla iştirak etmiştir. Ancak İtalya, Berlin Konferansı'ndan boş ellerle dönmüş olup, bunun nedeni, Almanya ve İngiltere'nin eski tarihte Kartaca (Tunus) olarak bilinen bölgede özgür bir şekilde hareket etme kabiliyetine ilişkin olarak Fransa'ya söz vermiş olmasıdır. Bütün bunlar Fransa'nın İngilizlerin Kıbrıs'ı işgalini kabul etmesinin bir bedeli olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁵³

1882'den sonra, Almanya, Trablusgarp eyaletine yönelik sömürge arzusunu geliştirmekten kaçınmış ve üzerinde İtalya'nın emelleri olan Tunus'un Fransızlar tarafından işgal edilmesinden faydalanmaya çalışmıştır. Gerçekten de Almanya, İtalya'yı hem Fransa hem de İngiltere'den ayırmayı başarmış, böylece İtalya'yı 1883 yılında üçlü bir ittifak haline gelen Almanya, Avusturya ve Macaristan ikilisine katılmaya ikna etmiştir. Şubat 1887 yılında Alman lideri Bismarck İtalya ile ikili bir anlaşma imzalamış ve bu anlaşma uyarınca İtalya'nın Trablusgarp ve Barka'yı işgal etme hakkını tanımıştır. Bismarck bunu yaparken bir yandan İtalya ile ittifak ilişkilerini güçlendirmeyi istemiş, diğer yandan da Fransa'nın Kuzey Afrika'daki yayılmasını artırması halinde ittifak ile Fransa arasındaki çatışmayı daha fazla kışkırtmak amacıyla istemiştir.⁴⁵⁴ Her ne kadar Osmanlı Devleti ile Almanya'yı birbirine bağlayan iyi ilişkiler Almanların İtalya'nın Trablusgarp eyaletini işgal etme planlarını desteklemede yaşadığı kararsızlıkta rol oynamış gibi gözükse de, Almanya'nın Trablusgarp eyaletinin işgaline ilişkin bu isteksizliği onun sahra boyunca uzanan ticari ve ekonomik çıkarlarının korunmasına büyük önem atfetmesinin önüne geçememiştir. Yine aynı bağlamda konunun önemine atfen Alman gezginlerinden biri,

⁴⁵² Giovanni Giolitti, *Giovanni Giolitti'nin Hatıratı 1911 1912 Libya Savaşının Siyasi ve Askeri Sırları*, 65.

⁴⁵³ Abdul Mevla elHarir, *age.*, 26-30.

⁴⁵⁴ Abdul Mevla elHarir, *age.*, 30.

Trablusgarp eyaletine bağılı ticari şehirlerin ehemmiyetine işaret etmiş, bunların başında Libya'nın güneyinde yer alan el-Ghat (Gat) şehrine geldiğini, nitekim Afrika Sahrasının güneyindeki önemli bir ticaret merkezi olan bu şehrin Avrupa'ya giden yol üzerinde bulunduğuna dikkat çekmiştir.⁴⁵⁵

3.3.1.3. İtalya-Fransa Uzlaşması

Fransa'nın bir istisna dışında Trablusgarp vilayetinin işgal edilmesine yönelik gerçek anlamda temayülü olmamıştır. Bu istisna 1881 yılında işgal ettiği Tunus'un lehine sınır sorunun çözülmesidir. Fransa, İtalya'nın üçlü ittifaktaki (İtalya, Almanya, Avusturya ve Macaristan) pozisyonunu etkisizleştirmek için aralarındaki çatışma noktalarına ilişkin uzlaşmaya varmaya çalışan İtalya ile bir anlayışa vararak Tunus'taki varlığını güvence altına almaya ve sahip olduğu pozisyonu garanti etmeye çalışmıştır. İtalyanlar tarafından 1890'da yapılan bir girişimde Fransa, Etiyopya'daki mevcudiyetinin tanınması için uygun bir fırsat yakalamış ve bununla birlikte Trablusgarp eyaletindeki hareket serbestisinin onayını alma hakkını da elde ederek bu fırsattan istifade etmeyi bilmiştir. Ancak müzakereci ve görüşmeci (temsilci) Cresby, Fransa'nın, İtalya'nın Tunus'taki taleplerinden vazgeçmesini önerdiği müzakereleri yarıda keserek bu görüşmelerden ayrılmıştır. Müzakerelerin kesilmesinin üzerinden beş yıl geçmesiyle beraber İtalya ile Fransa arasındaki ilişkilerde ortaya çıkan olumlu gelişmeler, iki tarafın Tunus'taki çıkarlarına ilişkin uzlaşmaya varmalarını sağlamıştır.⁴⁵⁶ Ancak, Fransa'ya kapıyı açık tutan 31 Mart 1899 tarihinde yapılan İngiltere-Fransa anlaşmasının imzalanması, Fransa ve İtalya arasındaki ilişkilerin gerilmesine yol açarak olumsuz katkı sağlamıştır. Bu hususla ilgili olarak İtalya Başbakanı Paris'teki İtalya Büyükelçisi Titoni ile Fransa Dışişleri Bakanı Da Silva arasında gerçekleşen görüşmelere atıfta bulunarak Trablusgarp'ın gelecekteki işlevinin statüsü hakkında konuşmuştur. Fransa'nın Roma Büyükelçisi 1902 yılında, İtalya ile Fransa arasında reformist bir çatışma olasılığının imkânsız hale geldiğini ilan etmiştir. Bu eylemi iki ülke arasındaki gizli taahhütler izlemiş, nitekim bu taahhütler ışığında İtalya, Fransa'nın Marakeş ve Tunus'taki çıkarlarına saygı duyduğunu ikrar etmiş, Fransa da İtalya'nın Trablusgarp'taki müdahalesini tanımıştır. İtalya Dışişleri Bakanı ile Roma'daki Fransız Büyükelçisi arasında gerçekleşen mektuplaşmalar, her iki devletin

⁴⁵⁵ Alman Belgeleri, *Guttlub Adolf Krause Raporları*, çev. İmadüddin Ğanim (Trablus: Libyalılar Cihad Merkezi Yayınları, 1988), 11.

de Trablusgarp eyaleti ve Fas'taki (Marakeş) karşılıklı çıkarları konusunda tam bir anlaşmaya vardıklarına delalet eder.⁴⁵⁷ Böylece, İtalya'nın, İngiltere'nin Trablusgarp eyaletindeki arzuları lehine İngilizlerin konumunu garanti etmesinden sonra İtalya, İngiltere'nin tutumundan yararlanarak Fransa ile arasındaki önemli ortak çıkarları üzerinde uzlaşma sağlamıştır. İtalyan Dışişleri Bakanı'nın Roma'daki Fransız Büyükelçisi ile değiş tokuş ettiği birçok mektup, bazı araştırmacıların bu aşamada Fransız rolünün zayıflığı hakkındaki söylediklerinin aksine olduğunu doğrulamaktadır.

3.3.1.4. İtalya-Avusturya Uzlaşması

Avusturya, İtalya ile arasında imzalanan üçlü ittifak anlaşması kapsamında, İtalya'nın Libya'ya (Trablusgarp eyaleti) yönelik eylem yapma özgürlüğünü taahhüt etmiştir. Bu taahhüt, İtalya, Almanya, Avusturya ve Macaristan'ı içeren üçlü ittifak anlaşmasının yenilenmesi sırasında gerçekleşmiştir. İtalya Dışişleri Bakanı'nı yaptığı yazılı resmî açıklamada, mevcut koşulların bir sonucu olarak veya Libya'da meydana gelebilecek gelişmeler nedeniyle, Avusturya'nın tarafsız olacağı konusunda, İtalya ulusal çıkarlarının gerektirdiği eylemleri yapmakla yükümlü olduğunu açıklamıştır.⁴⁵⁸

Aslında, bu taahhütler çok zaruri değildi, çünkü üçlü ittifak sözleşmenin 9 ve 10. maddeleri gereğince, ittifakın Mayıs 1891'de üçüncü kez yenilenmesi esnasında bu noktaları da sözleşmeye dâhil etmiştir. Bu nedenle, İtalya'nın Trablusgarp'a ilişkin tutumunda Avusturya'nın sergilediği davranışın, Almanya'ya ilişkin takındığı tutumdan daha güçlü bir tutum olduğunu görüyoruz. Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya'yı birbirine bağlayan iyi ilişkiler, üçlü ittifakın tarafları arasında egemen olan hemen bütün genel ilişkileri gölgede bırakmıştır.⁴⁵⁹

3.3.1.5. İtalya-Rusya Uzlaşması

İtalya ve Rusya arasında Trablusgarp eyaletine dönük olan mutabakat muhtıraları ve ikili uzlaşma belgelerinin imzalanması geç bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu anlamda İtalya ile Rusya arasında birçok anlaşma imzalanmıştır. Bunlardan biri 1909 yılının Ekim ayında imzalanan anlaşma olup, bu anlaşma uyarınca İtalya Rusya'nın boğazlara yönelik emellerine destek vermeyi taahhüt etmiş, bunun

⁴⁵⁶ Jean Bichon, *elMes'ele elLibiyye fiTevsiyetis Selam (Barış Anlaşmasında Libya Meselesi)*, çev. Ali Zâva (Trablus: Libyalılar Cihad Merkezi Yayınları, 1991), 69.

⁴⁵⁷ Abdul Mevla elHarir, *Age.*, 32.

⁴⁵⁸ William Z. S. Asiko *age.*, 63.

⁴⁵⁹ William Z. S. Asiko, *age.*, 33.

mukabilinde ise Rusya İtalya'ya Trablusgarp eyaletinde hareket hürriyeti tanımıştır. Bu konu, İtalya'nın Rusya'dan Trablusgarp eyaletinde emelleri olmadığına dair bir taahhüt elde etmesiyle güçlenmesine sebep olmuştur. Bu konuyla ilgili olarak İtalya Başbakanı Giolotti hatıratında şu hususu ifade etmiştir: Rus Çarı'nın Raccoonigi İtalya ziyareti sırasında, o bölgedeki yani Trablusgarp'taki haklarımızın/menfaatlerimizin Rusya tarafından tanınmasını sağladık.⁴⁶⁰

Buradan hareketle, İtalya'nın işgal için bütün diplomatik ve siyasi hazırlıkları tamamladığını ve Trablusgarp eyaletinin İtalya tarafından işgali hususunun yalnızca zamanlama meselesi ve koşulların uygun hale gelmesi konusu olduğunu söyleyebiliriz.

3.3.2. 1891-1911 Libya'nın İşgaline İlişkin Askeri Hazırlıklar

İtalya, 1891 yılından bu yana Trablusgarp'ın işgalini ciddi bir şekilde düşünmüş ancak uluslararası şartların buna elverişli olmadığı için bu dönemde işgal İtalya açısından mümkün olmamıştır. Buna rağmen İtalya'nın Libya'yı istila fikri varlığını sürdürmüş ve işgale ilişkin yeniden bir hamle daha yapmıştır. İtalya Dışişleri Bakanı Bernata tarafından onayı alınan bir proje kapsamında İtalya, Trablusgarp eyaletine askeri keşif birliği gönderme olasılığını araştırdığı 1901-1902 yılları arasındaki askeri hazırlıklar daha ciddi bir şekilde yürütülmüştür. Ancak İtalyan Cumhurbaşkanı Zanardela'nın, o dönemde işgal projesine karşı çıkmasıyla beraber işgal süreci başka bir zamana ertelenmesine neden olmuştur. Ağustos 1902 yılında İtalyan filosu herhangi bir askeri eyleme girişmeksizin Trablusgarp eyaleti sahillerine fiili bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte 1904 yılında İtalya gerçek anlamda hem ordunun hem de donanmanın iş birliği yaptığı ortak askeri tatbikatlar yapmaya başlamıştır. İtalyan ordusunun eyalet toprakları dâhilindeki Derne, Bingazi ve Trablus şehirlerine indirme operasyonları yapmasıyla birlikte işgale ilişkin hususlar daha açık bir vaziyet almıştır. İtalya eyaletteki durumları daha çok pekiştirmek amacıyla 1906 yılında birkaç subaydan oluşan bir askeri heyet göndermiş, ancak İtalya bu heyeti Trablusgarp'taki tarihi eserlerin ortaya çıkarılmasına ilişkin bilimsel araştırma yapmak üzere gönderdiğini açıklamıştır. Söz konusu askeri heyet Sukna ve Fizan'a gelerek ziyaret ettiği tüm güney bölgelerinin askeri haritalarını çıkarmıştır.⁴⁶¹

⁴⁶⁰ *age.*, 34.

⁴⁶¹ etTahir ezZavi, *Cihadul Ebtal (Kahramanların Cihadı)*, *Age.*, 43.

İtalyanların, Osmanlı Valisi Hasan Hüsnü Paşa'nın Trablus'ta hüküm sürdüğü dönemde bölgenin egemenliğine ve güvenliğine daha açık ve görünür bir şekilde tehdit oluşturdukları bilinmektedir. Buna delil olarak ise İtalyanların Trablus'a gelen iki heyet olan Avusturya ve Amerikan heyetlerinden ilkinin fosfat aramaya gelen bir heyet olarak, diğer heyeti ise tarihi eserleri incelemek üzere gelen heyet olarak ilan etmiş olması gösterilebilir. Bu tutum egemenlik sahibi olan İtalya'nın Trablusgarp'taki saygınlığını zedelemektedir.⁴⁶² Bu hususta dikkat çekilmesi gereken nokta, Libya Arap halkının, işgal süreci gerçekleşmeden önce, İtalyanların kaçınılmaz anlamda ülkelerini kontrol altına almaya ve onu sömürmeye geldiklerini kati bir şekilde idrak ettikten sonra bu duruma ilişkin olarak doğrudan kendilerince inisiyatif almış olmalarıdır. Bu inisiyatifle ilintili olarak yerel halk tarafından alınan tedbirlere örnek ise 1910 yılında Hums şehrinde genel bir kongre düzenlemeleri ve bu kongre kapsamında Hums, Trablusgarp, Sirte, Zileytan ve Mısallata olmak üzere beş bölgeden delegelerin katılımı gösterilebilir. Bu kongreye iştirak edenler birçok konu üzerinde görüş alışverişinde bulunmuş ve İtalyan nüfusuna ve dolayısıyla İtalyanların eyalete gelip onu kontrol altına almak suretiyle işgal etmesindeki kararlılıklarının boyutu hakkında kesin kararlar almışlardır. Bu anlamda katılımcılar, genel olarak eyalete tesir edebilecek tehlikenin boyutuna binaen özellikle de geniş ölçekte arazi ve emlak alımları nedeniyle Roma Bankası ile hemen her türlü ilişkiyi kesmeye karar vermişlerdir. Yine bu minvalde, bahse konu bankaya herhangi bir türden arazi ve arsa satışını yasaklamaya karar vermişler, bununla birlikte aynı bankadan kredi alımlarını ve ona tabi olan gemi hatlarının kullanımını da yasaklamışlardır. Konferans aynı zamanda, Trablus ve Hums şehirlerindeki İtalyan okullarını boykot etme kararı almıştır. Bu okullar tehlikeli bir istila kültürü oluşturduklarından bu kararın alınmasına ihtiyaç duyulmuştur. Buna ilaveten kongre ülkenin savunulması için acil bir seferberlik kararı alarak bölge sakinlerine silah dağıtmaya karar vermiştir. Böylelikle, uluslararası arenada ve yerel anlamda İtalya'nın Trablusgarp eyaletini işgaline kadar uygun koşullar yaratılmış olup, buna karşılık Libyalıların tepkisi ise bu işgale karşı 1931 yılına kadar sürecek olan ve Mücahitlerin Şeyhi Ömer Muhtar'ın şehadetine tanık olunacak cihat savaşlarını başlatılmıştır.⁴⁶³

⁴⁶² Mustafa Hamit Rahuma, *Yayınlanmış Amerikan Belgeleri (Birinci Grup)*, çev. Şemsettin Arabi bin Umran (Trablus: Libyalılar Cihad Merkezi Yayınları, 1988), 87.

⁴⁶³ Muhammed Fuat Şükrü, *Milad Devlet Libya elHadise (Modern Libya Devleti'nin Doğuşu)*, Age., 429.

3.3.3. İtalya'nın Libya İşgali

26 Eylül 1911 yılında İtalyan hükümeti, Trablusgarp ve Bingazi'yi askeri olarak işgal edeceğini Osmanlı Devleti'ne bildirerek büyük bir şaşkınlık yaratmıştır. İtalya bu işgallere gerekçe olarak ise, Osmanlı Devleti'nin bu ana kadar Trablus ve Bingazi'de İtalyan hareketine karşı takındığı düşmanlığı göstermiştir. Yine bu bağlamda İtalya'nın bakış açısına göre yerel halkın Libya'da bulunan İtalyan vatandaşlarına karşı kışkırtılmasının teşvik edilmesi nedeniyle durumun İtalyanlar açısından daha da kötü hale gelmesini gerekçe göstermiştir. Aynı yılın Eylül ayının 29'una kadar Bâb-ı Âli'nin İtalya'nın bu uyarısına verdiği cevap alındık bir cevap olmamıştır. Nitekim Osmanlı Devleti o dönemde sonuçları bilmediği bir savaş gafletine girmeye hazır değildi. Osmanlı Devleti'nden uzlaşma ve müzakere amacıyla talep gelmiş olmasına rağmen, İtalyan filosu ilk bombalarını 3 Ekim 1911 yılında Trablus Limanına atmıştır.⁴⁶⁴ Bu hususta zikredilmesi gereken ve üzerinde durulması gereken nokta, İtalyan filosunun 30 Eylül'den bu yana Trablus şehri önlerinde ortaya çıkmış olması, şehrin etrafını kuşatarak aynı yılın Ekim ayının üçünde şehri bombalamadan önce şehrin teslim edilmesi için Osmanlıya üç gün mühlet vermiş olmasıdır. Bunun üzerine İtalya'nın saldırı haberi ülkenin hemen her yerine yayılmış ve Libya'nın kıyı kentleri olan Hums, Trablus, Zuvvara, Derne, Tobruk ve Bingazi şehirleri gibi bazı kıyı şehirlerinin nefret verici İtalyan sömürgeciliğine karşı erkenden büyük hareket ve etkinlik merkezleri haline gelmesi Libya açısından beklenen bir gelişmeydi. Trablus ve Bingazi şehirlerinde Osmanlı devlet adamları ile İtalyanlara karşı direnmeye ve savaşılmaya kararlı bazı yerel liderler arasında gerçekleşen birçok toplantı neticesinde katılımcılar, genel anlamda yalnızca Libya'daki siyasi ve ekonomik çıkarlarına hizmet eden özellikle de Trablusgarp bağlamında bu siyaseti güden sömürgeciliğe karşı direnmeye karar vermişlerdir.⁴⁶⁵ Buradan hareketle, cihat liderlerinin Osmanlı komutanlarının diğer alanlarda mücahitlerin geri kalanıyla irtibat kurabilecekleri önemli yerleri almalarına yardımcı olduğu Osmanlı-İtalyan savaşının fiili olarak başladığı ifade edilebilir. Bu yerlerden resmi askeri bölge olarak alınan yerlere ayrıntıya girmeden örnek verilecek olunursa, Hums şehrindeki Al Hamid sahil bölgesi mücahit Beşir el-Sa'davi tarafından teslim alınmıştır. Buradan diğer kabilelere

⁴⁶⁴ etTahir ezZavi *Mu'cemMe'arik elCihad fi Libya 1911 1931 (Libya Cihat Savaşları Sözlüğü 1911 1931)*, Darul ArabiyyalilKitab Yaynevi, 1983, 40.

⁴⁶⁵ etTahir ezZavi, age., 41.

çağrı yapmak ve onları bu İtalyan saldırganlığına karşı cihada teşvik etmek için bir merkez olarak kullanılmıştır. Diğer yandan Trablus şehrinde yer alan el-Munşiyye bölgesi, el-Muvatîn bölgesi, Mısırta şehrindeki Kasr-ı Hamd bölgesi, Zuvvara bölgesi ve diğer sahil kentlerindeki birçok bölge bu amaçlarla mücahitler tarafından ele geçirilmiştir. Cihat liderleri başlıca şehirlere komşu kabilelerin birçoğu ile iletişim kurarak, Cihat hareketine (mücahit) vatandaşlardan ve düşman İtalya'nın vatan topraklarına girerek oraları işgal etmesini ne pahasına olursa olsun şiddetle reddedenlerden birçok destekçi bulmuştur. Bu iletişim yoluyla mücahitler ve liderleri, güvenli bir ülke olan Libya'da istikrarı ve vatandaşlığı hedef alan vahşi İtalyan düşmanlığına karşı çarpışmak ve onu vatan topraklarından uzak tutmak için hazırlık yapmak üzere kıyı kentleri çevresinde toplanmışlardır.⁴⁶⁶

Buna istinaden, İtalyanlarla çok büyük çatışmalar meydana gelmiş olmakla, bunlardan bazılarını şöyle ifade edilebilir: el-Hani Savaşı, Ayn Zara Savaşı ve Trablus Şehri Şat Caddesi Çatışması. Bu savaşlar ve çatışmalar 1911 yılı boyunca Trablus içlerinde ve dışında şiddetle artmıştır. Bu savaşlarda yer alan Libyalı mücahitler Osmanlı Türk Askeri komutası altında mükemmel bir şekilde topraklarını savunmuşlardır. Öyle ki buna karşılık olarak İtalyan işgal güçleri tarafından güçlü askeri bir taarruza maruz kalınmış ve bu askeri hamlede Libyalı vatandaşlardan yüzlercesi şehit olmuştur. Buna ilaveten, modern insanlık tarihinde türünün en kötüsü sayılabilecek olgu ise bu vatandaşlardan birçoğunun uzak İtalya adalarına sürülmüş olmasıdır. Bu bağlamda İtalya adalarındaki hapishanelere 6 binden fazla insan sürülmüştür. Bu insanlar yaşamın en kötü tezahürleri olan açlık, sefalet ve umutsuzluk gibi vasıflarını iliklerine kadar yaşamıştır. Bunlardan bazıları bu hapishanelerde hayatını kaybetmiş, bazıları hapis süresini tamamlayarak ölümden mucizevi bir şekilde kurtulmuş ve sürgün dönemi boyunca bu adalarda ve daracık hapishanelerde insan hayatına yakışmayan bir şekilde anılarında dramatik ve hüznü hatıralarla vatanlarına dönmüşlerdir. Diğer bazıları ise bu adalarda kaybolmuş ve şu ana kadar onlara ne olduğuna dair bir bilgiye rastlanmamıştır.⁴⁶⁷ Diğer Libya şehirlerine gelince, örneğin Hums şehri sakinlerinden bazıları burada yaşayan halk adına Osmanlı Devleti'ne bir telgraf göndererek Osmanlı Sultanlığına ve Hilafetine olan bağlılıklarını

⁴⁶⁶ Muhammed Fuat Şükrü, *Milad Devlet Libya elHadise (Modern Libya Devleti'nin Doğuşu)*, II. Bölüm, Kahire, 1948, 430.

⁴⁶⁷ etTahir ezZavi *Mu'cemMe'arik elCihad fi Libya 1911 1931 (Libya Cihat Savaşları Sözlüğü 19111931)*, Age., 43.

vurgulamışlardır. Asitâne Hükümeti'ne birçok toplantı yaptıklarını ve bunun neticesinde kanlarının son damlasını da vatan için feda etmeye karar verdiklerini tebliğ etmişlerdir. Bab-ı Âli, Osmanlı ümmeti ve basın zihnen rahat olsun, korkuları dinsin. Nitekim vatanları ancak kanla satılabilir. Daha sonra sözlerine şöyle devam etmişlerdir. Tüm Osmanlılar bilsin ki, bizler liman şehirleri adına ölümü alkışlayarak karşılıyoruz ve hayatımızı Osmanlı Devleti'nin şerefi uğruna bağışlarız ve bundan dolayı bir üzüntü duymayız. Bizler ülkemizin bir karış toprağının dahi yabancılar tarafından tehdit edilmesini kabul edemeyiz. Yaşlılarımız gençlerimiz ölümü huşu içinde karşılamayı kabullenmişlerdir, bu ise yabancıların istibdadından daha hayırlıdır. Osmanlı Devleti'ne telgraf gönderenler başlarını yurtseverlikle kaldırmak ve vatanlarını himaye etmek için devletten kendilerine yıldırım hızıyla cephane, kumanya ve savaş teçhizatı göndermesini talep ederek sözlerine şöyle devam etmişlerdir. Hükümetimizden İtalyanların hiçbir talebini yerine getirmemesini bekliyoruz, onlara ülkemizde herhangi bir imtiyaz verilmemesini istiyoruz. Hele hele ekonomik imtiyaz verilmesini kesinlikle istemiyoruz. Hükümete, gözümüzde devletin düşmanları haline gelen İtalyanları boykot etmememizi bizden istememesini tavsiye ediyoruz. Bu ekonomik savaş onlara ağır bir kayıp olarak dönecektir ve biz onlara saldırının nasıl bir şey olduğunu öğreteceğiz. Telgraflarını şu sözlerle sonlandırmışlardır. Size arz etmek istediğimiz hususlar bunlardır. Kitlelerimizle hem telgraf ofisinin içinde hem de dışında beklemekteyiz ve bize düşen görevi yerine getirebilmek için sizlerden yardım beklemekteyiz.⁴⁶⁸

Ne var ki, 20 Ekim 1911 yılında İtalyanlar donanmalarıyla Hums şehri civarını vurmuşlar ve karaya inmeye çalışmışlar, ancak geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Direniş, düşmanın karaya inmesine kadar tam dört gün boyunca devam etmiştir. Halil Bey ve mücahitleri, Hums şehrine nazır yüksek bir tepe olan el-Markab tepesinde konumlarını sağlamlaştırmış olmakla birlikte, Halil Bey bizzat kalenin bulunduğu yerden Evlad-ı Süleyman Kabilelerine ve diğer kabilelere cihada katılmaları yönünde çağrıda bulunmuş ve onları düşmana karşı savaşmaya davet etmiştir. Bu sağlam mevzilenmeyi müteakiben, buldukları müstahkem bölgeyi kontrol altına almak ve ele geçirmek amacıyla Ocak 1912 yılının sonlarında mücahitler İtalyanlara karşı saldırı başlatmışlardır. Mücahitlerin teçhizat ve mühimmat bakımından yaşadığı noksanlıklara

⁴⁶⁸ Muhammed Fuat Şükrü, *Milad Devlet Libya elHadise (Modern Libya Devleti'nin Doğuşu)*, Age., 432.

nazaran İtalyan birliklerinin yeterli güce ve silahlara sahip olması nedeniyle el-Markab (gözlem yeri) Tepesi bölgesi 28 Şubat 1912 tarihinde İtalyanlar tarafından işgal edilmiştir. Buna rağmen, mücahitler bu tepenin geri alınması için İtalyanlara karşı birçok kez saldırı girişiminde bulunmuşlardır. Söz konusu bu hücumların en şiddetlisi ve sonuncusu 12 Haziran 1912 tarihinde aynı bölgede gerçekleştirilmiş ve nitekim mücahitler düşman İtalya tarafından kurulan tahkimatlar nüfuz edebilmeyi başarmışlardır. Ancak düşman topçusu, mücahitlerin aynı bölgeden ağır ateşiyle karşılaşmamış olup, bu düşman saldırılarının akabinde mücahitler düşmana ağır kayıplar verdikten sonra el-Markab tepesinden çekilmişlerdir. Mücahitlerin kendileri de saldırılarda büyük kayıplar vermiş olduğundan bu savaş son kertede Hums şehrinin ve el-Markab Tepesi'nin İtalyanlar tarafından işgal edilmesiyle sonuçlanmıştır.⁴⁶⁹

Hums şehri ve çevresinin işgal edilmesini takiben, İtalyanlar Mısırata şehrinin kontrol altına almak ve şehri işgal etmek için buraya yönelmeye karar vermiştir. 9 Temmuz 1912 yılında İtalyan donanması şehri topçu ateşiyle vurmaya başlamıştır. Bu topçu ateşleri neticesinde mücahitler o bölgeden geri çekilmek zorunda kalmış, böylece İtalyanlar Mısırata'da bulunan Kasr-ı Hamd bölgesini işgal etmişlerdir. İtalyanlar Kasr-ı Ahmet mevziisini de işgal etmiş, ancak Trablus, Hums ve Zuvvara gibi şehirlere gerçekleştirdikleri ilk saldırılar esnasında işgal edip kontrol altına aldıkları sahil bölgelerinde mahsur kalmışlardır. Mücahitler, Osmanlı liderlerinin yardımıyla düşmanı takip etmeye devam etmişler, İtalyanların işgal edip kontrol altına almak istedikleri tüm bölgelerde ve merkezlerde zaman zaman onların hareketlerini ve olası girişimlerini gözlemlemeyi sürdürmüşlerdir. Bu harekât tarzındaki amaç, İtalyanların buldukları merkezlerden ayrılmasını önlemek ve Libya'nın iç bölgelerindeki yayılmalarının önüne geçmektir.⁴⁷⁰

Mücahitler vatanları ve dinlerini savunmak, İtalyan askeri saldırılarını engellemek ve onları Libya bölgelerinden tamamen uzaklaştırmak üzere buldukları askeri kamplarda yerleşik konumda beklemedeyken, 18 Ekim 1912 tarihinde İsviçre'nin Lozan kentinde İtalya ve Türkiye devletleri arasında varılan anlaşmalar

⁴⁶⁹ Muhammed Fuat Şükrü, *age.*, 434.

⁴⁷⁰ Muhammed Fuat Şükrü, *age.*, 433.

uyarınca, iki ülke arasında barış anlaşması imzalanmasına dair haberler gelmiş ve bunu müteakiben Libya İtalya'ya teslim edilmiştir.⁴⁷¹

İki ülke arasında anlaşmaların imzalanması ve yayımlanmasıyla birlikte Osmanlı Sultanı hem Barka hem de Trablus sakinlerine hitaben şu fermanı yollamıştır: "Hükümetimizin, vatandaşların ülkelerini savunmak için ihtiyaç duydukları yardımları yerine getirmesi imkânsız hale gelmiştir. Nitekim bu durum, onlar için yıkıcı bir savaşın devam etmesini önleme arzusu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bizatihi varlığının tehdit edilmesinin önüne geçilmesi arzusu içinde gelişmiştir. Bu şekilde imparatorluk vatandaşlarına (Sultan'ın onlar üzerindeki egemenlik hakkından feragat edilmesi dâhil) tam ve mutlak bir iç bağımsızlık hakkını vermiştir. " İtalyan Kraliyet Kararnamesi'ne gelince, bu kararname Trablusgarp ve Barka şehirlerinin İtalyan Kraliyet Egemenliği tarafından 25 Şubat 1912 tarihinde çıkarılan 38 sayılı kanun uyarınca tamamen ve mutlak bir biçimde İtalya'ya tabi hale geldiğini ilan ederek başlamıştır. Bu kararname bir anlamda savaşa iştirak eden Trablusluların ve Barkalılarının tam olarak affını sağlamanın yanı sıra dini hürriyetin garanti edilmesi, İslami evkaf haklarına, İslami geleneklere ve ritüellerine saygı duyulmasını teminat altına almayı taahhüt eder.⁴⁷²

Osmanlı Sultanlık fermanı ve İtalyan Kraliyet emrinin yayımlanmış olmasının, bahse konu tarihte iki taraf arasında onaylanan ve imzalanan Osmanlı-İtalyan Barış Antlaşması hükümlerine istinaden gerçekleştiğinin belirtilmesi gerekmektedir.⁴⁷³

İtalyan sömürgeciliğine karşı yürütülen mücadelelerinde Libyalılara yardım etmek amacıyla ülkelerine dönmeyi reddedip Libya'dan çekilmeyi kabul etmeyen Osmanlı liderlerinden bazılarının yardımıyla Libyalı mücahitlerin yapılan bu antlaşmayı kati bir surette reddetmiş olmaları ve ellerindeki bütün imkanlarla bu antlaşmanın öngördüğü düzenlemeleri başarısızlığa uğratmaya çalışmaları burada bahsedilmeyi hakkeden bir olgudur. Böylece mücahitlerden ve Osmanlı liderlerinden Libya'da kalmayı tercih edenlerden oluşan bu grup, Trablus şehrine 40 kilometre uzaklıkta bulunan el-Aziziye bölgesine gitmeye karar vermişlerdir. Bu bölge, daha

⁴⁷¹ etTahir ezZavi *Mu'cemMe'arik elCihad fi Libya 1911 1931 (Libya Cihat Savaşları Sözlüğü 19111931)*, Age., 33.

⁴⁷² etTahir ezZavi, *age.*, 34.

⁴⁷³ Muhammet Seyyit Kilani, *elĞazvul İtali liLibya vel MakalâtellektiKutibet fis Suhuf elMasriyyema beyne 1911 1917 (İtalya'nın Libya'yı İşgali ve 1911 1912 Yılları Arasında Mısır Basınında Çıkan Makaleler)* (Kahire: Darul Fercani Basın, Yayın, Dağıtım ve İlan, 1966), 12.

önce burada mukim bulunan ve Trablusgarp'ta yer alan Trablus Meydanındaki Libya Cihat Hareketi'nin bazı liderlerinin yardımıyla askeri intikalleri ve cihat operasyonlarını kontrol eden Osmanlı komutanı Neşet Bey'in komutasındaki Türk-Libya askeri karargâhının bulunduğu bölgedir.⁴⁷⁴ Bu bağlamda, Libya'nın batı bölgelerinden gelen ülkenin liderlerinin katılımıyla bir toplantı yapılmış olup, bu toplantıda ülkenin genel durumuyla ilgili olarak özellikle de Libya şehirlerinin karşı karşıya kaldığı durumlara dair görüş alışverişinde bulunulmuş ve 1912 yılında imzalanan Uşi (Lozan) Antlaşması'ndan sonraki gelişmeler sebebiyle ne yapılması gerektiğine ilişkin istişareler gerçekleştirilmiştir. Libya'nın batı bölgelerinin tamamından katılımcıların Libya sorununa dönük olarak istişare yapılması amacıyla iştirak ettiği bu toplantıda, bu meseleye acil ve hızlı bir çözüm bulunması gerektiği yönünde görüş birliğine varılmıştır. Ne var ki, liderler arasındaki bu geniş kapsamlı tartışmalar sırasında konferansa iştirak edenler iki bölüme ayrılmıştır. Bu bölünme neticesinde bir kesim, özellikle bahse konu antlaşma uyarınca Türkiye'nin Libya'yı İtalyanlara teslim etmiş olmasını ve Türk komutanlarından oluşan ilk grubun savaş meydanlarını terk ederek ülkelerine dönmüş olmalarını bahane ederek bu savaşı sürdürmeye ve İtalyanlara karşı koymaya güçlerinin yetmeyeceği gerekçesiyle İtalyanlarla müzakere masasına oturup barış yapılması gerektiğine inanmıştır. Buna karşın ikinci bölümü oluşturan diğer grup, İtalyanlara karşı mücadelenin ve cihadın devam etmesi gerektiğini düşünmüş ve ne pahasına olursa olsun İtalyanlarla barış yapmayı reddetmiştir. Bu görüş, Trablus bölgesindeki Türk-Libya kuvvetleri komutanı olan Neşet Bey'in ve Trablus kentinin batısında başında mücahit Süleyman el-Barûni'nin bulunduğu cihat hareketi liderlerinin muvafakati ve teşvikiyle kabul edilmiştir. Mücahit Süleyman el-Barûni, yeni hükümetin başkanlığını devralarak cihat hareketine dair işlerin yürütülmesi amacıyla batı bölgesinden Cihat Hareketi başkanlarını göndermiş ve Osmanlı Sultanı Mehmet Reşad'ın İtalya'nın Libya'yı işgali esnasında Libyalılara gönderdiği fermanda buyurduğu gibi bağımsızlığın kazanılması, dinin ve vatanın muhafazası için mücadele etmelerini istemiştir. Bu bağlamda, Mücahit Süleyman el-Barûni tarafından kaleme alınan ve Muhammed el-Fekîni, Ahmet el-Bedevî ve Ahmet es-Sunni gibi mücahit liderlerin de imzalarını taşıyan mektupta el-Barûni şu hususu dile getirmiştir: "Efendimiz Sultan hazretlerinin de bize

⁴⁷⁴ etTahir ezZavi *Mu'cemMe'arik elCihad fi Libya 1911 1931 (Libya Cihat Savaşları Sözlüğü 19111931)*, Age., 56.

buyurduğu gibi dinin, vatanın ve bağımsızlığın muhafazasını sağlamak uğruna, savunmanın devamının sağlanmasına yönelik olarak kapsamlı ve kararlı bir anlaşma yapmış bulunmaktayız. Bu anlaşma uyarınca savaşın gidişatına ilişkin yeni bir plan hazırlanmış olmakla, bu anlamda ihtiyaç duyulan gerekli para ve erzakın tedariki için tüm gayretlerimizi ortaya koyuyor ve başarı ve yardımın Allah gelmesini temenni ediyoruz. Güvenliğin ve birliğin muhafazasına itina gösterilmesi ve tarafınızın genel düşüncesini yansıtan cevabın gönderilmesi rica olunur. Hicri Zilkade ayı 1330." Uzun ve kapsamlı bir mücadelenin ardından Mücahit Süleyman el-Barûni 1913 yılında İstanbul'a müteveccihen ülkeden ayrılmış, bir süre İstanbul'da kaldıktan sonra 1915 yılı Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Hükümeti tarafından Trablusgarp valisi ve kumandanı olarak atanmasını müteakiben ülkesine dönüş yapmıştır.⁴⁷⁵

Aralarında askerler ve sivillerin de bulunduğu 1178 kişiden oluşan Libya'da var olan son Türk birliğinin İtalyan gemisi ile 13 Ocak 1913 tarihinde Trablus limanından ayrılmış olmasına rağmen; Londra'da bulunan İtalyan Büyükelçisi İngiltere Dışişleri Bakanı'na bir şikâyetle bulunarak, Libya'da hala Osmanlı ordusundan subayların, askerlerin ve topçuların ülkenin hemen her yanına dağılmış vaziyette mevcudiyetini koruduğuna dikkat çekmiştir. İtalyan Büyükelçisi ayrıca, İtalyanlara karşı direniş ve düşmanlık içerisinde olan kabilelerin birliğinin ve dayanışmasının sürdürülmesi açısından kalan bu askerlerin varlığının etkisinin ciddiyetine dikkat çekmiştir. Buna ilaveten, Büyükelçi Türklerin varlığının Arapların İtalyanlara karşı direniş operasyonlarında askere alınmasına, eğitilmesine ve örgütlenmesine yardımcı olduğuna inanmakta olup, bu nedenle İtalyanların nazarında Türklerin, İtalyan otoriteleri ile kabile reisleri arasındaki nefretin ve soğumanın sebebi olduğu varsayımıyla hareket etmektedir. Mücahitler açısından Türkler, Arap direnişinin dayanağı oluşturmaktadır. Mısır'dan ve Türkiye'den yardım getireceklerine ilişkin vaatleriyle onlar mücahitlerin maneviyatlarının yükselmesine o kadar yardımcı olmaktadır ki, neredeyse Türkiye ile İtalya arasında bir barış antlaşması sağlandığından şüphe eder duruma gelmişlerdir. Aynı şekilde mücahitler artan bu moral ile, İtalya'nın günden güne zorlaşan politikasının önünde oluşan bir engeli temsil eder duruma gelmişlerdir.⁴⁷⁶

⁴⁷⁵ etTahir ezZavi, *Mu'cemMe'arik elCihad fi Libya 1911 1931 (Libya Cihat Savaşları Sözlüğü 19111931)*, 57.

⁴⁷⁶ etTahir ezZavi, *Age.*, 58.

Mücahitlere nezaret etmek ve onları eğitmek üzere Libya'da kalmayı tercih eden Osmanlı komutanları ve askerlerinin yardımıyla Libya'nın batısında çok sayıda şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Gerçekleşen bu çatışmalara birkaç örnek vermek gerekirse bunları, el-Esabi'a çatışması, Jandûba, eş-Şeb, Eşkide ve Mahrûka çatışmaları olarak sıralayabiliriz. Bu çatışmaların ardından, İtalyanların Libya şehirlerini işgale başladıkları 1911 yılından bu yana giremedikleri ve istila edemedikleri bölgeler ve mevziler, iki grup arasında teçhizat ve mühimmatlara ilişkin var olan bariz fark dolayısıyla sömürgeciler tarafından ilk defa işgale uğramıştır. 15 Kasım 1913 tarihinde Trablus yakınlarındaki Suwani bin Âdem ve el-Aziziye bölgeleri istila edilmiş, 16 Kasım'da Bin Ğuşayr Oteli ele geçirilmiş ve 17 Kasım'da da Zuvvara'da konuşlu bulunan İtalyan kuvvetleri nüfuz etme ve işgal amacıyla Tunus-Libya sınırına yakın bir mevkide bulunan RakdaLîn ve Zlatan bölgelerine doğru ilerlemeye başlamıştır.⁴⁷⁷

Trablus şehrine 130 kilometre uzaklıkta bulunan ve bir sahil kenti olan Hums şehrinde konuşlu bulunan İtalyan kuvvetleri ise, kontrol altına almak ve işgal etmek üzere Sûk el-Hamîs bölgesine doğru hareket etmiştir. Mısırata'da bulunan İtalyanlar da buradan hareket ederek iki aksi yönde ilerleme kaydetmiş, bunlardan bir kısmı Mısırata şehrinin doğusundaki Tavorga bölgesine, diğer kısmı ise Mısırata'nın batısındaki Zleytan şehrine doğru hareket etmiştir. Aynı yılın aralık ayının başında İtalyan birlikleri Zaviye şehrine girip orayı işgal etmiş, 8 Aralık'ta Garyan bölgesine girerek orayı istila etmek suretiyle işgal etmiştir. Aynı ayın 14'ünde İtalyan güçleri Kaban şehrini ele geçirmişlerdir. Tarihler 18 Aralık gösterdiğinde ise İtalyan birlikleri tarafından işgal edilen Tarhuna şehri tam olarak kontrol altına alınmıştır. 30 Aralık tarihinde ise Sirte şehri işgal edilerek sonrasında Ben-i Velîd şehrine girilmiş ve burası da İtalyan güçlerince kontrol altına alınarak işgal edilmiştir.⁴⁷⁸

1914 yılında 1. Dünya Savaşı patlak vermiş ve Türkiye'de Almanya ile savaşa girmiş ve bu kapsamda bazı birliklerini İtalyanlarla savaşmak üzere Libya'ya göndermiştir. Nuri Bey, Cafer el-Askeri ve Abdurrahman Azzam Libya'ya gönderilen en önemli komutanlar arasında yer almıştır. Türkiye'den Libya'ya gönderilen birlikler burada mücahitlerle birlikte İtalyanlara karşı bazı çatışmalara girerek İtalyan

⁴⁷⁷ etTahir ezZavi *Mu'cemMe'arik elCihad fi Libya 1911 1931 (Libya Cihat Savaşları Sözlüğü 19111931)*, 57.

birliklerine karşı zafer kazanmışlardır. Her ne kadar bazı zaferler elde edilmiş olsa da 1. Dünya Savaşı Almanya'nın ve ortaklarının yenilgisiyle sona ermiştir. Bu kapsamda savaşa Almanya ile katılan Türkiye de birliklerini Libya'dan çekmek durumunda kalmıştır. Ancak, Osmanlı komutanları savaş meydanında kalarak, kabilelerden ve halkın önde gelenlerinin liderlerinden bazılarını bir araya getirmek suretiyle birçok koldan yürütülen savunmayı tek elde toplamaya çalışmışlar ve Libya halkından oluşan yeni bir hükümet kurma yolunda çaba sarf etmişlerdir.⁴⁷⁹

Abdurrahman Azzam'ın Libya kabilelerindeki Cihad Hareketi liderleri ve başkanlarıyla düzenlediği bir toplantı kapsamında, üyeleri beş kişiden oluşan bir halk meclisi kurulmasına karar verilmiş ve müsteşarlığına da Abdurrahman Azzam getirilmiştir. Böylece 16 Kasım 1918 tarihinde Mısallata şehrinde yer alan el-Mucabere camisinde batı bölgelerinin ileri gelenleri ve liderlerinin de katıldığı resmi bir toplantı tertip edilmiştir. Bu toplantının akabinde Arap topraklarındaki ilk, dünya genelinde ise ikinci olarak cumhuriyetin ilanı gerçekleştirilmiştir. Ne var ki, bu cumhuriyetin uzun süreli olmadığını ve henüz bebeklik döneminde iken yani beşiğinde iken öldüğünü söyleyebiliriz.⁴⁸⁰ Bu arada İtalyanlar, mücahitlerin bu yeni girişimlerine, onların azim ve sebatlarına ve İtalyanlara karşı Allah yolunda cihat etmelerine bir tepki olarak yeni bir bakış açısı geliştirmişlerdir. Bu kapsamda 21 Nisan 1919 tarihinde 40 maddeden oluşan ve anayasa hükmünde olan bir kanun-i esasi çıkarmışlardır. Bu kanun maddelerinin hükümleri, vatandaşların hak ve ödevlerini, bir temsilciler meclisi kurulmasını, okullar açılmasını, ülke diline saygı duyulmasını, vatandaşların zorunlu askerlik hizmetinden muaf kılınmasını ihtiva etmektedir. Ahvali şahsiyeye müteallik konuların, aile hukukunun ve dini vecibeleri ilgilendiren konuların şer'i mahkemelerin uhdesinde olmasını öngörmüştür. İtalyanlar tarafından çıkarılan bu kanun-i esasinin arkasındaki amaç, İtalyan egemenlik ilkesinin tanınmasının sağlanması, böylece ülke dâhilindeki olayların sakinleştirilmesi ve vatandaşların haklarının ve ödevlerinin tespit edilmesinin sağlanmaya çalışılmasıdır.⁴⁸¹

⁴⁷⁸ etTahir ezZavi *Mu'cemMe'arik elCihad fi Libya 1911 1931 (Libya Cihat Savaşları Sözlüğü 19111931)*, 58.

⁴⁷⁹ Rudolfo Karatziani, *Nahve Fizan (Fizan'a Doğru)*, çev. Taha Fevzi (Trablus: Darel Farajani Yayınevi, 1994), 20.

⁴⁸⁰ etTahir ezZavi *Mu'cemMe'arik elCihad fi Libya 1911 1931 (Libya Cihat Savaşları Sözlüğü 19111931)*, 35.

⁴⁸¹ Trablus Bölgesi İçin Hazırlanan İtalyan Kanuni Esasisi, Haziran 1919, 5-6.

1923 yılında Faşist Parti'nin İtalya'da yönetimi devralmasıyla birlikte İtalyan siyaseti değişikliğe uğramış, İtalya'daki yeni yönetimin başındaki Mussolini, Libya'ya yeni yöneticiler ve komutanlar tayin etmeye çalışmıştır. Böylece, Bencio Fanni Libya'ya yeni yönetici olarak atanmak suretiyle geniş yetkilerle donatılmış olup, Tuğgeneral Karastisyani ve Badoliyo komutasındaki büyük bir ordu da onun emrine tahsis edilmiştir. İtalyan siyasetinde meydana bu yeni değişikliklerle İtalya ordusu, batı Libya bölgelerine (Trablus şehri ve civarı) kaymaya başlamış, Libyalı mücahitlerle İtalyanlar arasında vuku bulan çok şiddetli çatışmaların ardından 70 bin Libyalı mücahit şehit olmuş ve bu bölgeler tam bir hâkimiyetle kontrol altına alınarak İtalyanlar tarafından işgal edilmiştir.⁴⁸²

Bu harekâtlar ve tam hâkimiyetle birlikte bu bölgelerin kontrolü, cihat hareketinin liderliğini büyük mücahit Ömer Muhtar'ın yaptığı Cebeli Ahdar (Yeşil Dağ) bölgesi dışında İtalyanlara geçmiştir. El-Ahdar bölgesinde savaşan Ömer Muhtar arkadaşlarıyla birlikte geliştirdiği gerilla savaşı yöntemiyle İtalyanlara karşı Libya'nın birçok bölgesinde birbiri ardına ani baskınlar yaparak çatışmıştır. Bu savaş taktiği ile Ömer Muhtar ardı ardına 8 yıl boyunca gücü tükenene dek İtalyanları hezimete uğratmıştır. Nihayetinde İtalyanlar tarafından yakalanarak tutuklanmış olan Ömer Muhtar, vatandaşlardan oluşan büyük bir kalabalık önünde askeri mahkemece yargılanarak şüpheli bir şekilde İtalyanlar tarafından 16 Eylül 1931 tarihinde asılarak idam edilmiştir.⁴⁸³

Ömer Muhtar'ın şehit edilmesinden sonra İtalyan işgaline karşı sürdürülen Libya direnişinin, Ömer Muhtar'dan sonra Cihat Hareketi komutanlığını devralan ancak İtalyanlar karşısında çok çabuk zayıf düşmüş olan mücahit Yusuf Burahil başkanlığında altı ay daha devam etmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bu andan itibaren, İtalyan makamlarının Sennusiye Zaviyelerini kapatıp kitaplardan ve önemli eşyalardan oluşan tüm malzemelerini yakmasıyla birlikte Libya'daki cihat hareketinin sona erdiği tespiti yapılabilir. İtalyanların Libya topraklarına girip buraları sahiplenmesiyle birlikte, şehit sayısı 570 bin 928'e ulaşmıştır. Buna ilaveten Libyalı vatandaşlar hapsedilmiş, arazilerine el konulmuş, İtalyanların Libya topraklarına göçü teşvik edilmiş ve buraya göç edenlere krediler ve mali yardımlar sağlanmış, çocuklarının

⁴⁸² etTahir ezZavi *Mu'cemMe'arik elCihad fi Libya 1911 1931 (Libya Cihat Savaşları Sözlüğü 19111931)*, Age., 35.

eğitimi için okul amalarına müsaade edilmiş olup, İtalyanların Libya'ya ilk girişlerinden ve 1911'de işgal etmelerinden bu yana dayandıkları prensip olan İtalyan sömürgeciliği ve yerleşimciliği ilkesinin gerçekleşmesi için daha çok sayıda İtalyan göçmenin Libya topraklarına göç etmesi teşvik edilmiştir.

1939 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden 9 ay önce, İtalya Trablus ve Barka'nın Libya'ya katıldığını ilan etmiş, yerel halka İtalyan vatandaşlığı vermiş ve onları İtalyanca ğrenmeye mecbur etmiştir. Buna muhalefet edenlerin namusuna leke sürülmüş ve hapsedilmiştir. O dönemden beri İtalya, Libya'ya ve halkına karşı sapkınca ve düşmanca faaliyetlerine devam etmiştir.⁴⁸⁴

Bağımsızlığın ve özgürlüğün kazanılmasını sağlayarak ulusal mücadele anlamında Beşir es-Sa'davi 1928 yılında Suriye'nin başkenti şam'da Libya Savunma Cemiyetini kurmuştur. Bu cemiyet, Arapça'nın devletin resmi dili haline getirilmesini ve meşru seçimlerin yapılmasını isteyen egemenlik sahibi bir ulusal Libya hükümeti kurulmasını talep etmiştir. Bunun dışında, batı bölgesinin mücahitlerinden biri olan ve Libya'nın bağımsızlığını ve taleplerinin meşruiyetini isteyen Ahmet es-Suveyhili başkanlığında Mısır'da bir başka cemiyet kurulmuştur. Daha sonra ise II. Dünya Savaşı başlayana dek her şey olduğu gibi yerli yerinde kalmıştır.⁴⁸⁵

10 Haziran 1940 tarihinde İtalya Almanya'nın yanında savaşa girmiş ve Almanya'nın Fransa'yı istila etmesinden hemen sonra İngiltere ve Fransa'ya karşı savaş ilan etmiştir. İtalya'nın Almanya'nın safında savaşa girmesinin sebebi, İngiltere'nin İtalya'ya verdiği önceki desteğinde ve Afrika'daki sömürgeci politikasında meydana gelen dönüşümle açıklanabilir. İtalya'nın Mısır'da mevcudiyeti olan İngiltere'yi Mısır'dan Libyalılara gönderilen yardımlarda parmağı olmakla suçlayarak Libyalıların zerindeki çemberi ve sınırdaki hareketlerini iyiden iyiye daraltmış olması, İngiltere'nin, Mısır'da yaşayan Libya vatandaşlarını lkelerinde İtalyanlara karşı yürütülen savaşa katılmaları için örgütlemesine katkı sağlamıştır.

Libya topraklarına yönelik savaşın sona ermesi, Almanların ve İtalyanların Libya'dan ayrılmasıyla, modern Libya tarihinde bir dönem en kötü sömürgecilik faaliyetiyle zorlu bir şekilde sona ermiştir. Bundan daha çirkin olanı ise eşsiz sömürge

⁴⁸³ etTahir ezZavi *Mu'cemMe'arik elCihad fi Libya 1911 1931 (Libya Cihat Savaşları Szlgğ 19111931)*, 91.

⁴⁸⁴ Rafet Guneymi Elşeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 187.

üslupları kullanmak marifetiyle Müslüman Libya Arap halkının yok edilmesi, Libya halkının Müslüman Arap kimliğinin silinmesi ve Libyalıların asimile edilerek İtalyanlaştırılması açısından benzersiz olan İtalyan sömürgeciliğidir.

3.4. İtalya'nın Hüküm Sürdüğü Dönemde Eğitim Koşulları ve İtalyan Okullarının Kurulması

3.4.1. Trablusgarp Eyaletindeki Genel Durumlar ve İtalya'nın İzlediği Eğitim Politikası

Eğitimin Libya'daki İtalyan dönemine ilişkin olayların bir yansıması olması doğal bir olgudur. İtalyan istilacıların eğitim politikasının sömürgeciliğe yönelik siyasetlerinden temayüz eden durum olması da keza normaldir. Nitekim onların bu siyasetine dair İtalyan siyasetçilerinden biri bu hususu şöyle ifade etmiştir: "Açıkçası bizler çok fakir bir sömürgeyi sahiplendik, vatanseverleri İtalyanlarla değiştirmek ise bizim siyasetimiz değildir. Ancak bu vatanseverleri ekonomik planımıza ve okullarımıza entegre etmek siyasetimizin bir parçasıdır. O halde öğrenciler aracılığıyla her aileye ulaşmamız gerekmekte olup, bu anlamda kabilelere eğitimle nüfuz etmemiz gerekiyor."⁴⁸⁶ Bu anlamda başka bir İtalyan kendi görüşüyle bu siyasete yönelik olarak şöyle bir açıklama yapmıştır: "Birliklerimizin işgal ettikleri merkezlerin bazılarında ve Trablus şehrinde kurulan okulların sayısı azdı. Bu okullar yalnızca İtalyan çocuklarının ve barışçıl eğitim yönünde (yerel) vatanseverler için bir delil olması açısından bazı Arap çocuklarının eğitimi için kurulmuş olan okullardı."⁴⁸⁷

Burada Libya'daki İtalyan eğitim politikasının, İtalya'nın işgal ettiği yeni topraklardaki halkının direniş gösterdiği bir ülkede sömürgelerini pekiştirmeyi isteyen tiksindirici bir sömürge siyaseti olmaktan ibaret olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Nitekim İtalyanların Libya topraklarına girip buraları işgal etmesiyle birlikte eğitim faaliyetleri tamamen durma noktasına gelmiştir. Eğitimdeki bu duraksamanın bir nedeni de bir taraftan halkın çatışma atmosferi içerisinde İtalyan sömürgeciğine karşı cihat faaliyeti yürütmesinin yanı sıra istilaya karşı bütün gücüyle direniş göstermeye çalışması, diğer yandan da, İtalyanların girdiği ve işgal ettiği bölgelerdeki tüm eğitim

⁴⁸⁵ Muhammed Fuat Şükrü, *Milad Devlet Libya elHadise (Modern Libya Devleti'nin Doğuşu)*, Age., 452.

⁴⁸⁶ S. Greige *History of Education Tripolitania (Trablusgarp'ın Eğitim Tarihi)*, 1948, 18; Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 187.

faaliyetlerini ve yaşamsal faaliyetleri işlemez hale getirmesinin önüne geçmek adına yerel halkın bununla mücadele etmesidir. Bu bağlamda bu durumdan daha da vahim olanı, sömürgeci İtalyanların Libya'ya gelişlerinden beri ve oraya ayak basıp işgal ettiklerinin ardından iki şeye önem vermişlerdir: 1) İtalya'dan Libya'ya göçün teşvik edilmesi. 2) İtalya'nın Libyalılara boyun eğdirerek onların, İtalyanların Libya halkını uygarlaştırmaya ve onları ilerletmek üzere geldikleri iddiasını kabullenmelerini sağlayana kadar Libya'daki eğitimin ve kültürün asimile edilerek İtalyanlaştırılması sürecidir.⁴⁸⁸ Bu bağlamda, Osmanlı döneminde Libya'da başlamış olan eğitime yönelik bütün çabalar İtalyan işgali süreci ile birlikte duraklamış, özellikle de İtalya'nın istilacı güçlerinin girip işgal ettiği kıyı kentlerinde ve bölgelerinde bu eğitim faaliyetleri tamamen duraklamıştır. Ülkenin geri kalanında, özellikle İtalyanların giremediği ve işgal edemediği bölgelerde ise bölge halkının İtalyanlara karşı cihat faaliyetlerine katılmaları sebebiyle eğitim faaliyetleri bir nebze de olsa aksamıştır. Her ne kadar işgale uğramamış bu bölgelerde eğitim adına bazı faaliyetlere rastlanılmış olsa da bu eğitim, Kur'an-ı Kerim medreselerinde verilen dini eğitim ve İtalyan işgaline karşı cihat etmek üzere yöneticilerinin ayrılması neticesinde ihmal edilmek zorunda kalan bazı Sennusi Zaviyelerinde verilen düşük yoğunluklu dini eğitimden ibaret olmuştur.⁴⁸⁹

1911 yılında İtalyanların Libya'ya girip orayı işgal etmelerinin başlangıcında, Libya vatandaşlarının eğitimlerine yönelik bir İtalyan eğitim politikasının mevcudiyetinden bahsedilemeyecek olması ifade edilmeye değer bir olgudur. Öyle ki Osmanlı yönetimi esnasında Libya'da egemen olan temel öğretim ve medrese öğretimi dahi İtalyan yabancı müdahalesinden korunamamıştır. Bu nedendir ki, İtalyan işgal otoriteleri bu boşluğu doldurmak adına 1912 yılı boyunca bazı tedbirler almaya başlamıştır. Alınan bu tedbirler aşağıdaki gibidir:

İtalyanlar tarafından işgal edilen bölgelerdeki okullara öğrencilerin kabul edilmeye başlanması ve kayıt işlemlerinin tamamlanmış olmasıdır. Libya vatandaşları üzerinde en fazla kontrol sağlamak ve eğitimlerine dönük kontrolün en üst düzeye çıkarılması için eğitimde İtalyan öğretmenlerinin istihdam edilmelidir. İtalyan eğitimi İtalya Savaş Bakanlığı'na tabi kılınmayı gerektirmiş, bu ise verilmek istenen eğitimin

⁴⁸⁷ etTahir ezZavi *Mu'cemMe'arik elCihad fi Libya 1911 1931 (Libya Cihat Savaşları Sözlüğü 19111931)*, 187.

⁴⁸⁸ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 188.

işgal makamlarının ve İtalyan Sömürge Bakanlığı'nın uygun gördüğü çizgide olması için öngörülmüştür. Yetim çocukların eğitimi için İtalyan makamları tarafından 1912 yılında bir eğitim kampı açılmıştır.⁴⁹⁰

1912 yılında Osmanlı Devleti ile İtalya Hükümeti arasında imzalanan barış antlaşması olan Uşi (Lozan) Antlaşmasından sonra, İtalyan hükümeti Libya'daki eğitim durumuna ilişkin kapsamlı bir araştırma yapmış ve İtalyan eğitimi ve gelişiminin Libya vatandaşları nezdinde araştırılmasına yönelik bir nevi kamuoyu araştırması yapmıştır. Bu minvalde gerçekleştirilen faaliyetler, İtalyanlar tarafından eğitime ve eğitim işlerine ne denli önem verildiğine yönelik olarak yerel Libya vatandaşlarını yanıltmaya yöneliktir. Bahse konu bu çalışmanın tamamlanmasının ardından, tam olarak 25 Ocak 1914 tarihinde, İtalyan Sömürge Hükümeti 56 sayılı bir kraliyet kararnamesi çıkarmış ve bunu kararname aşağıdaki şu hususları düzenlemiştir:

İtalyan Maarif Bakanlığı ve Sömürge Bakanlığı'na bağlı olacak İtalyan-Arap okullarının kurulması gereklidir. Bu okullarda uygulanacak müfredat, Arap dili ve din dersleri, İtalyanca, hesap dersi ve ilkeleri, tarımla ilgili ön bilgiler, ulusal marşlar ve ezberler, İtalya ve Afrika hakkında genel bilgiler, genel sağlık ilkeleri ve beden eğitimi konularını kapsayacaktır. Arap öğretmenlerin bu okullardaki görevi, yalnızca Arap dili eğitim ve din eğitimi dersleriyle sınırlı kalacak, diğer dersler ise İtalyan öğretmenler tarafından verilecektir.⁴⁹¹

Ancak İtalyan işgal makamları Libya halkının bu okullardan ayrıldığını, bu okullarda verilen eğitimi kabul etmediğini ve bu eğitimden memnun kalmadıklarını görmüştür. Bu sebeplerden bazıları aşağıdaki gibidir:

İtalyan eğitiminin hedeflerine ilişkin şüphe duyulması, öğrencilerin İtalyan işgalcileriyle diyaloga geçmekte yaşadıkları isteksizlik ve çocukların batı kültüründen etkilenecek olmalarına yönelik sürekli korku duymalarıdır. Eğitimde yaşanan bu tür sorunlar, çocukların İtalyan okullarındaki eğitimden uzaklaşıp Arap medreselerinde ve Kur'an medreselerinde verilen eğitime yönelmelerine sebep olmuştur. Böylece bu eylemlerin bir sonucu olarak İtalyan Hükümeti, 250 sayılı kraliyet kararnamesini yayınlamış olmakla bu kararname aşağıdaki şu şartları ve hususları ihtiva etmiştir:

⁴⁸⁹ Rafet Guneymi ElŞeyh, *age.*, 198.

⁴⁹⁰ Rafet Guneymi ElŞeyh, *age.*, 199.

⁴⁹¹ Muhammed Fuat Şükrü, *Milad Devlet Libya elHadise (Modern Libya Devleti'nin Doğuşu)*, *Age.*, 435.

Medreselerin tanzimi İtalyan bakış açısına göre gerçekleştirilir ve bu medreselerde görev alan fakihlerin yani müderrislerin mali giderleri evkaf mallarından ve sömürge hazinesi tarafından karşılanır.

Bu medreselere yönelik harcama giderleri aşağıdaki koşullar yerine getirildiği takdirde karşılanacaktır:

Medresedeki öğrenci sayısının 25'in üzerinde olması ve bu öğrencilerin yaşlarının 5 ila 14 arasında olması gerekir. Medresedeki eğitim programı, Arapça müfredatı, matematik prensiplerini ve dini müfredat ilkelerini içermelidir. Medrese, İtalyan müfettişinin denetimine ve takibine tabidir.

Bu İtalyan idari tedbirlerine ilişkin olarak şunu söyleyebiliriz ki, Libya'daki eğitim sıkı İtalyan askeri denetiminin kontrolünde olacaktır. 1. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve İtalya'nın da bu savaşa iştirak etmiş olmasıyla Libya'daki eğitim devam eden savaş nedeniyle hızla gerilemiş ve zayıflamıştır. Bu durum karşısında İtalya Sömürgeler Bakanlığı 11 Mart 1917 tarihinde 469 sayılı kraliyet kararnamesini yayınlamış, bu kararname özellikle Trablusgarp ve Barka eyaletleri için temel yasayı içermiş olmakla aşağıdaki şu hususları kapsamıştır:

Libyalılar için özgür eğitimin sağlanması ve erkekler çocuklar için ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi gereklidir. İlköğretim üçüncü sınıftan sonra eğitim ve öğretimde Arapçanın kullanılmalıdır. İslam inancı öğretimine saygı gösterilmesi ve zaviyelerin ve medreselerin yeniden açılmalıdır. Libya'daki eğitim idaresinin, İtalya Sömürgeler ve Savaş Bakanlığı ve İtalya Eğitim Bakanlığı'ndan ayrılarak, İtalyan idaresi tarafından seçilecek Arap kişilerden oluşan bir eğitim danışma komitesi oluşturulmasıyla birlikte eğitim faaliyetini doğrudan yönlendirmede özgür olacak bir yerel idarenin kurulması gereklidir. İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu'nun devletin mali yardımlarından yoksun bırakılması ve ihtiyaçlarının yalnızca sahip olduğu evkaf mallarından karşılanmasının onaylanmalıdır.⁴⁹²

İtalya'nın Trablus'taki Trablus Cumhuriyeti'ni ve Berqa'daki Senussi Prensiğini tanımış olmasına ve Libya'daki eğitim hayatının daha önceki haliyle sürdürülmesini kabul etmesine rağmen, yine İtalyanlar tarafından 1919 yılında iki

⁴⁹² *Sanki Trablus ve Tunus'ta Benimle Gibisiniz*, 199.

temel yasa çıkarılmış ve bu yasalar 931 ve 2401 sayılı yasalar olmakla aşağıdaki şu hususları düzenlemiştir:

Özel eğitim özgürlüğünü onaylamak ve buna yönelik eğitim faaliyetlerinin egemen İtalyan makamları tarafından genel denetimiyle yetinilmelidir. Sadece Arap Müslüman erkek çocukları için sınırlı ve zorunlu ilköğretim sağlanmalıdır. Arapçanın ilkokullarda ve lise eğitiminde kullanımı, İtalyan dili öğretiminin ilkokul aşamasındaki ilk üç sınıf dışında zorunlu olması ve bu ilk üç sınıfta İtalyanca öğretiminin isteğe bağlı olması gereklidir. İslam inancına ve metodolojisine zarar veren müfredatın eğitim programından çıkarılması gereklidir.

Aşağıdaki gibi iki aşamalı bir eğitim sistemi oluşturulmalıdır.

a) Genel aşama ve burada uygulanacak üç yıllık eğitim süresi,

b) Özel bir eğitim dönem oluşturularak burada iki yıllık bir eğitim periyodu uygulanması ve bu aşamanın teknik şube ve öğrencilerinin yükseköğrenime hazırlandığı genel şube olmak üzere iki şubeden oluşacak olması.⁴⁹³

Trablusgarp eyaletindeki bu eğitim-öğretim düzenlemesiyle İtalyanlar, bu sömürge topraklarında İtalyan eğitiminin başarılı olma şansının olmadığını idrak etmişler, bunun ancak burada bir İtalyan görevli atamak suretiyle dakik bir İtalyan takibine alınmasıyla mümkün olacağını farkına varmışlardır. Eğitimin denetimiyle ilgili çalışacak olan İtalyan görevlinin Trablus'a varmasıyla İtalya, Libya Arap vatandaşlarını İtalyan işgal makamları tarafından denetlenen eğitime teşvik etmek amacıyla, bazı okulların resmi okul olarak tanınmasını kabul etmiştir. Bu okullardan statüleri şöyledir: Medreselerin ve Zaviyelerin orta dereceli okullar bağlamında Lise eğitimi verecek şekilde düzenlenmesi, sanayi ve tarım okullarının ilköğretim derecesinde okullar olarak kabul edilmesi, yüksekokulların ise üniversite olarak kızların eğitimi için istihdam edilecek olmasıdır.⁴⁹⁴

1922 yılında bu iki temel yasanın çıkarılmasından 3 yıl sonra Roma'daki merkezi İtalyan Hükümeti tarafından Libyalı Arap vatandaşlara sunulan eğitimi incelemek ve Libya'daki İtalyan sömürge politikasına uygun olarak İtalyan eğitimi için yeni bir plan hazırlamak üzere görevlendirilen bir İtalyan heyeti Libya'ya gelerek görevine başlamıştır. İtalya'nın görüşüne göre bu çalışmada hedeflenen amaç, Libya

⁴⁹³ İtalyan Kanuni Esasi, *age.*, 6.

Arap vatandaşına, görünüşte eğitim faaliyetlerinin ve kabiliyetlerinin geliştirilmesinde yeni eğitim araçlarının sunulması olarak görünse de bununla gerçekleştirilmek istenen gizli hedef Libya Arap vatandaşının tarihine ve geçmişine dayanmayan bir şey olduğu vurgulanarak İtalyan sömürge fikirlerinin yayılması ve zihinlere ekilmesi amacını kapsamıştır.⁴⁹⁵ Yine aynı hususla ilgili olarak 1925 yılında, İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu faşist İtalyan eğitim politikasıyla uyumlu olarak yeniden düzenlenmiştir. Yapılan bu düzenleme ile bu okul, İtalyanların Libya'ya girerek işgal etmelerinin ardından İtalyan işgaline karşı mücadele eden Libyalı mücahitlerin yine İtalyan işgalciler tarafından hapsedildiği bir cezaevi ve askeri kamp olarak kullanıldıktan ve içinde bulunan bütün teçhizatı satıldıktan sonra, İtalyan çocuklarının eğitim görebileceği özel bölümü de kapsayan bir okul haline gelmiştir. Bu yeni İtalyan eğitim planına göre bahsi geçen okulda tarım bölümü kurulmuş olup yeni merkezi ise Trablus şehrindeki Sîdi el-Masri mahallesinde bulunan tarım okulu olmuştur. Ancak bu yeni İtalyan eğitim planıyla birlikte 1928 yılında yeni bir karar yayınlanmış olup bu karar, Libyalı Araplardan oluşan yerel halka tahsis edilen okullar iki ana bölümde tanımlanmıştır:

- a) İlk dereceli okullar
- b) Meslek okulları

Ortaöğretimlerine devam etmek isteyen Libyalı Arap gençlerine gelince, onlar bu aşamada İtalyan liselerine girebilir ve burada eğitimlerini tamamlayabileceklerdir.⁴⁹⁶ Bu hususta şunu ifade etmek gerekir ki İtalyanların Habeşistan'ı istila ederek ele geçirmesinin Avrupa devletleri ve Milletler Cemiyeti tarafından tanınması, İtalyanları yeni İtalyan İmparatorluğu'nu ilan etmeye sevk etmiştir. Yine belirtmek gerekir ki bu durum sömürgeci İtalya'nın Libya'yı tamamen bir İtalyan eyaleti olarak görmesi, yeni İtalyan siyasetine göre Arap ırkını ise yok olmaya mahkûm bir olgu olarak görmesi anlamına gelmektedir. Ne var ki bu kararın kabul edilmesinin ardından faşist rejimin kendisinin, İtalyan sömürgeciliği ve sömürge politikasının reddedilmesiyle Libyalıların faşist İtalyan sömürgesine karşı olan direnişini şiddetlenmiş ve saygınlığı artmıştır. İtalyanlar, Libyalı Araplara ve direnişlerine galebe

⁴⁹⁴ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 194.

⁴⁹⁵ Rafet Guneymi ElŞeyh, *age.*, 195.

⁴⁹⁶ Ammar Ciheyder, *100 Yılda Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 219 – 220.

etmenin ancak daha şiddetli yöntemler izleyerek mümkün olabileceğini, bu izlenecek metotların ise soykırım, kitlesel gözaltılar olduğu kadar, Libyalı Arapların temel ulusal dayanağı ve İslam dininin dili olan Arapçanın ortadan kaldırılmasına çalışmak olduğuna karar vermişlerdir. Buna ilaveten Libyalıların Hristiyanlaştırılması, inançlarının, ahlaklarının ve ideallerinin zayıflatılması da yine bu izlenecek yöntemlerden biri olacaktır. Bu amaçla İtalyanlar, eğitim medreselerini ve ulusal yayın evlerini kapatarak, bunların yerine yalnızca İtalyan okullarının kurulmasına müsaade etmişlerdir. Ayrıca İtalyanlar fuhşu ve ahlaksızlığı bir yöntem olarak kullanarak Müslümanları Hristiyanlaştırmaya çalışmışlar, onları Katolik dinini benimsemeye ve resmi dinleri olan hak din İslam'ı terk etmeye zorlamışlardır.⁴⁹⁷ Bu husus daha da tehlikeli bir hal alan İtalyanlar Arap dilini ortadan kaldırmaya çalışmışlar ve bunu sömürge dili olan İtalyan dili ile değiştirmeye çalışarak İtalyancanın, resmi işlemlerde ve yazışmalarda kullanılan tek bir olmasını sağlamaya çalışmışlardır. Nitekim İtalyanca, İtalyan sömürgecileriyle Libyalılar arasındaki anlaşmanın tek yolu haline gelmiştir. Ayrıca temel bir şart olarak Libyalıların İtalyanlarla iletişim kurabilmeleri için İtalyan dilini öğrenmeleri ve İtalyanların olmadığı ortamlarda dahi kendi resmi dilleri olan Arapçayı kullanmamaları zorunlu kılınmıştır. İtalyan sömürgeciler, Arapların kültürel kulüpler kurmalarını yasaklamışlar, onları toplantı yapmaktan, matbaa ve gazete kurmaktan menetmişlerdir. İtalyan sömürgeciliğini yüceltmek dışında başkaca bir basın yayın faaliyeti gerçekleştirmelerini engellemişlerdir. Ayrıca, Libya ile komşu Arap ülkeler arasındaki tüm kültürel temasları kesmişlerdir. Bu ülkelerden gazete ve dergilerin Libya'ya ulaşmasını yasaklamışlardır. Bu anlamda bu kuralları ve politikayı ihlal eden herkesin gideceği yerin cezaevi olduğunu ve burada belli cezalara çarptırılacaklarını vurgulamışlardır. Ayrıca Arap kimliği ile övünen her kişinin, tanınmış Arap edebiyatçılarından birinin kitabını okuyanın veya dini ve İslami derslerle uğraşan herkesin cezaevine konulacağına dikkat çekilmiştir.

İtalyanların yürüttüğü Arap dilini ortadan kaldırma sürecine ilişkin olgulardan biri de, Libya şehirlerindeki caddelerin ve meydanların isimlendirmelerinin yalnızca İtalyanca isimlerle yapılmasının ve resmi dil olan İtalyan dili ile yazılmasını zorunlu kılınmış olmasıdır. İtalyanlar ayrıca, İtalyanca yazılmamış olan çağruların ve mektupların Libyalı Arap sahiplerine ulaştırılmasını yasaklamışlar, daha da ileriye giderek Libya'nın yerel Arap kıyafetlerini aşağılamışlardır ve bu kıyafetleri giyenleri

⁴⁹⁷ Muhammed Fuat Şükrü, Sennusiye Din ve Devlet, 333.

kötüleyerek bunlarla alay etmişlerdir. İtalyan işgal makamları ayrıca, görevlerinin ehemmiyeti ne olursa olsun Libyalı çalışanları Arap kıyafetlerini çıkarıp, İtalyanlara has olan Avrupalı kıyafetleri giymeye mecbur etmişlerdir.⁴⁹⁸

Bu bağlamda, İtalyan sömürgecilerinin İslam dinine karşı savaş vermelerine işaret eden bazı olguların şu çeşitli yönleriyle belirildiğini ifade etmek gerekir:

1. Müslümanları Hristiyanlaştırmaya çalışmak,
2. Çok sayıda İtalyan misyonerlerin Libya'ya getirilmesi,
3. Misyonerlik adına Hristiyanlık dininin yayılması için yüksek miktarda mali harcamalar yapmak,
4. Katolik mezhebinin yayılmaya çalışılması,
5. Libyalılardan Hristiyanlığa inanan hiç kimsenin bulunmadığı yerler de dâhil olmak üzere Libya şehirlerinde kiliseler inşa edilmesi, ayrıca mahkemelerin ve okulların önüne haç konulması.

Daha da kötüsü, şer'i mahkemelerde verilen şer'i hükümlerin İtalya kralı III. Vittorio Emanuele adına verilmesi ve yine bu şer'i kararların haç işareti ile süslenmiş olan basılı kâğıtlara yazılarak ilan edilmesidir.⁴⁹⁹ Bununla birlikte İtalyanlar tamamen İtalyan sisteminden oluşan bir eğitim sistemi kurmuşlar ve çocuklarını okutmak isteyen Libyalı Arapların çocuklarının bu sistemin öngördüğü eğitim sistemine kaydolmalarını zorunlu kılmışlardır. İtalyan makamları Libyalı Arap çocukları bu eğitime katılmaya teşvik etmelerine rağmen, bu türden eğitimlere katılmaları için onlara maddi ödüller vermelerine rağmen ve eğitim için İtalya'ya gitmelerini kolaylaştırıp Roma'da eğitimlerini tamamlamalarına imkân sağlamalarına rağmen, Libyalılar bu İtalyan eğitimini kabul etmeyerek bu sistemden şüphe duyar hale gelmişlerdir. Bununla birlikte İtalyanlarla iş birliği içinde olan veya İtalyan sömürgesi tarafından bazı vaatlerle aldatılmış olan ya da İtalyan kültürüne ve İtalyan eğitimine meftun olan çok az sayıda Libyalı Arap çocuklarına bu eğitimi vermek adına bu teklifleri kabul etmişlerdir.⁵⁰⁰

⁴⁹⁸ Hasan Mahmut, *age.*, 196.

⁴⁹⁹ Muhammed Fuat Şükrü, *age.*, 434.

⁵⁰⁰ Hasan Mahmut, *age.*, 200.

İtalyanların Libya'da yarattığı eğitim sistemi yalnızca İtalyan sömürgeci amaçlarıyla uyumlu olan özel bir İtalyan kültürünü yaymayı amaçlıyordu. Hatta Araplar çocukları için bu eğitim sistemine rıza göstermiş olsalar bile, İtalyan sömürgesi bazen zorla sevdirek bazen de korkutarak herkesi özel eğitim sistemine katılmaları için davet ediyordu. İtalyan idari yönetmeliklerine göre, İtalyanlara ne kadar yakın olurlarsa olsunlar kati suretle hiçbir Libyalıya okul müdürlüğü görevi verilmediği gibi, Libya makamlarıyla iş birliği içinde ilkokullarda Libyalı çocuklara eğitim veren Libyalı Arap öğretmenler de meslektaşları olan İtalyan öğretmenlerin denetimi altında olacaktır. Öğretmenlerin görevle ilgili sınıflamasına göre Libyalı Arap öğretmen, okuldaki edebiyat merkezi bakımından ikinci kategoride sınıflandırılmıştır. Libya okullarındaki İtalyan dili resmi eğitim dili olup, Arapçanın kullanımı kati bir şekilde yasaklanmıştır.⁵⁰¹

Faşist İtalyan döneminde Libya Arap okullarının varlığının yalnızca beş sınıftan oluşan ilk dereceli okullardan ibaret olduğu bu hususta ifade edilmesi gereken bir olgudur. Bu da Libya Arap halkı için lise eğitimine ilişkin bir fırsat ya da imkân olmadığı anlamına gelmektedir. İtalyan lise okullarında verilen eğitimden yalnızca ebeveynlerden veya ailelerden İtalyanlarla farklı iş alanlarında çalışabilme fırsatı olan Libyalı görevlilerin çocuklarının faydalanabildiği bunun dışında diğer yerel Arapların bu imkândan yararlanamadığını belirtmek gerekir. İtalyan sömürgecilerin Libyalıların çocuklarını görmezden gelme arzusuna ve onlara yükseköğrenim fırsatı tanınamalarına bir delil olarak, 1936 yılında Libya'daki İtalyan eğitime ilişkin genel bir istatistiğe göre Libya'da 53 adet okul bulunduğu, bunlar arasında hiçbir şekilde lise dengi bir okul bulunmadığı ve istatistikte var olan verilere göre burada bulunan okulların yalnızca ilk dereceli okullar olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bunun İtalyan sömürgecilerin Libyalıların çocuklarını görmezden gelme arzusuna ve onlara yükseköğrenim fırsatı tanınamalarına bir delil olduğu görülür. Daha da kötüsü, faşist İtalyan sömürgeciliği Libya Arap okullarının örgütlenmesine ve işleyişine de müdahale etmesidir. Bu anlamda Osmanlı yönetiminin ikinci döneminde yalnızca insani ve teknik amaçlarla kurulmuş olan İslami Sanatlar ve El Sanatları okulunun işleyişine müdahale etmesi bu duruma verilebilecek örneklerden yalnızca bir tanesidir. Bu okuldaki eğitimin işlevini yalnızca İtalyanca okuma ve yazma ilkeleri okutulacak şekilde azaltmışlardır. Ayrıca Osmanlı döneminde ilk kuruluşundan beri okul

⁵⁰¹ Rafet Güneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 236.

yönetiminin ihtimam gösterdiği bazı faydalı meslekler ve el sanatlarının öğretimini lağvetmişler, bunun yanı sıra okulun matbaasını ve sahip olduğu alet ve edevatı İtalyanlara satmışlardır.⁵⁰² Bu hususta belirtilmesi gereken en önemli konu faşist İtalyan sömürgeciliğinin daha önce takip ettiği siyasetle uyumlu olarak Libya'da gerçekleştirdiği eylemlerdir ki bunlar, ulusal hareketin şiddet kullanılarak yok edilmesi, Arap ırkının ve onu tamamlayan değerlerin aşağılanması, mülkiyet hakkının ihlali, özgürlüklerin bastırılması ve yeni nesli İtalya'nın öngördüğü eğitim sistemi ile yetiştirerek Libya'nın Arap kimliğini yok etmesidir. Bu eylemler daha önce gerçekleştirilen, Libyalıları, onların Arap kimliğini ve kültürünü ortadan kaldırmaya yönelik sömürge faaliyetleri dizisine eklenen bir başka halkadır. İtalya'nın eğitim alanında gerçekleştirdiği faaliyetlere ilişkin hakikatin değerlendirilmesi açısından İtalyan okullarında öğrencilerin söyledikleri marşları gözden geçirmek yeterli olacaktır:

*Bizler Roma'nın evlatları ve askerleriyiz, bizler buranın en eskileriyiz,/Bin yıl boyunca emek harcadık ve işte bizler ahdimizi gerçekleştirmek için geri döndük./Taşlarla ve kanımızla inşa ettiğimiz bu yoldan geri dönüş yoktur,/Ve canlıların tümü buna tanıktır.*⁵⁰³

Böylece Libya Arap vatandaşının İtalyan vatandaşından daha düşük bir derece olduğu anlayışı göz önünde bulundurularak, faşist İtalya döneminde Libya'daki eğitimin, her bir Libyalının İtalyanlaştırılması anlamına gelen İtalyan siyasetinin takip edilmesi yönünde olduğu söylenebilir. Bu açıdan bu dönemde Libya'daki eğitimin izlenen bu politikanın bir tercümesi olduğu ifade edilebilir.

3.4.2. İtalyan Okulları

Libya'daki İtalyan döneminde özellikle de faşist dönemde eğitim İtalyan faşizmine doymuş, bu anlamda okutulan kitaplar faşist ilkeleriyle ve Libya şehirlerinin dört bir yanından siyah gömlekler giyen gençlerin ve adamların resimleriyle doldurulmuştur. Ayrıca bu kitaplarda faşist liderlerin resimleri ve Mussolini'nin nutuklarından ve konuşmalarından derlenmiş yazılı bölümler yer almış olup, okutulan dersler dahi faşist fikirlerle donatılmıştır. Bu bağlamda örneğin İtalyan grameri kuralları okutulurken Duce (faşist unvanlardan biri, Mussolini) sıfatı ilave edilerek

⁵⁰² Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 237.

⁵⁰³ Mustafa Abdullah Bayu, *Libya Tarihinde İncelemeler*, 125.

öğretilirdi. Örneğin coğrafya dersinde, İtalya devleti ve sömürgeleriyle ilgili konular işlenir, bu anlamda Nazi Almanya'sı, İspanya örnekleri verilir. İngiltere ve Fransa'nın sömürge planlarının İtalya sömürge planları ile karşılaştırması yapılarak, İtalya'nın sömürgelerden payına düşenin adil bir durum olmadığına vurgu yapılır ve bu durumun ancak Duce'nin (Mussolini) gücüyle ve onun liderliğiyle değişerek İtalya'nın uçsuz bucaksız bir imparatorluk haline geleceği fikri empoze edilirdi. Aynı zamanda tarih kitapları Roma'nın ve faşizmin asil tarihinin yüceltilmesine yönelik kendi bakış açılarını yansıtan ifadelerle doldurulmuştur.⁵⁰⁴

Faşist İtalyan hükümeti daha önceki eğitim politikasını değiştirerek eski yöntemin bir düzeltmesi olarak yeni bir eğitim politikası izlemeye başladığını belirtmek gerekir. Bu yeni eğitim politikası, ordu subaylarının ve İtalyan sivil memurların kızlarının ve oğullarının sömürge'deki Libya'daki eğitimlerini İtalya'ya gönderilmelerine gerek kalmaksızın ve masraf yapmaksızın tamamlayabilmelerine yardımcı olacak bir lise eğitimini öngörmekteydi.⁵⁰⁵

İtalya'dan insanların toplu bir şekilde Libya şehirlerine göç etmesi ve birçok sömürgecinin akın etmesiyle birlikte faşist yönetim ve İtalyan işgal makamları, gelenler için her şeyiyle hazır köyler ve çiftlikler hazırlamıştır. İnşa edilen bu köylerde gerekli eğitim-öğretim materyalleriyle ve öğretmenlerle donatılmış okullar kurulmuş olup, tabiiyle bu okullarda eğitim gören İtalyan öğrencilerin sayısı giderek artış göstermiştir. Örneğin 1936-1937 eğitim-öğretim yılında bu köylerdeki okullarda bulunan İtalyan öğrencilerin sayısı 961 iken, bu sayı 1938 yılında 10648 öğrenciye yükselmiştir. Daha sonra ise 1939 yılında 12041 öğrenciye kadar yükselmiştir. 1924 yılında İtalyan öğrencilerin sayısı 3000 iken, buna mukabil aynı yıl benzer Arap okullarındaki öğrencilerin sayısı yaklaşık 1000 öğrenci ile sınırlı kalmış ve 1939 yılında ise yaklaşık 6000 öğrenciye ulaşmıştır. Bu durum bize, İtalyan okullarının ne kadar çok arttığını, Arap okullarının sayısının ise bununla kıyaslanamayacak kadar az olduğunu göstermektedir. Bu, faşist İtalyan makamlarının izlediği politika ile uyum arz eden bir durumdur.⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ Ammar Ciheyder, *100 Yılda Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 221.

⁵⁰⁵ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 239.

⁵⁰⁶ Rafet Guneymi ElŞeyh, *age.*, 240.

3.4.3. Arap Okulları

İtalyan faşistlerinin iktidarda bulunmasıyla Libyalı Araplar için eğitimde herhangi bir değişiklik meydana gelmemiştir. Kendilerinin açıkladığı üzere İtalyan planı, okulların özel olarak Arap öğrencinin kendi benliğini takdir etmesini, daha yüksek bir çalışma seviyesine yükselmesini ve İtalya'nın Afrika'da yaymaya çalıştığı insani planı tüm açıklığıyla anlamaya çalışmasını hedeflemektedir. Başka bir deyişle, İtalyan döneminde uygulanan eğitim sistemi o dönemde ülkenin halkı arasında yaygın olan Libya Arap İslami kültürel mirasına ihtimam göstermemiştir. Bu kültür mirasına olan ilgi eksikliği, bu mirasın muhafaza edilememesi, bunun ortadan kaldırılması, aşağılanması ve itibar edilmemesi gibi tezahürlerde ortaya çıkmıştır. İtalyan sömürge makamlarının bu kültür mirasının çağdaşlaştırılması için katkı sunmadığını, o dönemde egemen olan medeni gelişmeler ışığında geliştirip ele almadığından söz etmek gerekir. İtalyan okullarındaki Arap öğrencilerden beklenen ve istenen şey, Afrika'daki insani mesajın sahibi olan İtalya'ya bağlılığından ötürü övünmesidir.⁵⁰⁷

İtalyan üyelerinin arasından Libya'daki İtalyan eğitim politikasını ve burada ortaya konan planını kendine ait şu sözlerle açıklayanlar da olmuştur: "Bizler anavatan olan İtalyan dünyasından farklı olarak ayrı bir sömürge ülkesindeyiz. Buradaki Müslüman halkın yüzyıllardan beri sahip oldukları tarihten gelen gelenek ve görenekleri vardır. Ne var ki bununla bağlantı olarak sahip oldukları enstitüler ve kurumlar ilk haliyle kalmıştır. Ancak bu kurumları herhangi bir direnişe sebebiyet vermeden tek bir darbeye lağvetmek veya tamamen ortadan kaldırmak hata olur. Dolayısıyla bu işi tedrici olarak yapmak gerekir. Arap vatandaşa kendini geliştirebileceği enstrümanlar vermeliyiz, ancak aynı zamanda onun mazisinden gelen hiçbir şeyi temel almayacağımızı vurgulayarak kendi fikir ve düşüncelerimizi yaymalıyız."⁵⁰⁸

Faşist İtalyan eğitim sistemi, ilk İtalyan döneminde var olan beş sınıflı ilk dereceli okulların kalmasını da kapsamaktaydı. Bu okullar iki kısma ayrılmış olup, birinci kısımda yer alan okullarda eğitim süresi üç yıldan oluşmakta olup, bu eğitim süresince İtalyan ve Arap dili dersleri okutulmuştur. İkinci kısımda yer alan okullarda ise eğitim süresi iki yıldan oluşmuş olmakla bura da ilk kısımdaki dersler

⁵⁰⁷ Ammar Ciheyder, *100 Yılda Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 222.

⁵⁰⁸ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 241.

okutulmuştur. Günlük eğitim planına gelince, bu plan birinci kısımdaki okullarda üç saat boyunca İtalyanca dili eğitimini diğer üç saatlik zaman diliminde ise Arapça derslerini kapsamıştır. İkinci kısımda yer alan okullardaki çalışma planına göre ise İtalyan dili eğitimi günlük olarak dört saat sürerken, Arapça dil eğitimine ise yalnızca iki saat ayrılmıştır.⁵⁰⁹ Bu bağlamda İtalyan eğitim sistemine göre ilk dereceli okullar, birinci İtalyan döneminde kurulan İtalyan-Arap okullarının aynısı olmuştur. Bu anlamda meydana gelen değişiklikler şöyle gelişmiştir. Müslüman çocukların bu okullardan uzaklaştırılması, yeni metotların kullanımı ve yeni İtalyan eğitim kanunlarına ve düzenlemelerine göre öğretmen kadrosunun desteklenmesine çalışılması olmuştur. Bu nedenle, ilk dereceli okullarda meydana gelen yeni İtalyan eğitim politikasındaki değişikliklerin, daha önce belirtilen ve İtalyancayı birinci sınıftan itibaren öğretmek olan faşist politika ile aynı öğretiler üzerinde fikir birliği yaptığı söylenebilir. Bu bir anlamda çocuğun doğrudan okula kaydolması halinde, sahip olduğu İslam dini ve Arap dili pahasına da olsa bu esaslar üzere yetiştirilmesi demektir.

Orta öğretime gelince bunun İtalyan makamlarının sömürgece karşı karşıya kaldığı en büyük güçlüklerden biri olduğu ifade edilebilir, nitekim bu mevzu sömürgecinin siyasi geleceğini oluşturan temel bir konudur. Dolayısıyla burada İtalyan otoritesinin karar vermesi gereken şey, yurtseverlerin bu yaklaşımla değerlendirilip orta öğretimden faydalanmalarını sağlamaları veya onları sömürgecilerle eşit muameleye tabi kılınacakları güne hazırlanmalarıdır. Böylece ortaya konan eğitim planı, eğitim süresinin dört yıl ile sınırlı kalması kaydıyla Libya'lı Arapların çocukları için orta öğretimi içeren okullar kurulmasını kararlaştırmıştır. Buna göre dört yıllık eğitim süresi şu şekilde uygulanacaktır: Eğitimin ilk iki yılı genel eğitimi olacak sonrasında ise eğitimin son iki yılında çalışma programı iki şube şeklinde yürütülecektir. Bu şubelerden ilki tüccarların, kütüphane görevlilerinin ve genç Arap çalışanların hazırlanması için, diğer şube ise medrese öğretmenlerinin hazırlanması için planlanmış olmasına rağmen bu okullara ilişkin proje hayata geçmemiştir. Yine bu anlamda biri Trablus'ta diğeri ise Bingazi'de olmak üzere birer okul kurulması ve bu okulların emsalleri olan İtalyan okullarına ciddi manada benzemesinin öngörüldüğü bir plan hazırlanmıştır. Bu arada Arap kızların eğitimi için yeni bir okul türü geliştirilmiş olup, bu okullar ev işleri ve halk eğitimi okulları adıyla tanınmıştır. Bu okullar Arap

⁵⁰⁹ Rafet Güneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 244.

kızlarının ev ekonomisi, sağlık eğitimi, elbise dikimi ve halı üretimi gibi meslekleri edinebilmelerini sağlayarak pratik eğitimlerle donatılmıştır. Bu okullara Libya şehirlerinin hemen her yerinde rastlanmakla birlikte fiziki anlamda sınıf sayılarının az olduğu görülmüş ve daha çok var olan okullara ek binalar yapılarak kurulmuştur. Bu okullarda eğitim veren öğretmenlere gelince bunlar faşist sömürge makamları tarafından seçilen rahibelerden seçilmekte olup, bu okullara Libya Arap vatandaşlarının kızları düşük seviyeli bir katılım göstermişlerdir.⁵¹⁰

Mesleki eğitime gelince, bu alanda Trablus'ta bulunan İslami sanat ve el sanatları okuluna ilişkin bazı değişiklikler yapılmış ve faaliyetleri faşist dönem eğitim politikasıyla uyumlu hale getirilmek suretiyle yeniden düzenlenmiştir. Bu okula kaydolun çocuklara öncesinde temel eğitim verilir, sonrasında ise dört yıllık bir meslek eğitimi programı için burada kalırlar ve bu kapsamda her öğrenci seçtiği meslekle ilgili pratik eğitimler alırdı. Bu okulda verilen mesleki eğitimler şöyle sıralanabilir: Nakış ve dekor bölümü, boyama ve dokuma bölümü, marangozluk bölümü, ciltleme bölümü, gümüş ve bakır işleri bölümü, kaplama bölümü, inşaat bölümü. Bununla birlikte mekânikle ilgili bir bölüm bulunmakta olup, bu bölüm şu endüstri dallarını kapsamaktaydı. Maden eritme bölümü, tornalama bölümü, metal kaynak bölümü ve araç mekâniğine ilişkin tamirat işleri bölümü. Bu okulda ayrıca İtalyan çocukları için özel ayrı bir bölme inşa edilmiş olup, buradan elde edilen ürünler kurumlara ve şahıslara satılmaktaydı. Okul kapsamında bir de mağaza açılmış olmakla burada üretilen ürünlerin satılarak elde edilen gelirin okulun hesabına kaydedilmesi sağlanmış ve okulla ilgili gereksinimler buradan karşılanmıştır. Bunun yanı sıra bazı İslami evkaf malları da okulun gelir kalemlerinden birini oluşturmuştur.⁵¹¹

Bu bakımdan, Trablus şehrinde bulunan İslami sanatlar ve el sanatları okulun ilişkin meydana gelen değişikliklere istinaden tarım bölümü kurulmuş olduğunu, merkezinin ise Trablus şehrindeki Sîdi el-Masri bölgesinde bulunan tarım okulu olduğunu belirtmekte fayda vardır. Burası, Türklerin mevcudiyetinin son yıllarında Libya'da inşa ettiği ve 200 hektarlık alanı kapsayan bir tarım okulu aynı yerde kurulmuştur. Yine bu okula bitişik olarak inşa edilen bir ek binada ilk dereceli bir okul kurulmuş ve burada biri Arap diğeri İtalyan olmak üzere iki öğretmen görev almıştır. Bu okulda eğitim gören öğrencilerin çiftlikte kendi kendilerine ekim yapmak

⁵¹⁰ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 245.

zorunluluğu bulunurdu. Ayrıca bu okulda tarım okulunun ihtiyaçları için kullanılmak üzere daha önce Karamanlı Hasuna Paşa sarayından alınan ve öğrencilerin konaklayabilecekleri bir lojman ve kiralık odaları ihtiva eden evkaf malları bulunurdu.⁵¹² Daha sonraki bir tarihte bir İslami kültür okulu inşa etmek için vakıf mallarının gelirlerini kullanılmak üzere 16.07.1917 tarihinde bu durumu düzenleyen 1283 sayılı bir kraliyet kararnamesi çıkarılmış olmasına rağmen, bu okul kurulamamıştır. Ancak 13.05.1935 tarihinde söz konusu okulun kurulmasını öngören 1365 sayılı kraliyet kararnamenin çıkarılmasıyla bu okul inşa edilebilmiştir. Kurulan bu okul 1935-1936 döneminde eğitim faaliyetlerine başlamış ve burada uygulanacak eğitim sistemi şu iki aşamada gerçekleştirilecektir:

1. Ortaokul aşaması. Bu aşamanın eğitim süresi üç yıldır.
2. Lise aşaması. Bu aşamadaki eğitimin süresi dört yıl olmakla, iki şubeye ayrılmıştır:
 - a) Öğretmenlerin ilköğretim aşamasına hazırlanma şubesi.
 - b) Libyalıların kamu görevlerinde, yargıda ve müftülükte yerine getirecekleri hizmetler için hazırlanmasına yönelik şube.

Mevcut eğitim programı ile beş yıllık ilkokul eğitimini tamamlayarak diploma alan öğrenciler ortaokul aşamasına kabul edilirler. Lise okulları ise ortaokul aşamasını tamamlayarak diploma alan öğrencileri kabul etmektedir. Ortaokul aşamasında yüksek İslam medresesinde okutulan dersler. İslam dini dersleri, Arap dili, mantık, ahlak, İtalyanca, tarih, coğrafya, matematik ve bilim ve sağlık ilkeleri dersleridir. Bu okuldaki lise aşamasına gelince, burada okutulan dersler iki bölümde verilirdi. Birinci bölümde İslam dinine ilişkin dersler verilmekte olup, genel olarak Kur'an-ı Kerim, tecvid, tevhid, akaid, Peygamberimizin hayatı ve diğer dinlere ilişkin araştırma dersleridir.⁵¹³ İkinci bölüm ise Arap dili ile ilgili derslere tahsis edilmiş olup, bu aşamada ise şu dersler yer almıştır. Kavaid (gramer) ve bina (yapı bilgisi), belagat, anlam bilim, mecaz, şiir nazımları, aruz ve kafiye, İtalyanca dersleri ve buna ek olarak tarih, coğrafya, matematik, bilim ve sağlık ilkeleri dersleri. Bunun yanı sıra bu aşamadaki her şubede verilen diğer dersler de yer almıştır. Öğretmenleri hazırlama

⁵¹¹ Ammar Ciheyder, *100 Yılda Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 223.

⁵¹² Ammar Ciheyder, *age.*, 222.

⁵¹³ Ammar Ciheyder, *age.*, 224.

şubesindeki derslere gelince bu aşamada yukarıda adı geçen derslere ilaveten felsefe ve eğitim metotları ilkeleri yer almıştır. Libyalı görevlileri hazırlama şubesinde ise öğrencilere İslam hukuku ilkeleri ve ahlak ilkeleri dersleri verilmektedir. İtalyan idaresinin Libya'daki İtalyan varlığı ile ilgili olarak Libya'daki varlıklarının son beş yılına ilişkin hazırladığı raporuna göre, 1936-1937 eğitim-öğretim yılında İtalyan lise okullarına düzenli olarak devam eden Libyalı Arap öğrencilerinin sayısı 52'ye ulaşmıştır. 1937-1938 eğitim-öğretim döneminde bahse konu aşamada kayıtlı öğrencilerin sayısı 53'e yükselmiştir. 1939-1940 eğitim-öğretim yılındaki öğrencilerin sayısı 77'ye yükselmiş olup, bu sayı 1940-1941 eğitim-öğretim yılında 47 öğrenciye düşmüştür.⁵¹⁴

İtalyan lise okullarına dair bu basit çıkarım ve Libyalı Arap öğrencilerin bu eğitime ne ölçüde ilgi gösterdiğine dair bazı veriler, bize bu okullarda Libyalı öğrencilere sunulan eğitim olanaklarının çok kısıtlı olduğunu göstermektedir. Bu da vatandaşların, hepsi olma da çoğunluğunun faşist İtalyan sömürge yönetimine sadakat göstermeyi ve bu ideolojiye hizmet etmeyi istemediklerini ve Libya'da egemen olduğu dönem içerisinde düşmanca niyetlerle kurdukları gençlik örgütlerine Libyalı Arap gençlerini çekmeye çalışan bu İtalyan sömürge yönetimiyle iş birliği içinde olmayı reddettiklerini ortaya koymaktadır. Bu dönemde kurulan örgütlerden biri, eski İtalyan faşist gençlik örgütünün benzer bir organizasyonu olan Arap faşizm gençliği örgütlenmesi olmuştur. Her ne kadar bu örgütlere katılımın zorunlu olmadığına dair düzenleme bulunsa da bu okullarda kayıtlı bütün öğrencilerin bu gençlik örgütlerine katılmaları gerekiyordu. Daha da kötüsü, herhangi bir okulda kaydı bulunmayan Arap gençleri bu gençlik örgütlerine katılmalarını teşvik etmek ve onları buna özendirmek için onlara karşılıksız kıyafet yardımları yapılmış ve bu örgütlerde kayıtlı kişilere verilen özel eşyalardan onlara da verilmiştir. Bu gençlik örgütü iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısım 12-15 yaş arasındaki kızlara tahsis edilmiş, ikinci kısım ise 15-18 yaş arasındaki genç erkeklere tahsis edilmiştir.⁵¹⁵

3.4.4. Yahudi Okulları

İtalyan sömürge döneminin başından beri var olan Musevi okulları eğitim faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Çünkü Yahudiler İtalyanlarla o kadar iyi bir

⁵¹⁴ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 247.

⁵¹⁵ Rafet Guneymi ElŞeyh, *age.*, 248.

ahenk içerisinde yaşamışlardır ki, İtalyanlardan biri bu durumu şu sözleriyle tanımlamıştır: "Onlar güneşin altında kendilerine bir yer buldular ve ülkedeki ekonomik hayata kendilerini sıkı sıkıya bağladılar. Peki bunun karşılığında bizim pozisyonumuzun ne olması gerekir? Onların birbirine kenetlenmiş bir toplum olabilmesi için bizlerin onlara yardımcı olması gerekir. "

Böylece Musevi okulları, Talmud okulları ve İsrail Konferansı'na tabi ilkokullar olarak faaliyetlerini devam ettirmiş olup, bu okullar faaliyetlerini gerçekleştirirken İtalyan makamları tarafından ne bir değişikliğe ne de bir müdahaleye maruz kalmıştır. İtalyan karakterine sahip bu Yahudi okullarının öğrenci sayısı hem lise seviyesinde hem de meslek lisesi seviyesinde artış göstermiştir. Dahası, İtalyan makamları, Yahudilerin kentte bulunan Yahudi Toplum Konseyi tarafından yönetilen Trablus şehrinde özel bir teknik enstitü kurmasına izin vererek, Yahudi çocukların ülkenin ekonomik alanlarını kontrol edebilecekleri sanatsal mesleklerden bazılarını edinebilmeleri için çocuklarını eğitmelerine izin vermiştir.⁵¹⁶

İtalyan yönetiminin Libya'daki son yıllarında, denizde ve çöllük ülkelerde yaygın bulunan bir göz hastalığı olan "Trahom" hastası çocukların tedavisi için bir tıbbiye medresesi kurulmuştur. Bu okul, öğrencilerini yalnızca Trablus şehrindeki Yahudi okullarında ve İtalyan okullarında kayıtlı olan çocuklar arasından kabul edilmekteydi. Bu okula benzer bir tıp departmanı Bingazi şehrinde de kurulmuştur. 1939-1940 eğitim-öğretim yılları boyunca Libya'da bulunan Yahudi okullarına ilişkin genel istatistikler göz önünde tutularak, bir lise okulu, iki meslek okulu, 19 ilkokul, 17 Talmud okulu ve iki anaokuluna dağılmış vaziyette bulunan 5049 öğrencinin varlığından söz edilebilir.⁵¹⁷

3.4.5. Misyoner Okulları ve Avrupa Toplulukları Okulları

Libya'da misyonerlik faaliyetleri yürütmek üzere kurulmuş olan misyoner okulları ve Avrupa toplulukları okulları bu faaliyetlerini İtalyan döneminde de sürdürmeye devam etmiştir. Bu okullar İtalyan makamlarından sınırsız bir teşvik almış olup, böylece var olan nüfusunu daha da artırmıştır. Bunun sebebi, Yahudilerin siyasetinin İtalyan sömürge siyaseti ile uyumlu olmasına dayanmaktadır. Nitekim bu İtalyan sömürgesinin yetkilileri iyi muamelede bulunarak Yahudilerin sevgilerini

⁵¹⁶ Ammar Ciheyder, *100 Yılda Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 223.

⁵¹⁷ Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 247.

kazanmaya çalışmışlar ve İtalyanların fikirlerini yaymak üzere etkili propagandalarını devam ettirmelerini sağlamak adına Yahudilere tam bir özgürlük vermeye çabalamışlardır. Bu okullar, Yahudilere tam himaye sağlayan ve Libya'daki sömürge yönetiminin hedeflediği aynı yön ve metotta amaç birliği yapmaları kaydıyla gerçekleştirecekleri tüm faaliyetlerinde onlara yeterli olanakları tanıyan sömürgeci İtalya'dan çok ciddi ihtimam görmüştür. Nitekim bu İtalyan sömürge zihniyeti, Libyalı Arap vatandaşın İtalyanlaştırılarak asimile edilmesini, İtalyan Avrupa kültürünü yaymayı ve Arap İslam kültürüyle savaşmayı temsil edegelmiştir.⁵¹⁸

Bu bağlamda dikkat çekilmeye değer olan husus, İtalya tarafından gerçekleştirilen bu uygulamaların Arap İslam kültürüyle savaş amacıyla, Libya Arap halkı üzerindeki faşist İtalyan hegemonyasının Libya'da kalıcı olması ve Avrupa toplulukları üyelerinin bu siyaseti anlamaya çalışmasını sağlamak ve bunu uygulamalarını temin etmek amacıyla ortaya konulduğu gerçeğidir. Bu nedenle, bu şüpheli Katolik misyonerlik okulları Libya'daki İtalyan döneminden beri burada faaliyet gösterdiğinden beri, vatandaşlar arasında faşizan fikirlerin yayılmasına çalışmış ve yardımcı olmuştur. Arap İslam kültür mirasıyla savaşmak, Avrupa kültürünü yaymak ve Libyalı Arap vatandaşların bu kültürden paylarına düşeni almalarını sağlamak üzere bu Katolik misyoner okulları, Avrupa toplulukları okullarıyla özellikle de Maltalılarla ve Fransızlarla aynı hedefleri paylaşarak amaç birliği yapmıştır.⁵¹⁹

Böylece, Avrupa toplulukları okulları ve misyonerlik okulları Libya'nın batı bölgesinde ciddi manada yayılma göstermiştir. Bunları okullardan bazıları şunlardır: Trablus bölgesinde bulunan Mısrata şehrinde 1939-1940 yılları boyunca Hristiyan okulları kardeşliği tarafından yönetilen erkek çocukları için kurulmuş olan iki ilkokul, Fransiskan kız kardeşlerin ve Saint Joseph kız kardeşlerin yönettiği dört adet ilköğretim okulu.

Fransiskan kız kardeşler, Sicilya'dan beyaz kız kardeşler ve Aziz kız kardeşler tarafından yönetilen sekiz anaokuluna rastlanmıştır. Avrupa toplulukları ilköğretim okulları ise üç tür okulu ihtiva etmiştir ki bunlar:

- İtalyan ihtilal makamların kurduğu okullar,

⁵¹⁸ Nicola A. Ziade, *İtalyan Sömürgesinden Bağımsızlığa Libya* 243.

⁵¹⁹ *Ammar Ciheyder, 100 Yılda Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 233.

- İtalyan işgal makamları tarafından görevlendirilen okullar,
- Misyoner gruplarına özel okullar, Kur'an medreseleri, Yahudi okulları ve yabancı topluluklar okullarıdır.

Bununla birlikte Libya'daki Arap okullarının sayısı, Libyalı Arap nüfusu (ana toprak sahipleri) ile sömürgeci İtalyanların nüfusuna kıyasla kısıtlı kalmıştır.⁵²⁰ Bu bağlamda, İtalyan bilincinin pekiştirilmesi ve Libya'daki sömürgeci mücadeleyi artırmayı amaçlayan genel bir sömürge politikası olarak, 1942 yılında 472 sayılı kraliyet kararnamesi çıkarılmıştır. Libya'da İtalyan karakterli okulların açılmasını düzenleyen bu kararname, faşist antlaşma politikasına uygun olarak İtalyanların yaşadıkları Libya toplumu ile bütünleşmek üzere Arapça'yı öğrenmelerini öngörmekte olup, bunun yegâne amacı Libyalı gençleri etkilemek ve onları asimile etmektir. Bu temelde, Libya'da birçok türde olmak üzere faşist İtalyan okulları açılmış olup, bunlardan bazıları şöyledir:

- Anaokulları
- Beş yıl süreli eğitim yapan ilk dereceli okullar
- Lise eğitim veren okullar olup, bunlardan bazıları şöyledir:
 - Danitti adıyla bilinen spor enstitüsü, meslek eğitim veren sanat enstitüsü, Trablus şehrinde yer alan ilk dereceli okullara öğretmen hazırlayan enstitü.
 - Biri Trablus'ta diğeri Bingazi'de olmak üzere iki adet meslek okulu.⁵²¹

Bu bağlamda ifade edilmeye değer bir mevzu, İtalya'nın diğerleriyle birlikte 2. Dünya Savaşı'nda uğradığı hezimet ve Libya'nın İngiliz askeri idaresine girmesinden sonra 05.06.1943 tarihinde düzenlenen İngiliz subaylarının katıldığı konferansta aşağıdaki hususların ele alınmış olmasıdır:

Libya vatandaşlarının çocuklarını eğitime isteklerini yerine getirmek için atılması gereken adımlar. Yeniden açılacak okulların sayısının belirlenmelidir. Bu okullar için ihtiyaç duyulan bütçe tahmini yapılması gereklidir. Okullar için gerekli olan müfredatlar ve ders kitaplarının belirlenmesine ihtiyaç vardır.⁵²²

⁵²⁰Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 234.

⁵²¹Ammar Ciheyder, *100 Yılda Trablus'taki İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu 1898-1998*, 245.

⁵²²Rafet Guneymi ElŞeyh, *Modern Asırlarda Libya'da Eğitimin Gelişimi*, 246.

Bu konferansın ve bu kapsamda 1944 yılında alınan kararın bir sonucu olarak Libya'daki İngiliz subaylarından birinin eşi olan İngiliz bir bayan, kız okullarının müdürü ve müfettişi olarak tayin edilmiş ve bu görevin yürütülmesi için Libyalılarla evli olan kardeş Mısır'dan bayanlarla iş birliği yapılmıştır.

Bu bağlamda sömürgeci İtalyan mevcudiyeti dönemi boyunca eğitim sisteminin bütün aşamalarıyla ilgili yapılan bu çıkarımla, eğitimin çok farklı aşamalardan geçtiğini söyleyebiliriz. Nitekim bu eğitim aşamalarını geçiren bir öğrenci, İtalyan işgal makamlarının ulaşmayı hedeflediği bir temel sömürge hedefinin olduğunu, bu hedef bağlamında Libyalıların asimile edilmesi ve Müslüman Arap kimliklerinin yok edilerek sömürgeci İtalya'nın Libya'da kurduğu İtalyan eğitim müesseseleri aracılığıyla Hristiyan sömürge kimliğine dâhil olmalarını sağlamak olduğunu hissedebilir. Daha da vahimi, bu vatanın evlatları olan Libyalılar İtalyan eğitim müesseseleri dışında yükseköğrenimlerini tamamlamaktan yoksun bırakılmışlardır. Nitekim öğrencilerin yükseköğrenimlerini İtalyan eğitim kurumları dışında gerçekleştirmeleri, onların burada sunulan eğitim seviyesi karşısında sadece ilköğretim seviyesindeki çalışma seviyeleri ile sınırlı kalacakları anlamına gelmektedir.

SONUÇ

Kültürün gerçek anlamda, insanın belirli bir toplumdaki uzun tarihi boyunca ortamında yaptığı tek şey olduğunu, dili, gelenekleri, görenekleri, değerleri, etiği, genel davranışları, araçları, bilgileri, ülküleri, seviyeleri ve sosyal, ekonomik, politik ve kültürel sistemlerini içerdiğini göstermiştir. Arapça (Kur'an-ı Kerim'in dili), Trablusgarp vilayetindeki insanlar arasındaki iletişim ve etkileşimin dilidir. İslam dini hem vilayet nüfusunun hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi dinidir. Devletteki camilerin, mescit okullarının, zaviyelerin ve eğitim okullarının, vilayetin Arap İslam kültürünün yeniden canlanmasına ve bu camiler ve zaviyelerdeki şeyhler ve akademisyenler tarafından düzenlenen eğitim dersaneler, vaazlar, rehberlik ve seminerler aracılığıyla kıymetli öğrencileri ile nesilden nesle aktarılmasına önemli katkıda bulunduğu görülmüştür.

Osmanlı Türklerinin Libya'ya geldiklerinde ve on altıncı yüzyılın ortalarında Libya'yı kontrol ettikleri zaman, kendilerini geçmişten beri yaygın olan bir aile eğitim sisteminin önünde buldular. Çocuklara camilerde, mescit okullarında okuma yazma temellerini öğretmeye ve Kur'an-ı Kerim'i ezberletmeye odaklandıkları görülmüştür. Dini ritüelleri korumak, sürdürmek ve vilayetin içinde kalmak ve anmanın devamını sürdürmek için vilayette çeşitli camilerin ve mescitlerin kurulmasına ilişkin kararın hüküm sürdüğü süre zarfında Trablusgarp'a gelen ve yerleşen Osmanlı valilerinin çabalarını netleştirdi. Trablusgarp eyaletindeki kültürel faaliyetin 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın başlarında büyük bir iyileşme görülmüştür. Bu, Osmanlı hükümetinin vilayeti yaşamın tüm yönlerini, özellikle de eğitim alanlarını, iyileştirmek için kabul ettiği idari reformlardan kaynaklanmaktadır. Bu reformun tezahürleri, İslami Sanatlar ve El Sanatları Okulu, Öğretmenler Evi ve Tarım Okulu da dahil olmak üzere birçok teknik okul ile ilk, orta ve yüksek okullarda temsil edilen birkaç modern resmi devlet okulunun kurulmasıyla kendini göstermiştir. Bu eğitim alanında kayda değer bir ilerlemedir. Osmanlı Devlet'indeki bu ilerleme tüm vilayetlerde kendini göstermiştir. Özellikle de Maarif Müdürlüğü'nün adı, 1884 yılında İstanbul Talim Genel Kurumu olarak değişti. 1899 yılında Eğitim için Genel Denetçi veya Genel Müdür unvanı verilen müdür tayin edilmiştir. Ayrıca, her eyalette kendi işlevsel ihtiyaçlarına göre devlet dairelerinde çalışan yerel personelden gruplarını mezun etmek üzere bu okulların kurulduğu, inşa edildiği ve çoğaltıldığı ve bu okullara özen gösterildiği anlaşılmıştır.

Trablusgarp vilayetindeki kültürel canlanmanın, çeşitli resmî gazete ve dergilerin ortaya çıkmasını ve kurulmasını içerdiğini ortaya koymuştur: "Trablusgarp", vilayetin resmî gazetesi, Fünun gazetesi, Asrı Cedid gazetesi, Ebi Kaşşa, ayrıca 1908 yılında Libya lideri Süleyman Baroni tarafından yayınlanan Alasad Al-İslami gazetesidir. 1869'da "Salname-i Vilayeti Garp" kuruldu ve bu salname bir dizi yıllık resmi etkinliği gösteren, haber ve istatistik içeren yıllık bir takvimdir.

Osmanlı Devleti Vilayet Konseyi'nin, Osmanlı Devleti'ndeki tüm eğitim konularında kapsamlı bir eğitim düzenlemesi yaptığı tespit edildi. Bu düzenleme Türkçe olarak yayınlanmış ve otuz beş maddeden oluşan bir kopyasını gönderen Trablusgarp'ın durumu da dâhil olmak üzere tüm vilayetlere dağıtılmıştır. Eğitim meseleleriyle ilgilenildi ve eyaletleri de örgütledi. Hükümet ayrıca, takip edilecek müfredat için ve Trablusgarp da dahil olmak üzere, Osmanlı Devleti vilayet okullarında tam ve kapsamlı bir çalışma planı geliştirmek için çalışmıştır. Hükümet ayrıca, 1910'da İstanbul Maarif İdaresi'nin yayınladığı genel istatistik çalışmasında da vilayet ve ikamet yerlerinin sayısı, her vilayet okulundaki öğretmen ve denetçilerin "kapıcılar" ve okullarda aldıkları maaşları hakkında istatistikler vermiştir.

Osmanlı döneminde vilayette yayıncılık hareketinin yaygın olmadığını ve maddi kaynakların eksikliği ve baskıların ve Trablus kentindeki İslami sanat okulunda yer alan ilkel matbaa ve vilayette bulunan Yahudi tüccarların aralarındaki ticari işlemleri yapmak için Arapça ve Türkçe baskı yapan baskıda kullanılan baskı tüccarı dışındaki modern makinelerin olmaması nedeniyle kayda değer olmadığı görüldü. Trablusgarp eyaletindeki İtalyan topluluğunun, Osmanlı döneminde çocuklarının eğitiminde en büyük ve en hızlı büyüyen Avrupa topluluklarından biri olduğu anlaşıldı. Eğitim faaliyetinin başında, topluluk dini misyonerlere güvendi. Libya'ya göç eden İtalyanların sayısı arttığında, İtalyan hükümeti tutkulu sömürgeci olarak onlarla daha fazla ilgilenmeye başladı. Bu büyük göçmen akınıyla başa çıkmak ve işgal, oturma ve istikrar için Trablusgarp'a gelmelerini teşvik etmek için birçok okul ve yeni eğitim tesisi açılmıştır. İtalyan basını, İtalya'nın Libya'yı işgali ve istilayı hızlandırması için İtalyan kamuoyunun benimsemesi için kullandıkları görülmüştür. Basın, istila ve işgali hızlandırmak için İtalyan hükümetindeki karar vericiler üzerindeki politik baskı aracıydı. İtalyanların 1911'de Libya'ya girdiği ve işgal ettiği bilinmektedir. Mesleği gereği, Osmanlı Türklerinin Libya'da, özellikle işgal bölgelerinin başlarında, işgal ve istila ettiği kıyı bölgelerinde ve kentlerinde, Osmanlı

Türklerinin yaptığı tüm eğitimsel bilimsel çabaları imha etmiş ve ortadan kaldırmışlardır. Bunun nedeni, halkın işgale direnmeleri ve kendilerini bir yandan eğitimden uzak tutmaları ve bir çatışma ortamının İtalyan sömürgelerine karşı mücadeleleri ve diğer eğitimsel dinleri ve bu okulların diğer yandan dini saygısızlıklarına saygı göstermemeleri ile mücadele etmeleridir. İtalyanların Libya'ya girip işgal ettiklerinde, genel politikalarında iki ana konuya odaklandıkların anlaşılmiştir. Libya halkını asimile etmeye ve İtalyan kültürünü Libya'daki yerel nüfusa benimsetmeye çalışırken İtalyan vatandaşlarının İtalya'dan Libya'ya göçünü teşvik etmek ve İtalyanların Libya halkına medenileştirilmeleri ve ilerlemeleri amacıyla Libya'ya geldikleri fikrini benimsetmek olduğu görülmüştür.

İtalyanların Libya'daki eğitim sürecinde katkısı olmadığı görüldü, ancak İtalyan yetkililer tarafından Libya kolonisinde önerilen İtalyan politikasına uygun olarak eğitim sürecinin ilerlemesini sağlamak için eğitim sürecini denetleyen ve takip eden özel bir İtalyan çalışanı görevlendirildi. Ayrıca, bazı yerel Libya kurumlarını, mescit okulları, zaviyeler, ilköğretim ve ortaöğretim okulları, teknik ve endüstri okulları, üniversite liseleri ve kız okulları gibi resmi eğitim kurumları olarak tanımak dışında, İtalyan okullarında okumak için Libya vatandaşlarının ilgisini çekecek bir yer olmadığı görülmüştür. İtalyanlar Arapçayı kaldırarak sona erdirmeye çalıştı. Libya'da resmi dil olarak sömürgeci İtalya işlemlerinde ve yazışmalarında tanınan tek dil İtalyanca olarak değiştirdiği görülmüştür. Bunların en uç noktası, İtalyan sömürgecilerin Libya Araplarını kültürel kulüpler kurmaktan yoksun bırakmalarını, toplantı yapmalarını, baskı yapmalarını, gazeteleri kurmalarını ve İtalyan sömürgeciliğini yüceltmek dışında telif ve yazma uygulamalarını engellemiş olmalarıdır. Ayrıca, gazete ve dergilerin ülke dışından gelmesini de engellediler.

İtalyanların Arap dilini bulanıklaştırma ve imha etme sürecinde kullandıkları İtalyan özelliklerinden biri, Libya kentlerinde sokak ve meydanların isimlerini tamamen İtalyan isimleriyle değiştirilerek İtalyanca isimler vermeleri olmuştur. Resmi dili de "İtalyanca" olarak yazılmıştır. İtalyanlar ayrıca İtalyancada yazılmayan harf ve harflerin Libyalı Arap sahiplerine ulaşmasını da engelledi. Ayrıca, Libyalı Arap elbisesine saygısızlık göstermişler ve ona hakaret edip alay etmişlerdir. İtalyan işgal makamları, Libyalı çalışanlarını Arap uniformalarını çıkarmaya ve kendi İtalyan elbiselerini giymeye zorladı. İslam dininin İtalyan sömürgecilere karşı mücadelesinin, Müslümanları dönüştürme girişimlerini, çok sayıda İtalyan misyonerini getirmek ve

Hıristiyan dinini yaymak için, tüm Libya kentlerinde kiliselerin ve dini yerlerin kurulması için çalışırken Katolik doktrinini başarıyla yaymak için birçok para harcadığını anlaşıldı.

KAYNAKÇA

Eserler

- Abushouyrah, Abdülkerim. *Libya'daki Tıp Tarihi Bilim Adamları ve Yapıları*. Bingazi: Milli Kitapevi, 2005.
- Aghastini, Hanrykod. *Libya Ahalisi: Araplaştırmak*. Trablus: Kitap Arap Yayınevi, 1978.
- Al Barbar, Akil Mohammed. *Modern Libya Tarihinde Çalışmalar*. Valite Malta: Elga Yayınevi, 1996.
- Al Mısrati, Ali Moustafa. *Yarım Asır Libya Gazeteciliği*. Trablus: Camahiriyye Yayınevi, 1988.
- Al Omari, Abdullah. *Araplar ve İlim Tarihi*. Amman: Mejdalavi Yayın ve Dağıtım, 1990.
- Alafıfmuhtar, Otman. *Sukna Şehrisiyasi, Ekonomi, Sosyal ve Bilimsel Durumları Hakkında Tarihi Çalışmalar 1835-1911*. Trablusgarb: Libya Cihat Merkezi Yayınları 2002.
- Al-Ansari Ahmed Al-Naib. *Trablusgarp Tarihinde Azb Al-Manhal Soruşturma Al-Tahr Al-Zawi*. Kahire: İstikame Matbaası, 1961.
- Al-Ansari, Ahmed Al-Naib. *Nafahat Al-Nisrin ve Al-Reyhan Fimenmalaka Trablusgarp Mina Al-Ayan. Soruşturma Ali Mustafa Al-Musrati*. Beyrut: Ticari Mektebi, 1936.
- Al-Bahaluşe, Ali Mesud. *1551-1911 Osmanlı ve Karamanlı Dönemlerindeki Libya'da Ki Cami Mimarisi Tarihi*. Trablus: İslam Tebliğ Cemiyeti, Tarihsiz.
- Al-Barghouti, Abdüllef. *Eski Çağlardan İslam Fethine Kadar Eski Libya Tarihi*. Eljzayr: Tamğnaist Yayınevi, Tarihsiz.
- Al-Baroune, Omar. *Mohammed. İspanyollar ve Aziz Youhanna Şövalyeler*. Trablus: Mage Yayınevi, 1952.
- Al-Dacani, Ahmet Sıtkı. *Modern Libya Tarihi Belgeler, Sosyal Belgeler 1881-1911*. Çeviren Abdülselamadham. Bingazi: Bingazi Üniversitesi 1974.
- Al-Hamavi Yakut. *Ülkeler Kamusu*. Beyrut: Sadır Yayınevi, 1979.
- Al-Haşaişimohammed Bin Affan. *1895 Yılı Al-Haşaişinin Libya'ya Ziyareti. Trablusgarp Özgünlüğünün Bitmesi*. Lübnan: Lübnan Basım Yayın Evi, 1965.

- Al-İsawi, Mohammed Al-Akhdar. *Omar Muhtar Kitabında Belirtilen Açıklamalar*. Kahire: Mecazi Yayınevi, 1936.
- Al-Kharāşe, Suleyman Bin Saleh. *Osmanlı Devleti'nin Düşüşü*. Riyad: Al-Qasem Yayınevi, 1420.
- Al-Kmatiahmed, Mohammed. *Libya Eğitim İdaresinin Gelişimi*. Trablus: Kitap Yayınevi, 1976.
- Al-Mısrata, Ali Moustafa. *Libya'daki Tarihçilerin Yayın ve Yöntemleri*. Mısrata: Cemahiriye Yayınevi, 2002.
- Al-Shaneti, Mohmoud. *Libya Davası*. Kahire: Mısır Fikri Geliştirme Kütüphanesi, 1957.
- Al-Şarif, Abdullah Mohammed Al-Sawir. *Libya Kütüphaneleri, Belgeler ve Yazıtlar Tarihi Çalışmalar*. Mısrata: Camahiriyye Yayınevi, 1981.
- Al-Tazii, Abdülhadi. *İshaki Vezir Gezisi Sırasında Libya*. Trablus: Genel Kültür Örgütü Yayınevi, 2008.
- Al-Thalisi, Khalifa Mohammed. *Arap ve Yabancı Gezginlerin Trablusgarp Hikayesi*. Trablus: Arap Kitap Yayınevi, 1997.
- Al-Vazin, Al-Hasan. *Afrika Vasfi*. Çeviren: Mohammed Hacı. Fas: İslam Garp Yayınevi, 1983.
- Al-Zarkali, Hayruddin. *Medya Kitabı*. Beyrut: Milyonlara İlim Yayınevi, 2002.
- Al-Zawi, Ahmad Al-Tahir. *Arap Fethinden Türk Dönemi Sonuna Kadar Trablusgarp Vilayeti*. Beyrut: Fetih Yayınevi, 1970.
- Al-Zawi, Al-Taher Ahmed. *Maliki Mezhebinde Libya Ulema Ayanlarındaki Cevherler*. Trablus: Bayrak Yayınevi, 1992.
- Al-Zawi, Al-Tahir. *Libya Şehirler Kamusu*. Trablus: Nur Kitap Evi, 1968.
- Asfour, Mohammed Abu Al-Hasan. *Finike Şehirleri*. Beyrut: Sanayi Arap Kalkınma Yayınevi, 1981.
- Bilhaj, Mohammed Al-Kouni. *II Osmanlı Döneminde Trablusgarp Şehrinde Eğitim 1835-1911*. Trablusgarp: Libya Cihat Araştırma Merkezi, 2000.
- Bin İsmail Omar Alı. *Libya Karamanlı Ailesinin Çöküşü 1795-1835*. Trablusgarp: Farcani Kitapevi, 1966.
- Bin Mousataysir. *Osmanlı Dönemi Libya Arap Toplumu*. Trablusgarp: Kitap Yayınevi, 1988.

- Bin Younus Mouhtar. *Libya Kültür Adamları, İslamiyet'e Çağrı*, Trablusgarp: Cemiyet Yayınları, 1996.
- Couro, Franshisco. *II Osmanlı Döneminde Libya, Arapçalaştırmak*, Trablus: Kamu Kuruluş Yayınevi, 1984.
- Cuhaydar, Ammar. *Modern Libya Tarihinin Ufukları ve Belgeleri*. İskenderiye: Arap Kitap Yayınevi, 1991.
- Dioua, Jan. *İtalya İşgali Yön ve Problemleri*. Tercüme Haşim Haydar. Bingazi: Libya Yayın Dağıtım Evi, 1968.
- Fioursharl. *Libya Yıllığı*. Tercüme Mohammed Abdülkerim Al-Wafi. **Şehir**: Kamu Kurumu Yayınevi, 1983.
- Gartaziani, Radoulf. *Fizan'a Doğru*. Çeviren Taha Fawzi. Trablusgarp: Al-Fargani Yayınevi, 1994.
- Hamza, Abu Faris. *Libya Bilimsel Hayatın Alanlarına Işık Tutmak*. Valite Malta: Elga Yayınevi, 2001.
- Hasan Al-Fakih. *Libya Günlüğü*. Trablusgarp: Libya Tarihi Cihat Merkezi, 1984.
- Herodouth. *Herodouth Tarihi*. Tercüme Abdülilah Al-Mallah. Abudabi: Kültür Toplumu, 2001.
- Huwayde, Ali Mustafa. *I. Dünya Savaşında Libya Doğusundaki Milli Hareket*. Trablusgarp Libya Cihad Merkez Yayınları, 1988.
- İben Esir. *Al-Kamil Fi Al-Tarih*. Beyrut: Arap Kitap Evi, 1980.
- İbn Haldun, Abdülrahman. *Al-İbar ve Divan Mübteda ve Haber*. Beyrut: Al-İlami Yayınevi, 1971.
- Joubran, Mohammed Mesud. *Şeyh Mohammed Kamel Bin Moustafa 1828-1897*. Trablus: İslam Tebliğ Cemiyeti, 2009.
- Kamali, İsmail. *Karamanlı Ailesinin Son Belgeleri*. Tercüme Mohammed Moustafa Bazama. Beyrut: Lübnan Yayın ve Dağıtım Evi, 1965.
- Kaoubr. *Güzellik İlahlar Tepesi*. Tercüme Eniz Zeki. Tarblusgarp: Al-Farjani Kitapevi, 1995.
- Kemal, Abdulalim Mustafa. *Eski Libya Tarihi ile İlgili Çalışmalar*. Bingazi: Global Matbaası, 1966.
- Khaşem, Ali Fahmi. *Ahmed Zawrak ve Al-Zawrakiye Tarikat, Mezheb Düşünce ve Hayat Çalışmaları*. Beyrut: İslam Madar Yayınevi, 2002.

- Kilani, Mohammed Seydo. *1911-1917 Libya'ya İtalyan Saldırısı*. Trablus: Al-Farğani Yayınevi, 1996.
- Mensa Saleh, Hasan Mahmoud. *Libya'ya İtalyan Saldırısı Sömürgecilik Stratejisi ve Uluslararası İlişkiler ile İlgili Belgesel Bir Çalışma*. Kahire: 1980.
- Musa, Kamil. *Libya'daki İslam Medeniyeti ve Eserleri ile İlgili Çalışmalar*. Kahire: Arap Afak Yayınevi, 2002.
- Naji, Mahmoud. *Trablusgarp Tarihi*. Tercüme. Mohammed Al-Asti Abduslam Adham. Bingazi: Libya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- Osmanlı Anayasası*. Tercüme Noufel Abdullah. Beyrut: Edebi Yayınevi, 1883.
- Profesör ve Araştırma Grubu. *Libya İslam Medeniyetinin Eserleri*. Kahire: Kültür Yatırımlar Uluslararası Yayınevi, 2008.
- Rousi, Atouri. *Arap Fethinden 1911 Yılına Kadar Libya*. Çeviren Khalifa Mohammed Al-Thalisi. Trablus: Arap Kitap Yayınevi, 1991.
- Ruşde, Rasem. *Geçmişten Günümüze Trablusgarp*. Trablus: Trablusgarp Yayınevi, 1953.
- Sameh, Aziz. *Kuzey Afrika'da Osmanlı Türkleri*. Tercüme; Mohammed Alı Ameer. Beyrut: Kalkınma Yayınevi, 1989.
- Şeyh Rafet Ghanimi. *Modern Asırlarda Libya'daki Eğitim*, Bingazi: Gelişmeleri Kalkınma Yayınevi ve Dağıtım, 1972.
- Şükri, Mohammed Fuad. *Modern Libya Devleti Kuruluşu*. Kahire: Akreditasyon Yayınevi 1957.
- Tareh, Şeref Abdülaziz. *Libya Coğrafyası*. İskenderiyye: Mearif Yayınevi, Tarihsiz.
- Toud, Mabel Loumus. *Trablusgarp Esrarları*. Londra: Darf Limite Yayınevi, 1985.

Arşiv Belgeleri

- Ankara Başbakanlık Arşivleri (Osmanlıca Belgeler): Maarif Dosyaları, Sayı 39 Belge No: 2 Mali Yılı 1325, Miladi 1909.
- Ankara Başbakanlık Arşivleri (Osmanlıca Belgeler): Maarif Dosyaları Sayı 50, Belge No:1139 Hicri 1325 Miladi 1909.
- Ankara Başbakanlık Arşivleri (Osmanlıca Belgeler): Maarif Dosyaları, Sayı 50 Belge No: 1109.
- Ankara Başbakanlık Arşivleri (Osmanlıca Belgeler): Maarif Dosyaları, Sayı 27 Belge No: 50, Hicri 1325. Miladi 1909.
- Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri: Eğitim Dosyaları Sayı. 7, Belge No: 133. Tarihsiz.

Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri: Eğitim Dosyaları, Sayı 10 Belge No: 6272 Hicri 1304
Miladi 1886.

Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri: Eğitim Dosyaları, Sayı 11 Belge No: 278, Hicri 1327,
Miladi 1911.

Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri: Eğitim Dosyaları, Sayı 11 Belge Tasnif Edilmemiş,
Hicri 1326, Miladi 1910.

Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri: Eğitim Dosyaları, Sayı 4 Belge No: 109 Mali Yılı
1314, Miladi.1898.

Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri: Eğitim Dosyaları, Sayı 7 Belge No: 185 1324-1325
Mali Yılı, Miladi 1908-1909.

Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri: Eğitim Dosyaları, Sayı 7 Belge No: 186 Hicri 1325-
1326 Miladi 1909-1910.

Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri: Evkaf Dosyaları Sayı 3 Belge No: 20. Hicri 1269
Miladi 1852.

Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri: Evkaf Dosyaları, Sayı 3 Belge Tasnif Edilmemiş Hicri
1321, Miladi 1903.

Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri: Evkaf Dosyaları, Sayı 3 Belge. Tasnif Edilmemiş,
Hicri 1308, Miladi 1890.

Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri: İdari Dosyaları, Sayı 10 Belge No: 16, Hicri 1282,
Miladi 1865.

Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri: Maarif Dosyaları, Sayı 10, Belge No: 272, Hicri 1304,
Miladi 1886.

Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri: Maarif Dosyaları, Sayı 11 Belge Tasnif Edilmemiş,
Hicri 1284, Miladi 1867.

Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri: Maarif Dosyaları, Sayı 11 Belge Tasnif Edilmemiş
Hicri 1284, Miladi 1867.

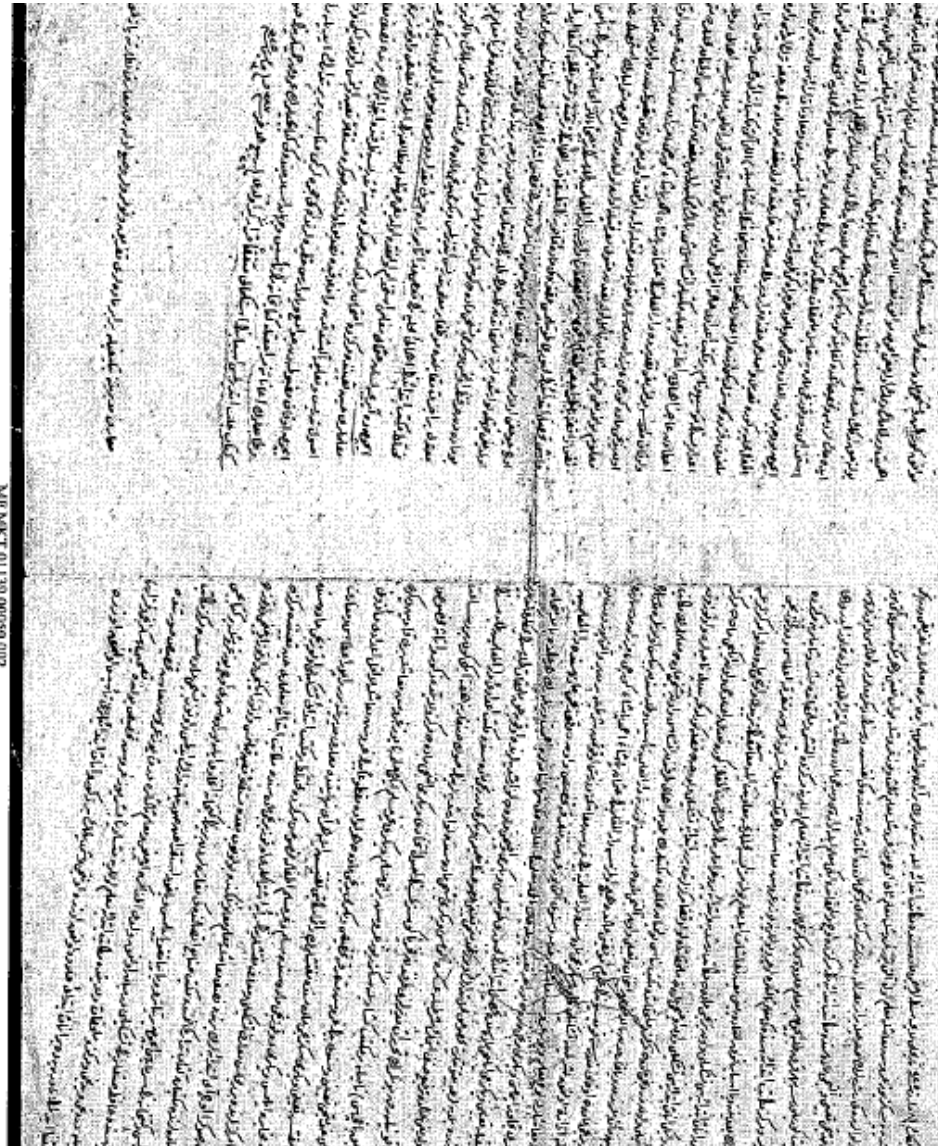
Trablus Tarihi Arşiv Belgeleri: Maarif Dosyaları, Sayı 11, Belge No: 1753, Hicri 1325,
Miladi 1909.

Trablus Tarihi Arşiv, Belgeleri: Eğitim Dosyaları Sayı 13, Belge No: 368 Hicri 1327,
Miladi 1911.

Trablus Tarihi Arşiv, Belgeleri: Maarif Dosyaları, Sayı 11 Belge Tasnif Edilmemiş,
Hicri 1284, Miladi. 1868.

Trablus Tarihi, Arşiv Belgeleri: Eğitim Dosyaları Sayı 13, Belge No: 138. Tarihsiz.

EKLER

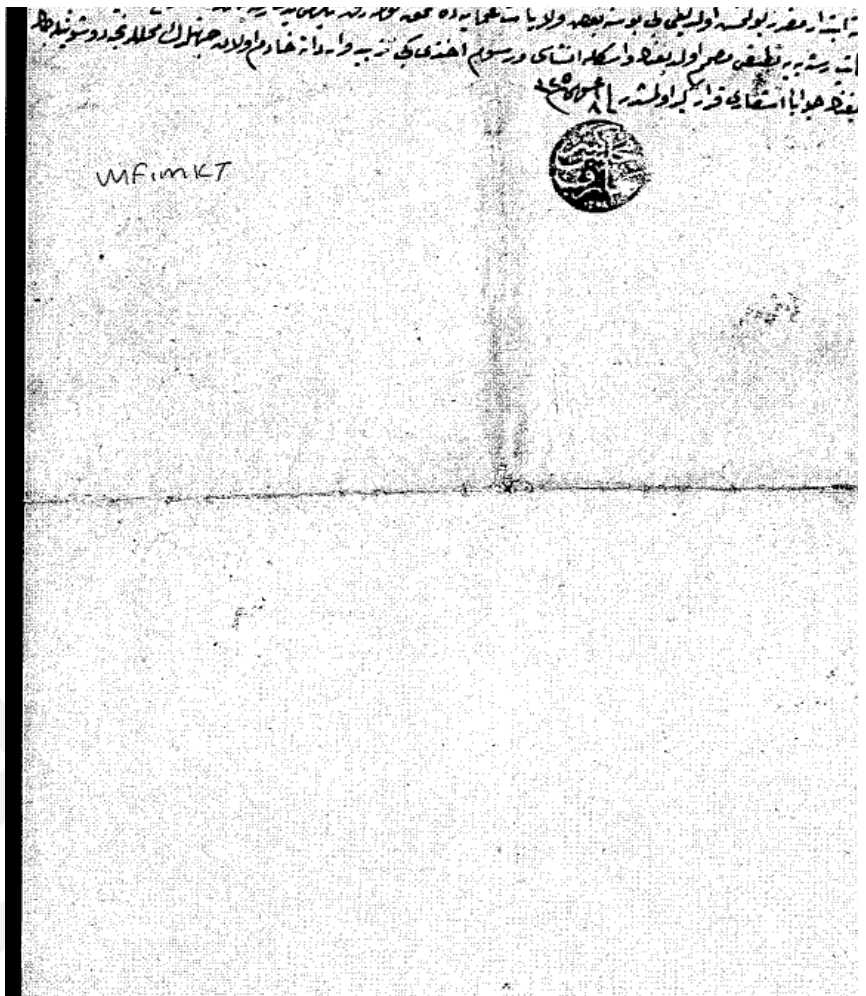

<p>شماره قرارداد: ...</p> <p>تاریخ: ...</p> <p>محل: ...</p> <p>اسم: ...</p>	<p>شماره قرارداد: ...</p> <p>تاریخ: ...</p> <p>محل: ...</p> <p>اسم: ...</p>	<p>شماره قرارداد: ...</p> <p>تاریخ: ...</p> <p>محل: ...</p> <p>اسم: ...</p>	<p>شماره قرارداد: ...</p> <p>تاریخ: ...</p> <p>محل: ...</p> <p>اسم: ...</p>	<p>شماره قرارداد: ...</p> <p>تاریخ: ...</p> <p>محل: ...</p> <p>اسم: ...</p>	<p>شماره قرارداد: ...</p> <p>تاریخ: ...</p> <p>محل: ...</p> <p>اسم: ...</p>	<p>شماره قرارداد: ...</p> <p>تاریخ: ...</p> <p>محل: ...</p> <p>اسم: ...</p>	<p>شماره قرارداد: ...</p> <p>تاریخ: ...</p> <p>محل: ...</p> <p>اسم: ...</p>
---	---	---	---	---	---	---	---

ترقيم الصفحة (4)

بقول انصاف جعفری
 جس قریبہ معارف امر و نہی تمام انتسابہ تمام بصرہ تدبیر لہ لزوم اجراء شدیہا جہت ولایت معارف مدبر قریبہ تمام انصاف لوی کرم الرحمن عوی
 و کرم اللہ کراما با مجتہدین توفیقاً تعالیٰ قرار کرا و نہی انصاف جعفری کی مصلحت و فواید از سرینہ مدبرینہ مذکورہ و مدبر اولنا مطلقہ
 و تبری لقا تمام اولنا طرہ غریب و ساقیہ الہ زیادہ محروم ترقی و عرفانہ بر تقدیر و لا یمردہ بولنہ و مقررہ واقعہ کلہ
 نیز مستحیجہ تفسیر و مفسرانہ عنایت علیہ نقیہ بقینا لہ صبری الکریم چہا ایدرم اولنا بدہ امر و ارا دہ جعفری مدبر ہو کر کہد
 طرہ اسرار و اسرار و تقاضی
 طرہ اسرار و اسرار و تقاضی
 طرہ اسرار و اسرار و تقاضی

١٩	٤١٢٣٤	الزيتون	سائيف	١٠١٢٢٨	٢٤٧٦	١٢	٤١٢٣٤	١٢	بيليه صاوي انما
١٩	٤١٢٣٤	الزيتون	سائيف	٤٤٤٧	١٤٩٤	١٩	٤١٢٣٤	١٩	سماوا فراواتر
٢٠	٤١٢٣٤	الزيتون	سائيف	١٠١١٠٠	١٤٧٦	١٩	٤١٢٣٤	١٩	بيليه صاوي
١	٤١٢٣٤	الزيتون	سائيف	٤٦٦٥	١٤٩٥	٢٤٤	٤١٢٣٤	٢٤٤	سماوا بيليه
١٦	٤١٢٣٤	الزيتون	سائيف	١٠٠٩٨	١٤٩٦	١٧	٤١٢٣٤	١٧	بيليه صاوي
١٦	٤١٢٣٤	الزيتون	سائيف	١٠٠٩٨	١٤٩٦	١٧	٤١٢٣٤	١٧	سماوا بيليه
١٦	٤١٢٣٤	الزيتون	سائيف	١٠٠٩٨	١٤٩٦	١٧	٤١٢٣٤	١٧	بيليه صاوي
١٦	٤١٢٣٤	الزيتون	سائيف	١٠٠٩٨	١٤٩٦	١٧	٤١٢٣٤	١٧	سماوا بيليه
١٦	٤١٢٣٤	الزيتون	سائيف	١٠٠٩٨	١٤٩٦	١٧	٤١٢٣٤	١٧	بيليه صاوي
١٦	٤١٢٣٤	الزيتون	سائيف	١٠٠٩٨	١٤٩٦	١٧	٤١٢٣٤	١٧	سماوا بيليه
١٦	٤١٢٣٤	الزيتون	سائيف	١٠٠٩٨	١٤٩٦	١٧	٤١٢٣٤	١٧	بيليه صاوي

جمهورية العراق
 وزارة الزراعة
 المديرية العامة
 بغداد

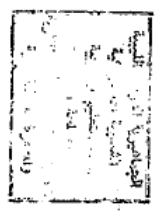
الجمهورية العربية السورية
 وزارة التربية والتعليم
 مديرية التربية والتعليم في ريف حلب
 المديرية العامة للتربية والتعليم
 في ريف حلب الشمالي
 في مدينته

پیشگام

- ۱- ...
- ۲- ...
- ۳- ...
- ۴- ...
- ۵- ...
- ۶- ...
- ۷- ...
- ۸- ...
- ۹- ...
- ۱۰- ...
- ۱۱- ...
- ۱۲- ...
- ۱۳- ...
- ۱۴- ...
- ۱۵- ...
- ۱۶- ...
- ۱۷- ...
- ۱۸- ...
- ۱۹- ...
- ۲۰- ...
- ۲۱- ...
- ۲۲- ...
- ۲۳- ...
- ۲۴- ...
- ۲۵- ...
- ۲۶- ...
- ۲۷- ...
- ۲۸- ...
- ۲۹- ...
- ۳۰- ...

فرماندهی

- ۱- ...
- ۲- ...
- ۳- ...
- ۴- ...
- ۵- ...
- ۶- ...
- ۷- ...
- ۸- ...
- ۹- ...
- ۱۰- ...
- ۱۱- ...
- ۱۲- ...
- ۱۳- ...
- ۱۴- ...
- ۱۵- ...
- ۱۶- ...
- ۱۷- ...
- ۱۸- ...
- ۱۹- ...
- ۲۰- ...
- ۲۱- ...
- ۲۲- ...
- ۲۳- ...
- ۲۴- ...
- ۲۵- ...
- ۲۶- ...
- ۲۷- ...
- ۲۸- ...
- ۲۹- ...
- ۳۰- ...

۱۳/۳

Handwritten text in Arabic script, likely a manuscript page. The text is dense and appears to be a historical or religious document. The script is cursive and somewhat faded, with some lines being more legible than others. The text is arranged in several lines, with some words appearing to be in a different script or dialect. The overall appearance is that of an old, weathered document.

لیس معارفیہ و کتبیں والا درجہ ہے انہوں نے ایک نظم مصحف نظم علیا بطور ازبہ تعلق قریب لائبریری مصحف اربعیہ و غیرہ
 ہیں مولانا کتب معارف علیہ لائسنس نقل اولیٰ و ثانیہ اولادہ تکلیف ملازمی صاحب اونیورسٹی شولہ وولہ انجیہ صلیبیہ
 والہ مصحفیہ لکھنے سے بلا لائسنس یا تحفظ تیسرا ایسے ایسے بنجانا ہے اور یہ بھی سیکرٹری صاحب اونیورسٹی وولہ
 مولانا صاحب درجہ اولیٰ والا گروہ مگر سارے اعلیٰ معنی پائے گئے

OSMANLI ARŞIVI		
A.J AMD		
7	50	

A.} AMD.00027.00050.001

مبلغ	کلی	مردان	زنان	کودکان	مجموع	تاریخ	محل
۵۰۰	۲۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۵۰۰	۱۳۰۳	تهران
۳۰۰	۱۵۰	۷۵	۷۵	۱۵۰	۳۰۰	۱۳۰۴	تهران
۲۰۰	۱۰۰	۵۰	۵۰	۱۰۰	۲۰۰	۱۳۰۵	تهران
۱۰۰	۵۰	۲۵	۲۵	۵۰	۱۰۰	۱۳۰۶	تهران
۵۰۰	۲۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۲۰۰	۵۰۰	۱۳۰۷	تهران
۳۰۰	۱۵۰	۷۵	۷۵	۱۵۰	۳۰۰	۱۳۰۸	تهران
۲۰۰	۱۰۰	۵۰	۵۰	۱۰۰	۲۰۰	۱۳۰۹	تهران
۱۰۰	۵۰	۲۵	۲۵	۵۰	۱۰۰	۱۳۱۰	تهران
۵۰۰	۲۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۲۰۰	۵۰۰	۱۳۱۱	تهران
۳۰۰	۱۵۰	۷۵	۷۵	۱۵۰	۳۰۰	۱۳۱۲	تهران
۲۰۰	۱۰۰	۵۰	۵۰	۱۰۰	۲۰۰	۱۳۱۳	تهران
۱۰۰	۵۰	۲۵	۲۵	۵۰	۱۰۰	۱۳۱۴	تهران
۵۰۰	۲۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۲۰۰	۵۰۰	۱۳۱۵	تهران

اصحاب فقیر ۱۹۱

مبلغ	کلی	مردان	زنان	کودکان	مجموع	تاریخ	محل
۵۰۰	۲۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۲۰۰	۵۰۰	۱۳۱۶	تهران
۳۰۰	۱۵۰	۷۵	۷۵	۱۵۰	۳۰۰	۱۳۱۷	تهران
۲۰۰	۱۰۰	۵۰	۵۰	۱۰۰	۲۰۰	۱۳۱۸	تهران
۱۰۰	۵۰	۲۵	۲۵	۵۰	۱۰۰	۱۳۱۹	تهران
۵۰۰	۲۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۲۰۰	۵۰۰	۱۳۲۰	تهران
۳۰۰	۱۵۰	۷۵	۷۵	۱۵۰	۳۰۰	۱۳۲۱	تهران
۲۰۰	۱۰۰	۵۰	۵۰	۱۰۰	۲۰۰	۱۳۲۲	تهران
۱۰۰	۵۰	۲۵	۲۵	۵۰	۱۰۰	۱۳۲۳	تهران
۵۰۰	۲۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۲۰۰	۵۰۰	۱۳۲۴	تهران
۳۰۰	۱۵۰	۷۵	۷۵	۱۵۰	۳۰۰	۱۳۲۵	تهران
۲۰۰	۱۰۰	۵۰	۵۰	۱۰۰	۲۰۰	۱۳۲۶	تهران
۱۰۰	۵۰	۲۵	۲۵	۵۰	۱۰۰	۱۳۲۷	تهران

ردیف	شرح	مقدار	واحد	مقدار	واحد	مقدار	واحد	مقدار	واحد
۱	کوه گنبد	۱	متر	۱	متر	۱	متر	۱	متر
۲	کوه گنبد	۱	متر	۱	متر	۱	متر	۱	متر
۳	کوه گنبد	۱	متر	۱	متر	۱	متر	۱	متر
۴	کوه گنبد	۱	متر	۱	متر	۱	متر	۱	متر
۵	کوه گنبد	۱	متر	۱	متر	۱	متر	۱	متر
۶	کوه گنبد	۱	متر	۱	متر	۱	متر	۱	متر
۷	کوه گنبد	۱	متر	۱	متر	۱	متر	۱	متر
۸	کوه گنبد	۱	متر	۱	متر	۱	متر	۱	متر
۹	کوه گنبد	۱	متر	۱	متر	۱	متر	۱	متر
۱۰	کوه گنبد	۱	متر	۱	متر	۱	متر	۱	متر

۱۹۶۶

ردیف	شرح	مقدار	واحد	مقدار	واحد
۱	کوه گنبد	۱	متر	۱	متر
۲	کوه گنبد	۱	متر	۱	متر
۳	کوه گنبد	۱	متر	۱	متر
۴	کوه گنبد	۱	متر	۱	متر
۵	کوه گنبد	۱	متر	۱	متر
۶	کوه گنبد	۱	متر	۱	متر
۷	کوه گنبد	۱	متر	۱	متر
۸	کوه گنبد	۱	متر	۱	متر
۹	کوه گنبد	۱	متر	۱	متر
۱۰	کوه گنبد	۱	متر	۱	متر

رقم	اسم	تاريخ	ملاحظات	رقم	اسم	تاريخ	ملاحظات
1	1
2	2
3	3
4	4
5	5
6	6
7	7
8	8
9	9
10	10
11	11
12	12
13	13
14	14
15	15
16	16
17	17
18	18
19	19
20	20
21	21
22	22
23	23
24	24
25	25
26	26
27	27
28	28
29	29
30	30
31	31
32	32
33	33
34	34
35	35
36	36
37	37
38	38
39	39
40	40
41	41
42	42
43	43
44	44
45	45
46	46
47	47
48	48
49	49
50	50

ردیف	تاریخ	مکان	شرح	ملاحظات
۱	۱۳۸۵	تهران	سازمان بهمنی	۱
۲	۱۳۸۵	تهران	سازمان بهمنی	۱
۳	۱۳۸۵	تهران	سازمان بهمنی	۱
۴	۱۳۸۵	تهران	سازمان بهمنی	۱
۵	۱۳۸۵	تهران	سازمان بهمنی	۱
۶	۱۳۸۵	تهران	سازمان بهمنی	۱
۷	۱۳۸۵	تهران	سازمان بهمنی	۱
۸	۱۳۸۵	تهران	سازمان بهمنی	۱
۹	۱۳۸۵	تهران	سازمان بهمنی	۱
۱۰	۱۳۸۵	تهران	سازمان بهمنی	۱

ردیف	تاریخ	مکان	شرح	ملاحظات
۱	۱۳۸۵	تهران	سازمان بهمنی	۱
۲	۱۳۸۵	تهران	سازمان بهمنی	۱
۳	۱۳۸۵	تهران	سازمان بهمنی	۱
۴	۱۳۸۵	تهران	سازمان بهمنی	۱
۵	۱۳۸۵	تهران	سازمان بهمنی	۱
۶	۱۳۸۵	تهران	سازمان بهمنی	۱
۷	۱۳۸۵	تهران	سازمان بهمنی	۱
۸	۱۳۸۵	تهران	سازمان بهمنی	۱
۹	۱۳۸۵	تهران	سازمان بهمنی	۱
۱۰	۱۳۸۵	تهران	سازمان بهمنی	۱

در تاریخ ۱۳۸۵...
 در تاریخ ۱۳۸۵...
 در تاریخ ۱۳۸۵...
 در تاریخ ۱۳۸۵...
 در تاریخ ۱۳۸۵...
 در تاریخ ۱۳۸۵...
 در تاریخ ۱۳۸۵...
 در تاریخ ۱۳۸۵...
 در تاریخ ۱۳۸۵...
 در تاریخ ۱۳۸۵...

LEGGE FONDAMENTALE
PER LA TRIPOLITANIA

1° GIUGNO 1919

القانون الاساسي

للقطر الطرابلسي

الصادر بتاريخ ١ يونيو

سنة ١٩١٩

عند ابتداء العمل بهذا الامر يبطل فيما
يخص القطر الطرابلسي الامر السابق المورخ في ٦
ابريل سنة ١٩١٣ رقم ٣١٥
سيُعرض هذا الامر على مجلس الامة حتى
يصير قوتونا
تأمر بادراج هذا الامر المختوم بطابع الدولة
في المجموعة الرسمية لقوانين مملكة ايطاليا
واوامرها وعلى كل من يجب عليه ذلك ان يمثله
ويسعى في امثاله من الغير

حرر في روما في ٢١ يونيو سنة ١٩١٩

(التوقيع الشريف) **وبنوريو عماويل**

(امضاء الوزير) كلوسمو

ترجمه الى العربية
روفائيل راينس

ÖZGEÇMİŞ

2 Şubat 1965'te Mislata, Luvata'da doğdu. Beni Leys köyünde bulunan ilkokulda 2. sınıfa kadar okudu. Luvata'ta yeni bir okul açıldıktan sonra ilkokulunu Luvata'da bitirdi. Osman Alkayzani Kolejinde eğitimine devam ederek 1977-1978'e kadar eğitimini sürdürdü. Adı geçen okulda eğitimini bitirerek ortaokul ve lise diplomasını elde etti. 1983-1984'te liseden mezun oldu. Trablus Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Bölümüne kaydoldu. Adı geçen fakültede eğitimini tamamlayarak 1988'de mezun oldu. 1989-1991 yılları arasında Vadna köyünde Al-Sumud temel eğitim okulunda öğretmenlik yaptı. Ardından Osman Alkayzani okulunda 1992'ye kadar öğretmenlik yaptı. Bu tarihten itibaren öğretmenlik mesleğinden ayrılarak tarih araştırmacısı olarak çalışmaya başladı. Al-Markab Üniversitesi Tarhuna Edebiyat ve Fen Bilimleri Fakültesi yükseköğrenim programına katılarak edebiyat ve eğitim alanında modern tarih bilim dalında lisans diplomasını ve 2007'de edebiyat ve eğitim alanında yüksek lisans derecesini aldı. Ulusal Arşiv ve Tarihsel Araştırmalar Merkezinde 2012'ye kadar çalıştı. 2012'de öğretim üyesi olarak Al-Markab Üniversitesi Edebiyat ve Fen Bilimleri Fakültesi Mislata Tarih Bölümünde asistan olarak çalıştı. Adı geçen fakültede görev yaparken aynı fakültede bilgisayar bölümü başkanı olarak görevlendirildi, ardından fakültenin bilimsel işler vekili olarak atandı. 2013'te fakülte dekanı olarak seçildi ve Türkiye'de tarih alanında doktora yapmak için ülkesinden ayrıldı.

Bilimsel çalışmalar:

Kitaplar:

İtalyan Askeri Mahkemelerinin Kayıtları Kitabı (4. Bölüm).

İkinci Osmanlı Döneminde Mislata (1835-1912) Kitabı.

Bilimsel araştırmalar:

Mislata Eğitim Zaviyeleri ve 19. Yüzyılın Ortası ile 20. Yüzyılın Başlangıcında İslami Arap Kimliğini Pekiştirmedeki Rolü.

Osmanlı Belgelerinde Al-Homs Bölgesinde Osmanlı Varlığı ile Kültürel Etkisi Üzerinde Bir Araştırma.

Eğitim Zaviyeleri ile Modern Çağda Kültürel Hayattaki Rolü (Örnek Olarak Mislata'da Abdullah Al-Dokali Zaviyesi).